ULY DALA:
TARIH PEN MÁDENIET

JYLQY JÁNE SALT ATTY

II

«Altyn adamnyń álem muzeılerine sherýi» atty halyqaralyq kórme jobasy aıasynda

В рамках международного выставочного проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира»

Within the framework of the international exhibition project «The Golden man's World Museums tour»

Qazaqstan Respýblıkasy Mádenıet jáne sport mınıstrligi
Qazaqstan Respýblıkasy Ulttyq mýzeıi
«Halyq qazynasy» ǵylymı-zertteý ınstıtýty

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан
Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы»

Ministry of Culture and sport of the Republic of Kazakhstan
National museum of the Republic of Kazakhstan
The National heritage research institute

ULY DALA: TARIH PEN MÁDENIET

ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ: ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

THE GREAT STEPPE: HISTORY AND CULTURE

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019

«Altyn adamnyń álem muzeılerine sherýi»
atty halyqaralyq kórme jobasy aıasynda

В рамках международного выставочного проекта
«Шествие Золотого человека по музеям мира»

Within the framework of the international exhibition project
«The Golden man's World Museums tour»

JYLQY JÁNE SALT ATTY

Kórme katalogy

КОНЬ И ВСАДНИК

Каталог выставки

HORSE AND RIDER

The exhibition catalogue

ӘОЖ 902/904 (084)
КБЖ 63.4я6
Ұ 46

Баспаға Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Ғылыми кеңесі ұсынған
Печается по решению Ученого совета Национального музея Республики Казахстан
Published according to the decision of the Scientific Council of the National Museum
of the Republic of Kazakhstan

Редакциялық коллегия: А. Оңғарұлы (редактор), Р. Дәрменов, Б. Хасенова,
А. Қайырмағамбетова, Ә. Нұсқабай (құрастырушылар)
Редакционная коллегия: А. Онгарулы (редактор), Р. Дарменов, Б. Хасенова,
А. Каирмагамбетова, А. Нускабай (составители)
Editorial board: A. Onggaruly (editor), R. Darmenov, B. Khasenova, A. Kairmagambetova,
A. Nuskabay (originators)

Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. II-том. Жылқы және салт атты. Көрме каталогы. – Великая степь: история и культура. Том II. Конь и всадник. Каталог выставки. – The Great Steppe: history and culture. Volume II. Horse and rider. The exhibition catalogue. – Нур-Султан, 2019. – 300 с. – Қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-9965-23-492-7 (том 2)

Топтамада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде сақталған, Ұлы Дала мәдениетінің құнды қазынасы болып табылатын ежелгі жәдігерлер туралы ақпарат ұсынылған. Энеолиттен этнографиялық кезеңге дейінгі аралықты қамтитын әртүрлі бұйымдар дала өркениетінің ерекшелігін көрсетеді. Ұлы Дала тарихындағы жылқының рөліне ерекше назар аударылды. Топтама беттерінде ұсынылған заттар бірнеше мыңжылдықтар бойғы ат әбзелдерінің даму эволюциясын көрсетеді. Топтама осы тақырыпты зерттеуші жетекші маман – ғалымдардың ғылыми мақалаларымен сүйемелденді.
Топтама Қазақстанның мәдени мұрасын зерттеу мен насихаттау бағытындағы археологтарға, этнографтарға, тарихшылар мен мәдениеттанушыларға және осы мәселелермен айналысатын барлық қызығушыларға арналады.

В каталоге представлена информация о древних артефактах, являющихся бесценным сокровищем культуры Великой степи, которые хранятся в Национальном музее Республики Казахстан. Различные предметы, датируемые периодом от энеолита до этнографической современности, демонстрируют специфику степной цивилизации. Особое внимание уделено роли коня в истории Великой степи. Предметы, представленные на страницах каталога, показывают эволюцию конского снаряжения на протяжении нескольких тысячелетий. Каталог сопровождается научными статьями ученых – ведущих специалистов по данной тематике.
Каталог посвящается археологам, этнографам, историкам, культурологам и специалистам в области изучения и пропаганды культурного наследия Казахстана, а также тем, кто интересуется этими вопросами.

ӘОЖ 902/904 (084)
КБЖ 63.4я6

ISBN 978-9965-23-490-3 (общ.)
ISBN 978-9965-23-492-7 (том 2)

© Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2019
© «Exponat» ЖШС, 2019

«Atqa miný mádenıeti men jylqy sharýashylyǵy jer júzine Uly daladan taraǵany tarıhtan belgili.
Jylqyny qolǵa úıretý arqyly bizdiń babalarymyz óz dáýirinde adam aıtqysyz ústemdikke ıe boldy. Al jahandyq aýqymda alsaq, sharýashylyq pen áskerı saladaǵy teńdessiz revolıýsıaǵa jol ashty».

N.Á. Nazarbaev
Qazaqstan Respýblıkasynyń
Tuńǵysh prezıdenti – Elbasy

«Всем известно, что Великая степь подарила миру коневодство и всадническую культуру.
Одомашнивание лошади дало нашим предкам немыслимое на тот период превосходство,
а в планетарном масштабе произвело крупнейшую революцию в хозяйстве и военном деле».

Н.А. Назарбаев
Первый Президент
Республики Казахстан – Елбасы

Көрме Өзбекстан Республикасының Ташкент қаласы, Өзбекстан мемлекеттік өнер музейінде 2019 жылдың 11 сәуірінен 11 мамырына дейін өтеді.

Көрменің ұйымдастыру комитеті:

А.Ш. Нұразхан, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының міндетін атқарушы, пед.ғ..к.
А.К. Сатубалдин, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының қор қызметі жөніндегі орынбасары
Б. Әбдіғалиұлы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Қасиетті Қазақстан» орталығының басшысы
А. Оңғаруұлы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ басшысы, т.ғ.к.
Г.Қ. Махметова, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің халықаралық қатынастар бөлімінің жетекшісі

Жұмыс тобы:

Б.Р. Ақпасова , Ұ.Т. Садықова, С.Б. Алипова, Р.С. Жусупова, А. Нұрмағамбетов,
А. Нұрмағамбет, А. Сауытбекова, А. Омарбекова, Л. Балмағамбетова, У. Сүйеубекова.

Выставка проходит с 11 апреля по 11 мая 2019 года в Государственном музее искусств Узбекистана, город Ташкент, Республика Узбекистан

Организационный комитет выставки:

А.Ш. Нуразхан, исполняющий обязанности директора Национального музея Республики Казахстан, к.пед.н.
А.К. Сатубалдин, заместитель директора Национального музея Республики Казахстан по фондовой деятельности
Б. Абдигалиулы, руководитель центра «Сакральный Казахстан» Национального музея Республики Казахстан
А. Онгарулы, руководитель НИИ «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан, к.и.н.
Г.К. Махметова, руководитель отдела международных отношений Национального музея Республики Казахстан

Рабочая группа:

Б.Р. Акпасова, У.Т. Садыкова, С.Б. Алипова, Р.С. Жусупова, А. Нурмагамбетов,
А. Нурмагамбет, А. Сауытбекова, А. Омарбекова, Л. Балмагамбетова, У. Суйеубекова

www.altynadamworld.com

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

	Құттықтау сөз	**10**
	Приветственное слово	**11**
	Приветственное слово	**12**
	Құттықтау сөз	**13**
	Құттықтау сөз	**14**
	Приветственное слово	**15**
	Приветственное слово	**16**
	Құттықтау сөз	**17**
	Кіріспе	**20**
	Введение	**22**
	Introduction	**24**
	Зайберт В.Ф. Ботай мәдениеті: Дала өркениетінің бастауы	**28**
1	**Зайберт В.Ф. Ботайская культура: истоки степной цивилизации**	**29**
	Zaibert V.F. The Botay Culture: the origins of the steppe civilization	**31**
	Косинцев П.А. Қазақ даласындағы жылқылар палеозоологиялық және археологиялық мәліметтер бойынша	**33**
2	**Косинцев П.А. Лошади Казахских степей по данным палеозоологии и археологии**	**36**
	Kosintsev P.A. The horses of the Kazakh steppe by materials of paleozoology and archaeology	**40**
	Самашев З. Ерте темір дәуіріндегі Қазақ даласы	**44**
3	**Самашев З. Казахские степи в раннем железном веке**	**53**
	Samashev Z. Kazakh steppes in the early iron age	**65**

Мамедов А.М. Қазақстан ежелгі көшпелілерінің ат әбзелдері 75
4 Мамедов А.М. Снаряжение верховой лошади древних номадов Казахстана 82
Mamedov A.M. Equipment of a riding horse of ancient nomads of Kazakhstan 89

Чотбаев А. Ұлы дала көшпелілерінің әскери ісі 97
5 Чотбаев А. Военное дело кочевников Великой степи 102
Chotbayev A. The warefare of the nomads of the Great Steppe 107

Ахметжан Қ.С. Қазақ батырларының жауынгерлік аттары 112
6 Ахметжан К.С. Боевые кони казахских батыров 119
Akhmetzhan K.S. The warrior horses of the Kazakh batyrs 125

Тоқтабай А. Атқа салт жүрудің қазақша (шығыстық) және батыс еуропалық әдістері 130
7 Токтабай А. Казахский (восточный) и западноевропейский способы управления лошадью 132
Toktabay A. Kazakh (eastern) and western European methods of a controlling a horse 135

Ат әбзелдері: ежелден бүгінге дейін 139
Конское снаряжение: от древности до этнографической современности 139
Horse equipment: from earliest to modern 139

Ұлы Даланың салт аттылары 22
Всадники Великой степи 2
Horseman of the Great Steppe .....

Qurmetti dostar!

Sizderdiń nazarlaryńyzǵa úlken qýanyshpen «Uly Dala: tarıh pen mádenıet» atty kórmeni usynǵym keledi. Kórme sizderdi Uly dalanyń ejelgi jáne dástúrli óneriniń jauharlarymen tanystyrady, sondaı-aq «Altyn adamnyń álem mýzeılerine sherýi» atty jobanyń nátıjesi bolyp tabylady. Atalǵan joba qazaq mádenıetin jahanǵa keńinen tanystyrý, nasıhattaý maqsatynda 2017 jyldan bastap júzege asyrylýda jáne osy ýaqyt aralyǵynda Europa men Azıanyń alty iri mýzeılerinde bolyp, kelýshilerdiń oń bagasyn alǵany belgili.

Túp tórkini bir, tarıhy taǵdyrlas eki baýyrlas eldi ǵasyrlar boıǵy mádenı, ekonomıkalyq qarym-qatynastar tyǵyz baılanystyrady jáne ortaq muralarymyz búgingi tańda jáne bolashaqta jemisti berik yntymaqtastyqty jalastyra berý úshin negiz bolady dep úmittenemiz.

Ótkendi muhıat zerttemeı, ózińdi tanyp, bilý múmkin emestigi belgili. Bizdiń el óz tarıhy men mádenıetin zerttep zerdeleý boıynsha birqatar aýqymdy jobalardyń bastamashysy bolyp keledi. «Mádenı mura» ulttyq strategıalyq baǵdarlamasy aıasynda otandyq zertteýshiler dala tarıhyndaǵy aqtańdaq better boıynsha sheteldegi muraǵattardan kóptegen derekter ákelip, Qazaq eliniń jahandyq tarıhtaǵy ornyn aıqyndaýǵa sebi tıse, arheologtar tirek eskertkishterdi zertteý múmkindigine ıe boldy. Ótken jyldyń arasha aıynda tarıhı-mádenı muralarymyzdy jete zertteýge taǵy úlken mán berilgen Qazaqstan Respýblıkasy Tungysh Prezıdenti – Elbasynyń «Uly dalanyń jeti qyry» atty maqalasy jarıalandy.

Árbir zertteýler men ondaǵy tabylǵan jádigerler Uly Dala eli tarıhynyń syndarly betterinen syr shertedi. Álemdik tarıh boıynsha Qazaqstanda alǵash ret jylqy qolǵa úıretilip, dala keńistigin erkin ıgerýge zor múmkindik týdyrsa, qla dáýiri taıpalarynyń metallurgıa salasyndaǵy tóńkerisi, jahandyq eýrazıalyq ekonomıkalyq keńistik qurýdy qamtamasyz etti. Kórmedegi árbir qundy jádiger ata-babalar tarıhynyń osynday mańyzdy betteriniń kýási bolyp tabylady.

Kórmeniń basty jádigeri búginde memlekettik rámizimizde oryn alǵan Esikten tabylǵan altyn kıimdi adam bolyp tabylady. Sizderdiń nazarlaryńyzga qundy jádigerdiń avtory, arheolog K.A. Aqyshev pen V. Sadomskovtyń qaıta qalpyna keltirilgen nusqasy usynylgan. Sondaı-aq Sizder Qazaqstan jerinen tabylǵan basqa da altyn kıimdi adamdar (Taqsaı, Taldy-2) men buıymdardyń (Berel, Lebedevka) túpnusqalaryn kórip tamashalaı alasyzdar. Osy ejelgi jaýharlardyń tehnologıalyq túrde jasalý ádis-tásilderiniń kúrdeliligi, ár zatqa berilgen tylsym qupıalar eriksiz tańdandyrady. Ejelgi sheberlerdiń óz oı-nıetterin oryndaýdaǵy zergerlik dáldigi qaıran qaldyrady.

Biz sizdermen ótken Uly dalanyń jauharlaryn paıymdap qaraý men tańdaný sezimin bóliskenimizge qýanyshtymyz.

A. Muhamedıuly,
Qazaqstan Respýblıkasynyń
Mádenıet jáne sport mınıstri

Дорогие друзья!

С большим удовольствием хочу представить вашему вниманию выставку «Великая степь: история и культура». Выставка знакомит вас с шедеврами древнего и традиционного искусства Великой степи и является результатом проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира». Проект осуществляется с 2017 г. и на протяжении этого времени бесценные произведения прошлого уже увидели посетители музеев Европы и Азии.

Руководство нашей страны является инициатором целого ряда грандиозных проектов по изучению прошлого. В рамках программы «Культурное наследие» исследователи получили возможность изучения многих опорных памятников в истории степи. В ноябре прошлого года Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы озвучил программу «Семь граней Великой степи», где вновь значительное внимание уделено изучению историко-культурного наследия. Без тщательного изучения прошлого, как известно, невозможна объективность в понимании, осознании себя.

В прошлом Великой степи таятся многие величественные события. Освоение лошади под верховую езду позволило степнякам стать мобильными, это преимущество дало возможность владельцам бескрайних просторов в сердце Евразии творить мировую историю. Революция в области металлургии, осуществленная племенами эпохи бронзового века, обеспечила создание глобального евразийского экономического пространства. Теперь об истории степной цивилизации мы можем говорить и на языке искусства. Бесценные артефакты из золота и серебра являются свидетелями этих важных страниц истории великих предков.

Главным экспонатом выставки является «Золотой Человек», получивший такое говорящее обозначение в связи с тем, что его костюм практически полностью состоял из драгоценного металла. От верхушки головного убора до носков сапог он был полностью украшен самыми разнообразными золотыми изделиями. Вашему вниманию представлена рекострукция знаменитого сакского вождя, осуществленная автором драгоценной находки, археологом К.А. Акишевым и реставратором В. Садомсковым. Также вы можете увидеть некоторые вещи из этого погребения. Хочу обратить ваше внимание, что образы, используемые когда-то в оформлении костюма Золотого человека, задействованы в государственной символике нашей страны.

И в наше технологичное время поражает сложнейшая продуманность вещей из этого золотого и серебряного мира. Вызывает удивление ювелирная точность древних мастеров в исполнении своих замыслов.

Мы рады разделить с вами радость созерцания и восхищение шедеврами прошлого Великой степи!

А. Мухамедиулы,
Министр культуры и спорта
Республики Казахстан

Дорогие друзья!
Добро пожаловать в солнечный Узбекистан!

Мне представилось честь встретить на нашей земле выставку «Великая степь: история и культура», в рамках проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира». Мы рады, что в преддверии начавшегося Года Казахстана в Узбекистане сможем раскрыть еще шире историческую общность наших культур, которые откроют новые перспективы в сфере культурно-гуманитарного сотрудничества двух исконно братских народов.

Хочу отдельно отметить, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев выступая на международной конференции «Центральная Азия: одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и взаимного процветания», проходившей под эгидой ООН в Самарканде особо подчеркнул: «Мы выступаем за продолжение активного культурно-гуманитарного диалога, регулярное проведение дней культуры стран, творческих мероприятий, развитие образовательного и туристического обмена», этому свидетельствует 2018 год, который был объявлен Годом Узбекистана в Казахстане. 2018 год был для Узбекистана в Казахстане очень плодотворным во всех сферах развития и сотрудничества. Мы – братский народ Центральной Азии!

Исходя, важность культурного обмена между странами: Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан в контексте материально-художественного наследия является уникальным пространством общности и единства многообразия культурно-художественного и духовно-нравственного наследия созданных её народами тысячелетиями исторического развития. Исключительностью формирования культурного наследия народов Узбекистана и Казахстана заключается в том, что оно веками созидалось на стыке великой степной и великой оседло-урбанистической цивилизации.

Во исполнении политической воли и мудрой дальновидности лидеров наших стран, узбекско-казахские отношения во всех сферах приобретают новый реально насыщенный динамизм стратегического сотрудничества.

Уверен, презентуемая выставка «Наследие великой степи: история и культура», которая несомненно послужит не только знаковым событием в общественно-политической жизни Узбекистана, и придаст несомненно плодотворный импульс к развитию народной дипломатии, как базовой составной культурно-гуманитарного сотрудничества не только между народами Узбекистана и Казахстана, но и государствами Центральной Азии в целом.

Б. Сайфуллаев,
Министр культуры Республики Узбекистан

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VAZIRLIGI

Құрметті достар!
Күншуақты Өзбекстанға қош келдіңіздер!

Маған «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты көрме-жобасы аясындағы «Ұлы Дала: тарих пен мәдениет» көрмесін біздің жерімізде күтіп алу құрметі көрсетіліп отыр. Біз Өзбекстанда басталған Қазақстан жылының қарсаңында мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саласында екі байырғы бауырлас халықтардың жаңа даму болашағына мүмкіндік беретін мәдениеттердің тарихи ортақтығын одан әрі кеңінен аша алатынымызға қуаныштымыз. Өзбекстан Республикасының Президенті Шавкат Мирзиёев БҰҰ ұйымдастыруымен Самарқандта өткен «Орталық Азия: бір өткен және ортақ болашақ, орнықты даму және өзара өркендеу үшін ынтымақтастық» атты халықаралық конференциясында сөйлеген сөзінде: «Біз белсенді мәдени-гуманитарлық диалогты жалғастыруды, елдердің мәдени күндерін, шығармашылық іс-шараларды тұрақты өткізуді, білім беру және туристік алмасуды дамытуды қолдаймыз» деп ерекше атап айтты, бұған 2018 жыл Қазақстандағы Өзбекстан жылының жариялануы куә бола алады. 2018 жыл Қазақстанда Өзбекстан үшін даму мен ынтымақтастықтың барлық салаларында өте жемісті болды. Біз – Орталық Азияның бауырлас халықпыз!

Материалдық-көркем мұра контексінде Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан елдері арасындағы мәдени алмасудың маңыздылығын негізге ала отырып, оның халықтары жасаған тарихи дамудың мыңжылдықтарымен мәдени-көркем және рухани-адамгершілік мұрасының алуан түрлілігі мен тұтастығының бірегей кеңістігі болып табылады. Өзбекстан мен Қазақстан халықтары мәдени мұрасының қалыптасу ерекшелігі – ол ұлы дала және ұлы отырықшы-урбанистік өркениеттердің тоғысында ғасырлар бойы құрылған.

Біздің елдер көшбасшыларының саяси ерік-жігері мен көреген данышпандығын орындауда барлық салалардағы өзбек-қазақ қарым-қатынастары стратегиялық ынтымақтастықтың жаңа нақты қанық серпініне ие болуда.

«Ұлы Дала: тарих пен мәдениет» атты көрме Өзбекстанның қоғамдық-саяси өміріндегі маңызды оқиға ғана емес, Өзбекстан мен Қазақстан халықтары, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттері арасындағы негізгі құрамдас мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық ретінде халық дипломатиясының дамуына зор серпін береді.

Б. Сайфуллаев,
Өзбекстан Республикасының
мәдениет министрі

Qadirli dostar!

Sizderdiń nazarlaryńyzǵa «Uly dala: tarıh pen mádenıet» atty kórmeni usynǵanymyzga qýanyshtymyn. «Altyn adamnyń álem mýzeılerine sherýi» atty jobasy aıasyndaǵy kórme ótken jyly alty elde ótti: Belarýs, Reseı, Ázirbaıjan, Qytaı, Polsha, jáne Ońtústik Koreıa. Joba 2017 jyly Belarýs Respýblıkasynyń astanasy Mınsk qalasyda ótken kórmeden bastaý aldy. Bıylǵy 2019 jyly kórmeni Eýropa men Azıa memleketteriniń alty eliniń muzeıge kelýshileri kóredi dep josparlanýda. Bul joba elimizdiń tarıhı-mádenı murasyn tanystyrúǵa baǵyttalǵan jáne halyqaralyq bedelin nyǵaıtý mindetin atqarady.

Kóptegen halyqtardyń mádenı qundylyqtary aıaýsyz joıylyp jatqan mynaý zamanda mýzeıler ár álemderdiń arasynda dıalog ornatý men adamdardyń kezdesýi úshin taptyrmaıtyn alań bolyp tabylady. Mýzeı bizge ózimizdi tanýǵa, ózgelerdi túsinýge múmkindik beredi. Mýzeıge barǵan kezde bizdiń alatyn tanymnyń biregeı tájirıbesi ár ult pen onyń mádenıetin qurmetteýge, adamdardy teń sanaýǵa negiz bolyp tabylady.

Uly dala – bul myń jyl buryn qalyptasqan transmádenı kommýnıkasıalyq baılanistardyń nátıjesinde paıda bolǵan álem. Dalalyq órkenıettiń mádenı kody qorshaǵan shyntýaıttylyqty ózgeshe Ýaqyt pen keńistik arqyly biz dalalyqtardyń ómiriniń tiregi bolǵan negizgi uǵymdardy ákeldik. Ónerde bul erekshelik tolyǵymen beınelendi. Qandaı tarıhı kezeń turaly sóz bolsa da, biz ónerimizdiń ózindik tiliniń árdaıym saqtalǵandyǵyn, syrtqy mádenı jańashyldyqtardyń turaqty iriktelip, ózimizdiń qalypqa saı etilip qaıta óńdelgenin kóremiz.

Sizderdiń nazarlaryńyzǵa, Uly dala tarıhynyń túrli kezeńderin baılanystyratyn «sóıleıtin» zattar usynylǵan. Jádigerler bes myń jyl ýaqyt aralyǵyn qamtıdy jáne árbir kezeńderdiń jahandyq ózgerýleri týraly aıta alady. Olar ejeldi adamdardyń tehnologıalyq jetistikteriniń, dala memleketteriniń órkende men quldyraýynyń, múldem ártúrli álemder arasyndaǵy baılanystardy ornatý, dala joldarynyń arqasynda qurylǵan qatynastardyń kýási boldy. Biz sıaqty, ejelgi ómirdiń qıyndyqtaryn az elestetetin qazirgi zamanǵy adamdar úshin, olardyń syrtqy sulýlyǵy qyzyqtyrmaıdy, bul buıymdar birinshi kezekte fýnksıonaldy, olardyń pishini qatań irikteýdiń nátıjesinde qalyptasqanyn este saqtaý mańyzdy.

Kórme jádigerleri júzdegen jyldar boıy dala mádenıetiniń sabaqtastyǵyn kórsetedi. Álemniń qaıta qurýdaǵy bul kópǵasyrlyq tájirıbesi qazaq dástúrli mádenıetinde kórinis tapty. Etnografıalyq kezeń buıymdarynyń sımvolıkasy shyǵý tegine júgingen kezde ǵana túsinikti bolady jáne óz kezeginde ejelgi jádigerlerdi uǵyný dástúrlim mádenıettiń derekterin paıdalanýdyń arqasynda tereńdeı túsedi.

A.SH. Nurazhan,
Qazaqstan Respýblıkasy
Ulttyq mýzeıi dırektorynyń m.a.

Қазақстан Республикасы
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

Уважаемые друзья!

Я рад представить вашему вниманию выставку «Великая степь: история и культура». Выставка в рамках проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира» в прошлом году посетила пять стран: Россию, Азербайджан, Южную Корею, Польшу, Китай. Начало проекта было дано в 2017 г. выставкой в г. Минск – столице Республики Беларусь. В этом году планируется, что выставку увидят посетители музеев шести государств Европы и Азии. Данный проект направлен на презентацию историко-культурного наследия нашей страны и несет в себе задачу укрепления международного имиджа нашей страны.

В современную эпоху глобализации, которая безжалостно стирает культурные ценности многих народов, музеи являются площадкой для установления диалога между разными мирами, для встречи самых различных людей. Нас могут объединить эмоции, которые мы испытываем в стенах музеев. Музеи дают нам возможность лучше понять себя, других. Уникальный опыт познания, который мы приобретаем при посещении музеев, является основой для воспитания толерантности. Только при взаимном уважении разных культур, признании их равноценными, возможна дальнейшая история человечества.

Уверенные преобразования, которые произошли в нашей стране за годы независимости, есть результат исторического пути, пройденного предками. Великая степь – это мир, сложившийся в результате транскультурных коммуникаций, сформировавшихся тысячелетия назад. Они обусловили многое в нашей истории. И в то же время мы видим чрезвычайно стойкое ядро культуры. Культурный код степной цивилизации сформировался в результате собственного опыта преобразования окружающей действительности. Сквозь время и пространство мы пронесли ключевые понятия, на которых строится жизнь степняков. В искусстве в полной мере отобразилась эта особенность. О каком бы периоде не шла речь, мы видим постоянные отбор и переработку инокультурных инноваций, при сохранении своеобразия собственного языка искусства.

Вашему вниманию представлены «говорящие» предметы, связывающие различные эпохи истории Великой степи. Артефакты укладываются во временной промежуток в пять тысяч лет и рассказывают о глобальных преобразованиях каждого из периодов. Они свидетели технологических достижений дюдей прошлого, взлета и падения степных государств, установления связей между совершенно разными мирами, коммуникация между которыми устанавливалась благодаря степным дорогам. И как бы нас, людей настоящего, мало представляющих трудности прежней жизни, не увлекала их внешняя красота, важно помнить, что эти вещи в первую очередь функциональны, их форма формировалась в результате строгого отбора, отсекающего все лишнее.

Экспонаты выставки демонстрируют преемственность степной культуры на протяжении многих сотен лет. Этот многовековой опыт преобразования мира отобразился в казахской традиционной культуре. Символика вещей этнографического времени становится более понятной при обращении к истокам и в свою очередь понимание древних артефактов становится глубже, благодаря использованию данных традиционной культуры.

А.Ш. Нуразхан,
И.о. директора Национального музея
Республики Казахстан

В последние годы в нашей стране реализуются комплексные мероприятия по повышению духовно-просветительского уровня народа, укреплению материально-технической базы учреждений культуры и искусства, поддержке представителей сферы.

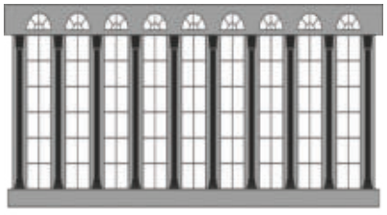
Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев уделяет приоритетное внимание вопросам развития сферы культуры и искусства, строительства современных музеев на основе передового международного опыта, укрепления их материально-технической базы, всесторонней поддержки творческой интеллигенции.

В марте 2017 года Государственный музей искусств Узбекистана провел выставку «Современные художники Узбекистана» в Национальном музее Республики Казахстан. Выставка явилась главным этапом сотрудничества в сфере культуры и искусства между музеями двух Государств.

Государственный музей искусств Узбекистана с огромной признательностью готовится принять выставку «Великая степь: история и культура» в рамках международного выставочного проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира». Об уникальности и выдающейся культурной ценности выставки свидетельствуют бесценные артефакты искусства казахских степей и археологические находки, обнаруженные на территории Казахстана и являющиеся источником национальной гордости и воодушевления в обращении к корням духовной и материальной культуры предков. Несомненно, что выставка вызовет немалый интерес не только у специалистов, но и со стороны простых посетителей выставки. Организаторы выставки создали для зрителей Узбекистана уникальную возможность увидеть шедевры древнего искусства, в которых проявляется высокий уровень эстетического чувства безымянных создателей.

Выражаю свою благодарность Министерству культуры и спорта и Национальному музею Республики Казахстан за проведение выставки «Великая степь: история и культура» в стенах государственного музея искусств Узбекистана. Ожидается, что выставка послужит стимулом для дальнейшего расширения культурных связей между нашими странами.

В.С. Файзиева,
директор Государственного музея
искусств Узбекистана,
искусствовед

O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT MUZEYI

Соңғы жылдары біздің елімізде халықтың рухани-ағартушылық деңгейін арттыру, мәдениет және өнер мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нығайту, сала өкілдерін қолдау бойынша кешенді іс-шаралар жүзеге асырылуда.

Өзбекстан Республикасының Президенті Шавкат Мирзиёев мәдениет пен өнер саласын дамыту, озық халықаралық тәжірибе негізінде қазіргі заманғы музейлерін салу, олардың материалдық-техникалық базасын нығайту, шығармашыл зиялы қауымға жанжақты қолдау көрсету мәселелеріне басым көңіл бөледі.

2017 жылдың наурыз айында Өзбекстанның мемлекеттік өнер музейі Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде «Өзбекстанның заманауи суретшілері» көрмесін өткізді. Көрме екі мемлекеттің музейлері арасында мәдениет және өнер саласындағы ынтымақтастықтың басты кезеңі болды.

Өзбекстанның Мемлекеттік өнер музейі «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық көрме жобасы аясындағы «Ұлы Дала: тарих пен мәдениет» көрмесін қабылдауға үлкен ризашылықпен дайындалуда.

Көрменің бірегейлігі мен аса көрнекті мәдени құндылығын қазақ даласы өнерінің құнды жәдігерлері мен Қазақстан аумағында табылған, сондай-ақ ата-бабаларымыздың рухани және материалдық мәдениетінің тамырларына көз жүгіртетін ұлттық мақтаныш пен жігерлендірудің көзі болып табылатын археологиялық олжалар куәландыра алады. Әрине, көрме тек мамандардың ғана емес, сонымен қатар көрмеге келушілердің де қызығушылығын тудыратыны сөзсіз. Көрме ұйымдастырушылары Өзбекстан көрермендері үшін атаусыз жасаушылардың эстетикалық сезімінің жоғары деңгейі көрінетін ежелгі өнердің жауһарларын көруге бірегей мүмкіндік жасады.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі мен Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіне «Ұлы Дала: тарих пен мәдениет» көрмесін Өзбекстан мемлекеттік өнер музейі қабырғасында өткізгені үшін алғысымды білдіремін. Көрме біздің елдеріміз арасындағы мәдени байланыстарды одан әрі кеңейтуге ынталандырады деп күтілуде.

В.С. Файзиева,
Өзбекстан мемлекеттік өнер музейінің директоры,
өнертанушы

КІРІСПЕ

Қазақстандық музейлер өз тарихында бірегей музей қорын қалыптастырып, ұлттық мәдени және табиғи мұраны сақтау мен насихаттауда баға жетпес тәжірибе жинақтады. Қазақстандық музейлер қалыптасқан дәстүрлерді сақтай отырып, музей тәжірибесіндегі жаңашылдықтарды пайдаланады, олардың қызметі халықаралық құрметтеуге лайықты ие болды. Дамудың мәдени факторлары маңыздылығының өсуіне байланысты әлемнің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде музейлер рөлінің артуы байқалады. Қазіргі жағдай Қазақстан музейлерінің әлемдік қауымдастықпен, бизнес және мәдени-ағарту ұйымдарымен өзара ынтымақтастық орнатуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Нәтижесінде мәдениетті дамудың ресурсы ретінде түсінудің тұжырымдамасы және әлемдік саясаттағы елдер мен мемлекеттердің өзара қарым-қатынасына музейлердің тікелей әсері болып табылады.

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты жобасы 2019 жылы таяу және алыс шетелдерде жүзеге асырылады. Көрмеде Еуразия кеңістігіндегі ежелгі, орта ғасырлардағы және қазіргі кездегі мәдени және экономикалық байланыстары көрсетілген. Көрме тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласына сәйкес әзірленді.

Ұлттық мұраны көрмелеу жалпы әлемдік мәдени құндылықтар контексінде жүргізіледі және көшпелі қазақтардың тас ғасырынан бүгінгі күнге дейінгі адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесін айқын көрсетеді.

Көрме экспозициясының құрылымы негізгі үш бөліктен тұрады:

Көрменің бірінші кіру аумағында Ұлы Дала елінің табиғи-климаттық жағдайы туралы мәліметтер берілген. Қазақ жері мұхит секілді ұшы қиыры көрінбейтін, әдемі және бай. Олар батыста Еділ өзенінің сағасынан бастап шығыстағы Алтайға дейін 3000 шақырым және солтүстікте Батыс Сібір жазығынан оңтүстіктегі Тәңіртау жоталарына дейін 1600 шақырым қашықтықта орналасқан.

Біздің еліміздің аумағында Сібірлік қатал және Орта Азиялық аптап ыстықты климат, тау тайгасы мен шөлдер, кең ойпаттар мен маңғаз тау жоталары кездеседі. Елдің батысында, Каспий жағасында, 132 м тереңдікте Қарақия ойпаты жатыр, ал оңтүстік-шығыста шамамен жеті шақырымдық тау шоқысы Хан тәңірі асқақтап тұр. Қазақстанның солтүстігінде қайыңды-көктеректі шоқтары бар түрлі шөпті-дәнді дала жатыр. Оңтүстікке қарай олар жоғалып, мұнда шөлейт және шөлді далаға ұласады. Сирек және суы таяз өзендері бар шөлдер үлкен алаңдарды алып жатыр, оңтүстіктен шығысқа қарай олар төбесінде қар және мұздықтар бар қуатты жартасты жоталармен жиектелген.

Қазақстан пайдалы қазбалар қазынасы саналады. Оның жер қойнауында табиғатқа белгілі барлық пайдалы қазбалар табылған. Мұнда темір, мыс, қорғасын, мырыш, хром, көмір, мұнай, фосфориттердің үлкен қоры шоғырланған.

Қазақстан қолайлы географиялық жағдайға ие. Ол арқылы Орта Азия, Батыс және Шығыс Сібірдің ірі елдері, Орал, Ресей, Қытай арасындағы қатынас жолдары салынды.

Көрменің екінші бөлігінде қазақ этнографиясы ұсынылған. Қазақ халқына тән этникалық белгілер тілдік және мәдени ортақтығы, атап айтқанда дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің түрлі элементтерінде байқалады. Қазақ этносы үшін материалдық және рухани мәдениеттің, тұрмыстың, әдет-ғұрып пен дәстүрдің, өндіріс үрдісінің негізгі элементтерінің ортақтығы тән.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің кең тараған түрлеріне: кілем дайындау мен үй тұрмысындағы өрнектелген киізден жасалған заттар, былғарыдан өрнектелген бұйымдарды жасау, металдарды көркем өңдеу, сүйек пен ағашты ою, өрнектелген тоқыма, жүн кілемдерін және ұсақ кілем бұйымдарын өңдеу, шиден жасалған өрнектелген ши тоқымалар тоқу, жүннен істелген матаны, киізді және т.б. кестелеу жатады.

Металды көркемдік өңдеумен қолөнер өнерге айналады. Қазақ зергерлері негізінен күміс бойынша жұмыс істей отырып, зергерлік істің күрделі техникасын жақсы меңгерді: қалыптау, оймалау, шекімелеу, бүршіктеу, ширату, керту, қаралау. Өңіржиек, білезік, жүзік, салпыншақты сырға және т.б. әйелдерге арналған зергерлік бұйымдар стилі мен ерекше жасалу техникасы жағынан ж.с. IV–V ғғ. Қазақстанда (Бурабай, Қанаттас, Қараағаш, Көктал, Қызылқайнартөбе, Ақтөбе және т.б.) археологиялық қазбалардан табылған заттарда кездесетін полихромды стильде жасалған бұйымдарға жақын.

Көшпелі халықтардың сәндік-қолданбалы өнерінің негізгі және тұрақты элементі ою-өрнек болып табылатыны белгілі. Бұл туралы XX ғасырдың басында Г.Н. Потанин былай деп еді: «үй жағдайының барлық саңылауларына енеді; киіз үйде жұмыс істейтін иесінің арқасында киіздің бірде-бір үзім, бірде-бір тері бөлігі, бірде-бір ағаш беті ою-өрнексіз болмайды. Тіпті киіз үйдің шаңырағын жабатын түндігі де ою-өрнекпен өрнектеледі».

Қазақ халқының бай көркемдік мұрасы, ғасырлар бойы дамыған ою-өрнегі, жоғары техникалық шеберлік пен қайталанбас түс – осының барлығы Қазақстанның халық кәсіпшілігінде кеңінен қолданылады.

Көрменің үшінші аумағы экспозицияның негізгі аумағы болып табылады, мұнда археологиялық олжалар ұсынылған. Археологиялық бөлімі жан-жақты қамтылып, тас ғасыры дәуіріне шығатын археологиялық мұраның бастапқы қабаттарынан басталуы тиіс. Шын мәнісінде, маңызды тарихи-мәдени жүктемеге ие және халықтың генетикалық жады үшін белгілі болып табылатын үлгілі ескерткіштерді таңдау қажет.

Залдың ортасында көрменің негізгі жәдігері – Ұлы Даланы билеушілердің бірі – алтын киімді Есік бекзадасының ғылыми қайта жаңғыртпа макеті орын алған. Мұнда

сондай-ақ Қазақстанның ерте сақ кезеңіне жататын Талды-2, Тақсай, Берел, Лебедевка және т.б. үлгілі ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған жәдігерлер қойылған.

Бірінші бөлім: Ежелгі Қазақстанның тау-кен ісі және металлургиясы. Қазақстанның археологиялық ескерткіштерінің арасында қола дәуіріне жататын ежелгі тау ісі мен металлургия ескерткіштері айтарлықтай сақталған. Ж.с.д. XVIII–XIII ғғ. осы аймақты андронов мәдени-тарихи қауымдастығының тайпалары мекендеді, оларға мал шаруашылық-егіншілік экономика, дамыған тау-кен ісі, металлургия және қоланы өндеу тән. Олар қазіргі күнге дейін мыс, қалайы, қорғасын және басқа да металдарды өндіруге арналған өнімдер түрінде және сирек ұзақ мерзімді елді-мекендерде кездесетін мыс балқыту кешендері түрінде сақталған.

Мыс (Жезқазған, Зырянь, Қаршыға, Жалтыр, Ащылы, Ұратөбе, Күшікбай), қалайы (Атасу таулары, Қалба және Нарым жоталары) және алтынның (Степняк, Қазаншұқыр, Балажал, Ақжал, Дайбай, Майқапшағай, Ақабек) көптеген ежелгі әзірлемелері, бұл аумақ ежелгі металлургия орталықтарының бірі болғанын көрсетеді. Геологиялық ізденістер ежелгі кезде мыс тотыққан кендерді өндіру мен балқыту үлкен мөлшерге жеткенін көрсетеді. Ең қарапайым есептеулер Жезқазған ауданында балқытылған мыс көлемі шамамен 100 мың тоннаны құрағанын, Имантау кен орнының көне қазбаларының үйінділері 48 мың тонна мыс кенін көрсетеді. Тау-кен қазбаларының өлшемі мен шығарылған кен көлемі мыс, қалайы және алтын кен орындары ғасырлар бойы пайдаланылғандығын айтады.

Құю шеберханаларының қалдықтары Малокрасноярск, Алексеевка, Новоникольск, Петровка II қоныстарында тіркелген. Мұнда әртүрлі құрылымды тас және балшық құю пішіндерінде шаруашылық және тұрмыстық мақсаттағы көптеген құралдар құйылды: күкірттер мен балталар, қанжарлар, пышақтар, садақ пен жебелердің ұштықтары. Әшекейлер көбінесе соғу, нақыштау, бедерлеу арқылы жасалған. Қазақстанның жер қойнауының байлығы қалайы мен мыс кен орындарымен, сондай-ақ оларды қола дәуірінде кеңінен пайдалану тас құралдарының көп бөлігін қола құралдарға ауыстыруға алып келді.

Екінші бөлім: Дала өркениетінің қайнар көздері: жылқы, арба және салт атты. Далалық Еуразия халқының тарихындағы маңызды кезеңіне салт аттылықтың пайда болуы жатады. Бұл шамамен екі-үш жүзжылдыққа созылатын өте ұзақ үрдіс болды; ол жүген, ауыздық пен сулықтың, сондай-ақ атқа міну мен шабандоз өнердің басқа да бөліктерінің бірқатар жетілдірулерін қамтиды. Солтүстік Қазақстандағы Ботай қонысына жүргізілген қазба жұмыстары өңір тұрғындарының өмірінде жылқының маңызды рөл атқара бастағанын көрсетті. Өткеннің жазба және бейнелеу көздері, көшпелілер басында жылқыны қара күш ретінде пайдалануды, кейінірек мініс ретінде қолға үйретуді меңгеруде көшбасшы болғанын айғақтайды. Атты мініс үшін қолға үйрету көшпелілердің қолының ұзаруына, жерінің кеңеюіне және Еуразиялық дала мен іргелес аумақтардың тарихында ұзақ уақыт бойы үстемдік етуіне алып келді. Бұл бүкіл әлем деңгейіндегі жаһандық байланыс тарихындағы алғашқы тәжірибе. Ену нәтижесінде бұл жетілдірулер қоршаған елдерге, соның ішінде Алдыңғы Азияның өркениетті аймақтарына да таралды. Бір уақытта жүген өзгереді, маңдайша белдіктер пайда болады, қайысты мықты бекіту үшін сулықтардың үш тесікті түрі пайда болады, ал ауыздық «үзеңгі тәрізді» пішінге ие болады. Ат әбзелдерінің (сулық, ауыздық, ер, белдіктердің тоғалары) салт аттылардың қарулануының шығу тегі мен эволюциясын көрсету қажет.

Үшінші бөлім: Орта ғасырлық кезеңдегі Ұлы Дала (VI–XV ғғ.). Ж.с. I мыңжылдықтың ортасы – түркілер тарихындағы маңызды кезең, олар өз мемлекеттерін құрды. Ежелгі түркілердің империясы Тынық мұхитынан Қаратеңізге дейінгі аралықты алып жатты. Түркі ескерткіштерін зерттеу және сақтау бойынша кешенді археологиялық зерттеулер Мерке және Жайсаң ғибадатханалық кешендерінде жүргізілді. Ерте ортағасырлық археологиялық-сәулет кешені Ақыртас, Сидақ қонысы, Жуантөбе қалашығында және т.б. қазба жұмыстары кезінде қызықты нәтижелер алынды.

VI–X ғғ. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда көшпелілердің тұрақты қоныстарының негізінде қалалар құрылды. Бұл кезең түркі билеушілерінің – сарайлары мен қамалдарының монументалды құрылыстарымен сипатталады. Оңтүстік Қазақстандағы ірі қалалардан басқа солтүстік-шығыс Жетісу, Орталық Қазақстан және Ертіс өңіріндегі отырықшылық пен қалалық мәдениеттің орталықтары құрылды. Қалаларда тұрғын үйлердің, қыштың, әшекейлердің, қалалық абаттандырудың – су құбырлары, монша, қуатты көшелердің, алаңдардың бірыңғай түрлері қалыптасты.

Белгілі швейцарлық шығыстанушы Адам Мец IX–XI ғғ. кезеңін шығыс мұсылмандығына қатысты «Мұсылман Ренессансы» деп атады. Мұсылман мәдениетін қалыптастыруда Ұлы Жібек жолы маңызды рөл атқарды.

Орта ғасыр кезеңінде Қазақстанда сәулет ансамбльдері, сарайлар мен мешіттер, ұлы кесенелер мен медреселер, көзеші шеберханалары, ұсталар мен зергерлер және қатардағы қалалықтардың тұрғын орамдары бар ондаған гүлденген қалалары болды. Қазақстан қалалары әкімшілік орталықтар, қолөнер, сауда және ауыл шаруашылығының орны рөлін орындай отырып, көпфункционалды қызмет атқарды. Оларды ғылым, білім және мәдениет орталықтары деп атауға болады.

ВВЕДЕНИЕ

За свою историю казахстанские музеи сформировали уникальный музейный фонд и накопили бесценный опыт сохранения и популяризации национального культурного и природного наследия. Оберегая сложившиеся традиции, казахстанские музеи используют инновации в музейной практике, их деятельность заслуженно получила международное признание. В связи с ростом значимости культурных факторов развития наблюдается повышение роли музеев в социокультурном пространстве мира. Современная ситуация открывает новые возможности для взаимодействия музеев Казахстана с мировым сообществом, бизнесом и культурно-просветительными организациями. Результатом становится выработка понимания культуры как ресурса развития и прямого влияния музеев на взаимоотношения стран и государств в мировой политике.

Проект «Шествие Золотого человека по музеям мира» будет реализован в 2019 г. в шести странах ближнего и дальнего зарубежья. На выставке будут показаны культурные и экономические контакты на просторах Евразии в древности, средневековье и настоящее время. Концепция выставки разработана в соответствии с программной статьей Елбасы – Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Семь граней Великой степи».

Экспонирование национального наследия проводится в контексте общемировых культурных ценностей и ярко демонстрирует вклад наших предков в развитие человеческой цивилизации с энеолита до этнографической современности.

Структура экспозиции выставки состоит из трех основных частей:

Первая зона выставки предназначена в качестве вступления, здесь даны сведения о природных условиях нашей страны. Безбрежны как океан, красивы и богаты Казахские земли. Они раскинулись почти на 3000 км от низовьев Волги на западе до Алтая на востоке и на 16000 км от Западносибирской равнины на севере до хребтов Тянь-Шаня на юге.

На территории нашей страны встречаются суровая Сибирь и знойная Средняя Азия, горная тайга и пустыни, обширные низменности и мощные горные хребты. На западе республики, у берегов Каспия, лежит глубокая сухая впадина Карагие с отметкой 132 м, а на юго-востоке вздымается почти семикилометровый горный массив Хан-Тенгри. На севере Казахстана простираются разнотравно-злаковые степи с березово-осиновыми рощицами. Южнее они исчезают, здесь господствует неоглядная степь, которая к югу переходит в полупустыню, а затем в пустыню. Пустыни, с редкими и маловодными реками, занимают огромные площади, с юга на восток они окаймлены мощными скалистыми хребтами, увенчанными снегами и ледниками.

Казахстан называют сокровищницей полезных ископаемых. В его недрах обнаружены почти все полезные ископаемые, известные в природе. Здесь сосредоточены большие запасы железа, меди, свинца, цинка, хрома, огромные запасы угля, нефти, фосфоритов.

Казахстан занимает благоприятное географическое положение. Через него проложены пути сообщения между крупными странами Средней Азии, Западной и Восточной Сибири, Уралом, Россией, Китаем.

Вторая зона выставки является основной зоной погружения, здесь представлены этнография казахов.

Характерные этнические признаки казахского народа прослеживаются в наличии языковой и культурной общности, в частности в различных элементах традиционно-бытовой культуры. Для казахского этноса присуща общность основных элементов материальной и духовной культуры, быта, обычаев и традиций, элементов процесса производства.

К распространенным видам казахского декоративно-прикладного искусства относятся: изготовление ковров и предметов домашнего обихода из орнаментированного войлока, узорных изделий из кожи, художественная обработка металлов, резьба по кости и дереву, узорное ткачество, выделка шерстяных ковров и мелких ковровых изделий, плетение узорных циновок из чия, вышивка по шерстяной ткани, войлоку и т. д.

К числу занятий, находящихся в той зыбкой грани, где ремесло перестает быть ремеслом и становится искусством, относится художественная обработка металла. Казахские мастера-зергеры, работая в основном по серебру, в совершенстве владели сложной техникой ювелирного дела: штамповкой, гравировкой, чеканкой, зернением, сканью, насечкой, чернением. Женские ювелирные изделия, такие как онижиек- нагрудные украшения, блезик-браслеты, жузик-перстни, коса сырга-серьги с подвесками и другие по стилю, технике изготовления удивительным образом близки к вещам так называемого полихромного стиля, известным по археологическим находкам IV–V вв. н.э. в Казахстане (Боровое, Канаттас, Караагаш, Коктал, Кызылкайнартобе, Актобе и др.)

Основным и наиболее устойчивым элементом декоративно-прикладного искусства кочевых народов является орнамент. Казахский орнамент, отмечал Г.Н. Потанин: «проникает во все щели домашней обстановки: в юрте, благодаря работящей хозяйке, нет ни одного клока войлока, ни одного кусочка кожи, ни одного вершка деревянной поверхности без орнамента. Даже войлоки, покрывающие свод юрты, несут на себе орнамент». Богатое художественное наследие казахского народа, веками развивавшееся орнаментальное искусство, высокое техническое мастерство и неповторимый колорит – все это находит самое широкое применение в народных промыслах Казахстана.

Третья центральная зона выставки является основной зоной погружения, здесь представлены археологические находки. Археологический раздел экспозиции должен быть всеобъемлющим и начинаться с исходных пластов археологического наследия, восходящих к эпохе энеолита.

В центре зала стоят макет-реконструкция один из властителей Великой степи – Иссыкский воин в золотом одеянии, который являются основным экспонатам выставки. Здесь также выставлены артефакты, полученные в ходе археологических раскопок из эталонных памятников раннего железного века Казахстана, таких как Талды-2, Таксай, Берел, Жалаулы, Лебедевка и т.д.

Первый раздел: Горное дело и металлургия древнего Казахстана. Среди, археологических памятников Казахстана в значительном количестве сохранились памятники древнего горного дела и металлургии, относящиеся к эпохе бронзового века. В XVIII–XIII вв. до н.э. эту территорию населяли племена андроновской культурно-исторической общности, для которых характерны скотоводческо-земледельческая экономика, развитое горное дело, металлургия и металлообработка бронзы. Они сохранились до наших дней чаще всего в виде выработок для добычи меди, олова, свинца и других металлов и реже в виде медеплавильных комплексов, встречающихся в долговременных поселениях.

Многочисленные древние разработки меди (Жезказган, Зыряновск, Карчига, Жалтыр, Ашилы, Уро-Тобе, Кушикбай), олова (горы Атасу, Калбинский и Нарымский хребты) и золота (Степняк, Казанчукур, Балажал, Акжал, Дайбай, Майкопчегай, Акабек) свидетельствуют о том, что эта территория являлась одним из центров древней металлургии. Геологические изыскания показывают, что добыча и плавка медных окисленных руд в древности достигала огромных размеров. Самые скромные подсчеты говорят, что в районе Жезказгана объем выплавленной меди составил примерно 100 тыс. тонн, отвалы же древних выработок Имантауского месторождения выражаются в 48 тыс. тонн медной руды. Размеры горных выработок и объем вынутой руды говорят о том, что месторождения меди, олова и золота эксплуатировались на протяжении многих веков.

Остатки литейных мастерских зафиксированы на поселениях Малокрасноярское, Алексеевское, Новоникольское, Петровка II. Здесь в каменных и глиняных литейных формах разнообразной конструкции отливалось большинство орудий хозяйственного и бытового назначения: серпы и вислообушные топоры, кинжалы и ножи, наконечники копий и стрел. Украшения большей частью изготовлялись посредством ковки, чеканки, тиснения. Богатство недр Казахстана месторождениями олова и меди, а также их широкое использование в эпоху бронзы привело к замене большей части каменных орудий на бронзовые орудия.

Второй раздел: Истоки степной цивилизации: конь, колесница и всадник. Важнейшим этапом в истории населения степной Евразии стало появление всадничества. Это был довольно длительный процесс, растянувшийся примерно на два-три столетия; он включал в себя ряд усовершенствований в уздечке, удилах и псалиях, в посадке всадника и других деталях наездниического искусства. Раскопки поселения Ботай в Северном Казахстане показали, что в жизни населения региона лошадь начинает играть важную роль. Письменные и изобразительные источники прошлого свидетельствуют о том, именно кочевники были пионерами в освоении коня как тягловой силы вначале и под верховую езду впоследствии. Освоение коня под верховую езду привело к небывалому расширению ойкумены кочевников и их доминированию в истории евразийских степей и прилегающих территорий на протяжении длительного времени. Это первый в истории опыт глобальной коммуникации на уровне всего мира. В результате диффузии, эти усовершенствования распространялись в окружающие страны, в том числе и в цивилизованные области Передней Азии. Одновременно изменяется оголовье, появляются налобные ремни, для более устойчивого крепления ремней псалии становятся трехдырчатыми, а удила приобретают характерную «стремечковидную» форму.

Третий раздел: Великая степь в эпоху средневековья (VI–XV вв.). Середина I тысячелетия н.э. – важнейшая веха в истории тюрков, они создали свои государства. Империя древних тюрков простиралась от Тихого океана до Черного моря. Комплексные археологические исследования по изучению и сохранению тюркских памятников проведены на культово-мемориальных комплексах святилищ Мерке и Жайсан. Интересные результаты получены при раскопках раннесредневекового археолого-архитектурного комплекса Акыртас, поселения Сидак, городища Жуантобе и др.

В VI–X вв. в Южном Казахстане и Жетысу идет формирование городов на базе постоянных ставок кочевых владетелей. Данный период характеризуется строительством монументальных построек тюркских правителей – дворцов и замков. Кроме крупных городов в Южном Казахстане формируются центры оседлости и городской культуры в северо-восточном Жетысу, Центральном Казахстане и Прииртышье. В городах формируются единые типы жилищ, керамики, украшений, городского благоустройства – водопроводов, бань, мощеных улиц, площадей.

Эпоху IX–XII вв. применительно к мусульманскому Востоку известный швейцарский востоковед Адам Мец назвал «Мусульманским Ренессансом». Важную роль в формировании мусульманской культуры сыграл Великий Шелковый путь.

В период средневековья Казахстан насчитывал десятки цветущих городов с архитектурными ансамблями, дворцами и мечетями, величественными мавзолеями и медресе, мастерскими гончаров, кузнецов и ювелиров и жилыми кварталами рядовых горожан. Города Казахстана были многофункциональными, выполняя роль административных центров, места средоточия ремесла, торговли и сельского хозяйства. Их можно назвать центрами науки, образования и культуры.

INTRODUCTION

Throughout its history, Kazakhstan's museums have formed a unique museum fund and have gained invaluable experience in preserving and promoting the national cultural and natural heritage. Preserving the established traditions, Kazakhstan museums use innovations in museum practice and their activities have deservedly received international recognition. Due to the growing importance of cultural factors of development, there is an increase in the role of museums in the sociocultural space of the world. The current situation opens up new opportunities for the interaction of museums of Kazakhstan with the international community, business and cultural and educational organizations. The result is the development of an understanding of culture as a resource for improvement and the direct influence of museums on the relationship between countries and states in world politics.

The project "The Golden Man's World Museums Tour" will be implemented in 2019 in six countries of the near and far abroad. The exhibition shows economic and cultural contacts in the open spaces of Eurasia in antiquity, the Middle Ages and the present. The concept of the exhibition had been developed in accordance with the program article of the Elbasy – First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev "Seven Facets of the Great Steppe".

The exposition contains the most important exhibits, documents, books, archival materials, artifacts, allowing at different levels of perception to characterize the specifics of the history of the Great Steppe.

Exposure of the national heritage is carried out in the context of global cultural values and clearly demonstrates the contribution of the Kazakh nomads to the development of human civilization from the Stone Age to the present day.

The exposition structure consists of three main parts:

The first area of the exhibition is intended as an introduction, here you can find information about the natural conditions of our country.

Boundless as the ocean, beautiful and rich in Kazakh lands. They stretched almost 3000 km from the lower reaches of the Volga in the west to Altai in the east and 16000 km from the West Siberian Plain in the north to the Tien Shan ranges in the south.

On the territory of our country, there are severe Siberia and sultry Central Asia, mountain taiga and deserts, vast lowlands and powerful mountain ranges. In the west of the republic, off the coast of the Caspian Sea, lies the deep dry Karagi depression with a mark of 132 m, and in the south-east, the almost seven-kilometer-high Khan-Tengri massif rises. In the north part of Kazakhstan, stretch grass steppes with birch and aspen groves. To the south they disappear, the impassable steppe dominates here, which to the south turns into a semi-desert, and then into a desert. Deserts, with rare and shallow rivers, occupy vast areas. From south to east they are bordered by powerful rocky ridges, topped with snow and glaciers.

Kazakhstan is called the treasury of minerals. In its depths found almost all known in natural minerals. Here can be found large reserves of iron, copper, lead, zinc, chromium, huge reserves of coal, oil, phosphate as well.

Kazakhstan has a favorable geographical position. Through it, routes of communication are laid between the large countries of Central Asia, Western and Eastern Siberia, the Urals, Russia, and China.

The second area of the exhibition is the main area of the dive, there are the ethnography of the Kazakhs.

Characteristic ethnic features of the Kazakh people can be traced to the presence of linguistic and cultural communities, in particular, in various elements of the traditional household culture. For the Kazakh ethnos, commonness of the main elements of material and spiritual culture, life, customs and traditions, elements of the production process are being inherent.

Common types of Kazakh decorative and applied art include: making carpets and household items from ornamented felt, patterned leather goods, artistic metalworking, bone and wood carving, patterned weaving, wool and small carpet weaving, weaving patterned mats from chiy, embroidery on wool fabric, felt, etc.

Art classes are among the occupations located in that unsteady edge where the craft ceases to be a craft and becomes an art. The Kazakh zergers (jewellery master), working mainly in silver, perfectly mastered the complex technique of jewellery: stamping, engraving, chasing, graining, scan, notching, blackening. Women's jewellery, such as onirzhiek – breast jewellery, blezik – bracelets, zhuzik –rings, kosa syrga – earrings with pendants and others in style, are surprisingly close to the things of the so-called polychrome style in manufacturing techniques, known from archaeological finds of the 4th – 5th centuries AD, in Kazakhstan. (Borovoi, Kanattas, Karaagach, Koktal, Kzyl-Kainar-tobe, Aktobe and others)

As known, the main and most stable element of the decorative and applied art of nomadic peoples is the ornament. G.N. Potanin, an ethnographer of the Kazakh people in ethnography of the Kazakh people, wrote about this, very brightly at the beginning of the 20th century. The Kazakh ornament, he noted, "penetrates into all the cracks of the home environment; in the yurt, thanks to the working hostess, there is not a single shred of feeling, not a single piece of leather, not a single tip of a wooden surface without an ornament. Even the felts covering the vault of the yurt bear an ornament».

The rich artistic heritage of the Kazakh people, the ornamental art that has developed over the centuries, high technical mastery and unique colour - all this finds the widest implementation in the folk crafts of Kazakhstan.

The third area of the exhibition is the main area of the dive, there are archaeological finds.

The archaeological section of the exhibition should be comprehensive and begin with the original layers of the archaeological heritage, dating back to the Stone Age. In fact, it is necessary to choose reference monuments that carry an important historical and cultural background and are significant for the genetic memory of the people.

The central part: In the center of the hall, there is a model of reconstruction of the rulers of the Great Steppe (Esik), which are the main exhibits of the exhibition. It also exhibits artifacts obtained during archaeological excavations from reference monuments of the early Iron Age of Kazakhstan, such as Taldy-2, Taksay, Berel, Zhalauly, Lebedevka etc.

The first section of the exhibition: The mining and metallurgy of ancient Kazakhstan. Among the archaeological monuments of Kazakhstan, monuments of ancient mining and metallurgy belonging to the Bronze Age are preserved in significant numbers. In the 18th – 13th centuries BC, this territory was inhabited by the tribes of the Andronov, cultural and historical community, which are characterized by pastoral and agricultural economy, developed mining, metallurgy and bronze metalworking. They have survived to the present day most often in the form of workings for the extraction of copper, tin, lead, and other metals, and less often in the form of copper-smelting complexes found in long-term settlements.

Numerous ancient developments of coppers (Zhezkazgan, Zyryanovsk, Karchiga, Zhaltyr, Ashily, Uro-Tobe, Kushikbai), tins (Atasu mountains, Kalbi and Harym ridges) and gold (Stepnyak, Kazanchukur, Balazhal, Akzhal, Daybay, Maykopchegai, Akabek) that this territory was one of the centers of ancient metallurgy. Geological researches show that the mining and smelting of oxidized copper ores in antiquity reached enormous proportions. The most modest calculations say that in the Zhezkazgan area the volume of smelted copper was about 100 thousand tons, while the dumps of the ancient workings of the Imantau deposit are expressed in 48 thousand tons of copper ore. The size of the mine workings and the volume of ore excavated suggests that deposits of copper, tin, and gold have been exploited for many centuries.

The remains of the foundry workshops were recorded in the settlements of Malo-Krasnoiarsk, Alekseevskoe, Novonikolskii, Petrovka II. Here, in the stone and clay foundry moulds of various designs, most of the tools for household and household purposes were moulded: sickles and curved axes, daggers and knives, spear and arrowheads. Jewellery was mostly made by forging and embossing. The richness of Kazakhstan's subsoil with tin and copper deposits, as well as their widespread use in the Bronze Age, led to the replacement of most stone tools with bronze tools.

The second section of the exhibition: The origins of the steppe civilization: horse, chariot and horseman. The most important stage in the history of the population of the steppe Eurasia was the emergence of horsemanship. It was a rather long process, lasting for about two or three centuries; it included a number of improvements in the bridle, bits and cheek-pieces, the rider's landing and other details of the rider's art. Excavations of the Botai settlement in northern Kazakhstan have shown that the horse begins to play an important role in the life of the region's population. Written and pictorial sources of the past testify that it was the nomads who were the first ones in mastering the horse as a force at the beginning and for horse riding afterwards. Mastering a horse for horse riding led to an unprecedented expansion of the habitable world of nomads and their dominance in the history of the Eurasian steppes and adjacent territories for a long time. This is the first ever experience of global communication at a worldwide level. As a result of diffusion, these improvements spread to surrounding countries, including the civilized regions of Asia Minor. Among the most important innovations of antiquity is the appearance of a martingale, a belt leading from a cinch, branching out on a horse's chest and going out to the withers by two rings through which the occasion passed. The martingale allowed fixing the leash and let it go for a while to shoot a bow. At the same time, the headband changes, frontal straps appear, for a more stable anchorage of the straps, the cheek-pieces become three-pointed, and the bits take on a "stare-like" shape. It is necessary to show the genesis and evolution of horse equipment (cheek-piece, bit, saddle, belt buckles), equestrian of riders.

The third section of the exhibition: The Great Steppe in the Middle Ages (6th – 15th centuries). The middle of the 1st millennium AD - the most important milestone in the history of the Turks, they created their own states. The empire of the ancient Turks stretched from the Pacific to the Black Sea. Comprehensive archaeological research on the study and preservation of Turkic monuments was carried out at the cult-memorial complexes of the sanctuaries of Merke and Zhaisan. Interesting results were obtained during the excavations of the early medieval archaeological and architectural complex Akyrtas, the settlement Sidak, the Zhuantobe settlement, and others.

In 6th–10th centuries, in southern Kazakhstan and Zhetysu, cities are being formed on the basis of fixed rates of nomadic rulers. This period is characterized by the construction of monumental buildings of the Turkic rulers - palaces and castles.

In addition to large cities, centers of settlement and urban culture are formed in northeastern Zhetysu, Central Kazakhstan, and Irtysh in southern Kazakhstan. In cities, uniform types of dwellings, ceramics, decorations, and urban amenities are developed - water pipes, baths, cobbled streets, and squares.

The era of the 9th–12th centuries, in relation to the muslim East, the famous Swiss orientalist Adam Metz called the Muslim Renaissance. An important role in the formation of the Muslim culture was played by the Great Silk Road.

During the Middle Ages, Kazakhstan numbered dozens of flowering cities with architectural ensembles, palaces and mosques, majestic mausoleums and madrasas, workshops of potters, blacksmiths and jewellers, and residential areas of ordinary citizens. The cities of Kazakhstan were multifunctional, fulfilling the role of administrative centres, centres of craft, trade and agriculture. They can be called centres of science, education and culture.

БОТАЙ МӘДЕНИЕТІ: ДАЛА ӨРКЕНИЕТІНІҢ БАСТАУЫ

Зайберт В.Ф.

Гуманитарлық, жаратылыстану және қолданбалы ғылымдардың қазіргі кезеңдегі дамуы тарих ғылымы мен оның ақпараттылығының деректанулық және әдістемелік негіздерін айтарлықтай кеңейтті. Археология, генетика және лингвистика бүгінгі таңда тарих ғылымының бағыттарын анықтайтын фактор болып табылады.

Әртүрлі ғылым салаларының этнографиялық деңгейге дейінгі көпжылдық зерттеулерінің (1980–2018 жж.) нәтижесінде қол жеткізген археологиялық дереккөздердің бірі – ж.с.д. IV–III мыңжылдыққа жататын Ботай қонысы мен Ботай мәдениеті болып табылады.

Қазақстандық археолог ғалымдардың шетелдік әріптестерімен шығармашылық байланыстары Қазақстанның энеолит дәуірін зерттеуде инновациялық әдістерді қолдануға және осылайша адам қызметі мен жануарлардың ерекше қалдықтары бар, көлемі жағынан бірегей қоныстардың түрлі аймақтарындағы мәдени қабаттың сипаты мен қанықтығы туралы ақпаратты кеңейтуге мүмкіндік берді.

Кешенді халықаралық зерттеулер зерттеу нәтижелері мен олардың шынтуайттылығын анықтауды айтарлықтай арттырады:

- Ботай типіндегі ескерткіштердің абсолютті және салыстырмалы хронологиясы мен мәдени тиістілігі анықталды, Ботай мәдениетінің экономикалық, әлеуметтік-этностық, рухани тұтастығы, даму формалары мен бағыттары, мәдени дағдарыстың себептері және оның өзгеру бағыттары қайта қалпына келтірілді; Еуразиядағы жылқыны қолға үйретуі мен қымызды пайдалануы дәлелденді;

- археологиялық Ботай мәдениетінің ішкі археологиялық, этнографиялық, идеологиялық, әлеуметтік контексттерімен бірге теориясы жете зерттелді; Ботай мәдениеті дала өркениетінің бастауы және қазақтардың және Еуразияның басқа да көптеген қазіргі заманғы этникалық топтарының мәдениет генезисінің бастамасы болды.

Ботай мәдениетін зерттеу нәтижелерінің тарихи маңызы мынадай:

1. Жер бетінде алғаш рет ж.с.д. IV мыңжылдықта жылқы солтүстік және орталық Қазақстан даласында қолға үйретілді.

2. Адам баласы жаяу жүруден атқа мінуге даму кезеңінен бірнеше миллион жылдан кейін көшті. Бұл дүниежүзілік тарихи үдерістің серпінді үдеткіші, дала өркениетінің басы болды. Еуразияның ерте жылқы өсірушілерінің Ботай мәдениеті кезеңі, яғни ж.с.д. IV мыңжылдықтан бастап – XVII–XVIII ғғ. өнеркәсіп дәуіріне дейін жылқы Ұлы далада ғана емес, сондай-ақ әлемнің басқа да адам қоныстанған жерлерінде өркениет үдерісінің дамуында негізгі рөл атқарды.

3. Ботай тұрғындары жартылай отырықшылық өмір салтына өтті. Алғаш рет далада адамдар нағыз сәулет әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы ағаштан жасалған күрделі ғимараттар сала бастады. Жартылай жер үстіндегі тұрғын үйлер ағаштан, саздан, жылқы сүйектерінен, қайың ағашының қабығы мен топырақтан жасалған. Үйлер аумағы жағынан 120 шаршы метрге дейін жетті. Олар пішіні жағынан көпбұрышты болып келді, ал тоғыспалы жабыны діңгек-тіреуішсіз өте берік орныққан. Бұл үй құрылысы технологиясындағы жаңалық болды.

4. Ботайлықтар қола дәуірінен екі мың жыл бұрын мыс құралдары мен заттарын қолданды. Олар шебер қолөнершілер, дәрігерлер, суретшілер және зергерлер болды. Бас сүйекті трепанациялау (тесіп ота жасау) сол уақыт жағдайында қиял-ғажайыппен шектеседі. Бірқатар бұйымдар керемет шеберлікпен жасалған, сондықтан бұны тас дәуірінің технологиясы деп елестету қиын. Ботай мәдениетінің тұрғындары тұңғыш рет даладағы малшылардың күнтізбелік айналымын жасады.

Ж.с.д. IV–III мыңжылдықтағы Ботай мәдениетінің мұрагерлерінің қарапайым жетістіктерін атап айтатын болсақ:

- сүйек пен ағаштан жасалған ат әбзелдерінің ілгектері;

- құс сүйегінен жасалған түтікше тәрізді түйреуіш түріндегі айғырларды піштіруге арналған қандауыр пышақтар;

- сүйектен және қылдан жасалған ауыздық, белдіктерден жасалған ноқталар, құрық;

- дөңгелекті көлік, арқанды бұрауға арналған тас тісті дөңгелектер;

- станокты бұрғының сермері ретіндегі ортасында тесігі бар тас дөңгелектер;

- бастапқы экономикалық үй жанындағы кешен – жылқы өсірушінің тұрғын үй-өндірістік үй-жайы және оған жапсарлас салынған жылқыларға (сауын биелер мен құлындарға) арналған аула;

- Қазақстанда жылқыны қолға үйрету мен қымызды пайдаланғандығы дәлелденді;

- күмбез түріндегі көпбұрышты айналмалы жобалаудың үй құрылысы мен шаруашылық архитектурасы;

- сүйектен жасалған қашау, цилиндрлі сүйектен жасалған қалып;

- табиғи мыстан жасалған тілімше;

- ұсақ жануарларды, құстарды және ашатұяқтыларды аулау үшін лақтырылатын тас шарлар;

- лақтыратын найза, садақ және жебелер;

- жылқы етін сақтауға арналған арнайы терең шұңқырлар;

- ошақ пеші - тұрғын үйлерде оттың үстіңгі жағынан сазбен сыланып жасалады.

- тірі адамның бас сүйегіне жасалған трепанация;

- бірегей зергерлік бұйымдар – тастан жасалған моншақтар;

- Ботай мәдениетінің әртүрлі ескерткіштерінен көмір мен сүйектен жасалған 10-нан астам үлгілердің абсолютті мерзімі анықталды;

- Ботай мәдениетінің дағдарысқа ұшырау себептері мен оның өзгеру бағыттары қалыптасты;

- Мәдениет генезисі инновациялық және автохтондық дәстүрлерді басынан кешіре отырып, өз ішкі ережелері мен себеп-салдарлық уәждемелі мақсатқа ие болды;

Ежелгі мәдениеттің құлдырауы екі процесте – халықтың басқа экологиялық ортаға шығуы мен мәдени қайта бағдарлануында көрініс тапты.

Мәдениеттің жандануы жаңартылған этникалық және рухани мазмұнда өрбіді. Жаңа жағдайларда этнос мәдени және идеологиялық инновациялар үшін ашық болды, тиісті күнтізбелік айналымы құрылды. Қоршаған орта мен материалдық және адам ресурстарының ұдайы өндірісі арасында тұрақты оң баланс қалыптасты.

Дәстүрлі өмірдің логикасын тек қана эралық, пассионарлық құбылыстар мен ашылымдар деңгейіндегі – жаяу жүру дәуірі – ат-көлік және ноосфералық-ақпараттық сынды оқиғалар өзгертті.

Мәдениет генезисінің негізгі мазмұны барлық процесс бойы өзара әрекеттесудің табиғи-экономикалық факторы болды, ал қалыптастырушы идеологиялық фактор болды, кейіннен өзімен бірге мәдени және жіктеуші сипаттамалардың өзгеруін ала келген саяси компоненттер де болды.

Әлеуметтің мәдени-шаруашылық таралу аймағынан тыс көші-қон процестері негізінен дағдарыс жағдайында орын алды, ал көші-қонға деген ынта салт-аттылық, ат-көліктік және т.б коммуникациялық жүйелердегі белгілі бір техникалық мүмкіндіктер мен жаңалықтар болды.

Ботай материалдары әлемдік археология ғылымында кеңінен танымал, олар белгілі бір дәрежеде Еуразиядағы зерттеулердің бағыттарын анықтайды. Алайда, Ботай мәдениетінің ақпараттық топтамасын Қазақстан мен Еуразияның тарихи арнасына қосу міндетін жүзеге асыру енді ғана басталды. Мұны археологтардың, генетиктердің, лингвистердің, тарихшылардың, этнологтар мен мәдениеттанушылардың кешенді зерттеулері жүзеге асыра алады. Дала өркениетінің бастауы (ж.с.д. IV–III мыңжылдық – Ботай мәдениеті) жылқыны қолға үйретудің ең ерте процестерін, жаяу жүруден ат-көлік коммуникациясына көшуді, өндіруші экономиканың қалыптасуын және қазақтардың мәдениет генезисінің басталуын көрсетеді. Осы сәттен бастап Қазақстан мен жалпы Еуразия даласының ерте атты әскерлері тайпасының қуатты бірлестігінің арқасында дамудың тарихи серпіні күрт күшейе түсті. Мәдениет генезисі (қоғамның қоршаған ортаға бейімделуінің жалпы жүйесі ретінде) мен этногенез процесінде тіршілікті қамтамасыз ету жүйелері, күнтізбелік айналымдар, әлеуметтік құрылымдар мен рухани құрамдастықтар пайда болды.

Дала өркениеті отырықшы-егіншілік өркениет пен мәдениетінен тәуелсіз, өзін-өзі өсіретін жүйе ретінде дамыды. Мыс-тас ғасыры дәуірінде көп салалы шаруашылық пен үй кәсіпшілігі жүйесіндегі ат конфедерациясы ретінде пайда болуы кездейсоқ емес, қола және ерте темір ғасыры дәуірінде дала өркениеті барлық негізгі қызмет салаларымен – мал шаруашылығымен, егіншілікпен, металлургиямен және т.б. сипатталады.

Мәдениет генезисі ерте темір дәуірінің басында тарихтың басым және анықтаушы бағытын, саяси генезистің рөлін қалыптастырды. Сол себепті қазақ этносы мен Қазақ хандығы мемлекетінің ерте тарихына айналған дала өркениеті өз тарихында өшпес із қалдырды. Қазақстан соңғы уақытта жазылып жүргендей транзит аймағы болмаған, керісінше ғаламшардың көптеген халықтарының тарихында шешуші рөл атқарған әлемдік тарихи және мәдени процестер орын алған кеңістік болған.

Бұл ақиқаттың барлығы ой мен тілектердің нәтижесі болып табылмайды, бұл тағдыршешті, кең ауқымды мемлекеттік бағдарламалардың барысында жинақталып, зерттелген археология, антропология, палеогенетика, этнография, тарих, әдебиет ғылымдарының көптеген жаңа дерек көздеріне негізделеді.

БОТАЙСКАЯ КУЛЬТУРА: ИСТОКИ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Зайберт В.Ф.

Развитие на современном этапе гуманитарных, естественных и прикладных наук существенно расширили источниковедческую и методологическую базы исторической науки и ее информативность. Археология, генетика и лингвистика являются сегодня фактором, корректирующим векторы исторической науки.

Одним из археологических источников, доведенным многолетними исследованиями (1980–2018 гг.) различных научных отраслей до уровня этнографического, является поселение Ботай и ботайская культура IV–III тыс. до н.э.

Творческие связи казахстанских ученых-археологов с зарубежными коллегами позволили использовать инновационные методы в исследованиях энеолита Казахстана и расширить тем самым нашу информацию о характере и насыщенности культурного слоя в различных зонах уникального по масштабам поселения с специфическими остатками человеческой деятельности и животных.

Комплексные международные исследования существенно повышают верификацию выводов исследований и их объективность:

- определена культурная принадлежность, абсолютная и относительная хронология памятников ботайского типа, реконструированы экономические, социально-этнические, духовные составляющие ботайской культуры, формы и направления развития, причины кризиса культуры и векторы ее трансформации, инструментально доказан приват доместикации лошади и кумыса в Евразии; разработана теория археологической ботайской культуры с ее внутренними археологическими, этнографическими, идеологическими, социальными контекстами; ботайская культура явилась

истоком степной цивилизации и началом культурогенеза казахов и многих других современных этносов Евразии.

Историческое значение результатов исследований ботайской культуры заключается в следующем:

1. В степях Северного и Центрального Казахстана впервые на планете в IV тыс. до н. э. была одомашнена лошадь.

2. Человечество перешло после нескольких миллионов лет эволюции от пешей коммуникации к конной. Этот момент и был началом степной цивилизации, динамичным ускорителем мирового исторического процесса. Начиная с IV тыс. до н.э. – времени сложения ботайской культуры ранних коневодов Евразии – вплоть до индустриальной эпохи XVII–XVIII вв. лошадь играла основную роль в эволюции цивилизационных процессов не только в Великой степи, но и в остальной ойкумене Старого Света.

3. Ботайское население перешло к полуоседлому образу жизни. Впервые в степях люди стали строить капитальные деревянные сооружения с использованием оригинальных архитектурных приемов. Жилые полу наземные дома строились из дерева, глины, костей лошади, бересты и земляных пластов. Дома доходили по площади до 120 кв. м. Они были многоугольными по форме, а сводчатое перекрытие держалось очень прочно без опорных столбов. Это – эврика в домостроительной технологии.

4. Ботайцы за две тысячи лет до эпохи бронзы пользовались медными инструментами и предметами. Они были искусными мастерами, медиками, художниками и ювелирами. Трепанация черепа в условиях того времени граничит с фантастикой! Ряд изделий выполнены таким совершенным образом, что невозможно зачастую представить себе технологии каменного века.

Население ботайской культуры впервые выработало календарные циклы скотоводов в степи.

Достаточно простого перечисления достижений носителей ботайской культуры в IV–III тыс. лет. до н.э.:

- застежки пут для лошадей из кости и дерева;
- скальпели для кастрации жеребцов в виде трубчатых проколок из птичьих костей;
- костяные и волосяные удила, недоуздки из ремней, укрюк – длинная палка с петлей на конце – орудие табунщика для ловли лошадей;
- транспорт колесный, шестереночные каменные диски для скручивания веревок, каменные диски с отверстием в центре в качестве маховиков станковых сверл;
- первичный экономический придомный комплекс – жилищно-производственное помещение коневода и примыкающий к нему загон для лошадей (дойных кобылиц и жеребят);
- инструментально доказан приват доместикации лошади и кумыса в Казахстане;
- домостроительная и хозяйственная архитектура многоугольной круговой планировки купольного типа;
- костяные долота – стамески, цилиндрические костяные штампы;
- пластина из самородной меди;
- боласы – метательные каменные шары для охоты на мелких животных, птиц и парнокопытных и др.;
- метательные дротики, лук и стрелы, копья;
- специальные глубокие ямы для консервации мяса лошадей;
- очажная печь или прото-тандыр – защитный усеченный конус над костром в жилищах, сделанный из обмазанной глиной корзины без дна;
-трепанация на черепе живого человека;
- уникальные ювелирные изделия – каменные бусины;
- определены абсолютные даты более 10 образцов угля и кости из различных памятников ботайской культуры;
- сформулированы причины кризиса ботайской культуры и векторы ее трансформации;
- культурогенез, как адаптационный, испытывающий инновационные и автохтонные традиции, имел свои внутренние правила или причинно-следственные мотивационные установки.

Депрессия древней культуры проявлялась в двух процессах – в исходе населения в другие экологические ниши и культурной переориентации.

Возрождение культуры происходило в обновленном этническом и духовном содержаниях. В новых, для себя условиях, этнос был открыт для культурной и идеологической инновации, создавался соответствующий календарный цикл. Устанавливался регулярный положительный баланс между окружающей средой и воспроизводством материальных и человеческих ресурсов.

Изменяли логику традиционной жизни лишь события на уровне эрных, пассионарных явлений и открытий – эры пешей коммуникации – конной – машинной и ноосферно – информационной.

Основным содержанием культурогенеза был взаимодействующий адаптационный природно-экономический фактор на всем протяжении этого процесса, а формообразующей были идеологические, а затем и политические составляющие, которые и влекли за собой изменения культурных и классификационных характеристик.

Миграционные процессы за пределами культурно-хозяйственного ареала социумов происходили в основном в кризисные моменты, а мотивациями к миграциям являлись определенные технические возможности и открытия в системах коммуникации – конно-верховой, конно-транспортной и т.д.

Ботайские материалы широко известны в мировой археологической науке, в какой-то мере они определяют векторы исследований в Евразии. Однако осуществление задачи вплетения информационных блоков ботайской культуры в историческую канву Казахстана и Евразии только начинается. И осуществить это смогут комплексные исследования археологов, генетиков, лингвистов, историков, этнологов и культурологов. Истоки степной цивилизации (IV–III тыс. лет до н.э. – ботайская культура) отражают самые ранние процессы одомашнивания лошади, переход от пешей к конно-транспортной коммуникации, становление производящей экономики и начало культурогенеза казахов. С этого момента резко усиливается исторический динамизм развития – благодаря мощной конфедерации племен ранних конников Казахстана и степей Евразии в целом. В процессе культурогенеза (как всеобщей системы адапта-

ции общества в окружающей среде) и этногенеза вырабатывались системы жизнеобеспечения, календарные циклы, социальные структуры и духовные составляющие.

Степная цивилизация развивалась как самовоспроизводящаяся система, независимая от оседло-земледельческих цивилизаций и культур. Не случайно возникнув в эпоху медно-каменного века как конная конфедерация в системе многоотраслевого хозяйства и домашних промыслов, в эпоху бронзы и раннего железного века степная цивилизация характеризовалась уже всеми основными отраслями деятельности – скотоводством, земледелие, металлургия и др.

Культурогенез подготовил в начале раннего железного века, преобладающую и определяющую ход истории, роль политогенеза. Именно поэтому Степная цивилизация, трансформировавшаяся в раннюю историю казахского этноса и государства Казахского ханства, не знали пропастей и периодов забвения в своей истории. Страна Казахстан не была транзитной территорией как об этом писалось в недавние времена, а пространством, где происходили мировые историко-культурные процессы, оказавшие судьбоносную роль в истории многих народов планеты.

Все эти истины не являются результатом вымысла и пожеланий, а базируются на многочисленных новых источниках археологии, антропологии, палеогенетики, этнографии, истории, литературы, собранные и изучаемые в ходе судьбоносных, широко масштабных государственных программ.

THE BOTAY CULTURE: THE ORIGINS OF THE STEPPE CIVILIZATION

Zaibert V.F.

The development at the present stage of the humanities, natural and applied sciences substantially expanded the source of study and methodological bases of historical science and its informativeness. The archaeology, genetics, and linguistics are today a factor correcting the vectors of historical science.

One of the archaeological sources brought by many years of research (1980-2018) of various scientific branches to the level of ethnography - is the settlement of Botay and the Botay culture of the 4th - 3rd millennium BC.

Creative connections of Kazakhstan archaeologists with foreign colleagues allowed us to use innovative methods in the research of the Aeneolit of Kazakhstan and thereby expand our information on nature and richness of the cultural layer in various zones of the unique in size settlement with specific remnants of human activity and animals.

The complex international studies significantly increase the verification of research findings and their objectivity:

- determined cultural affiliation, absolute and relative chronology of the Botay type monuments, reconstructed economic, socio-ethnical, spiritual components of the Botay culture, forms and directions of development, causes of the crisis of culture and vectors of its transformation, instrumentally proved private domestication of horse and kimiz (horse milk) in Eurasia; a theory of archaeological Botay culture with its internal archaeological, ethnographic, ideological, social contexts; The Botay culture was the source of the steppe civilization and the beginning of the cultural genesis of the Kazakhs and many other modern ethnic groups of Eurasia.

The historical significance of the research results of the Botay culture is as follows:

1. In the steppes of northern and central Kazakhstan for the first time on the planet in the 4th millennium BC, a horse was domesticated.

2. Humanity has passed after several million years of evolution from foot communication to the horse. This moment was the beginning of a steppe civilization, a dynamic accelerator of the world-historical process. Starting from IV millennium BC - the time when the Botay culture of the early horse breeders of Eurasia was formed - up to the industrial era of the XVII-XVIII centuries, the horse played the main role in the evolution of civilization processes not only in the Great Steppe but also in the rest of the ecumene of the Old World.

3. The Botay population moved to a half-settled way of life. For the first time in the steppes, people began to build capital wooden structures using original architectural techniques. Ground floor residential houses were built of wood, clay, horse bones, bark, and earth layers. Houses reached the area about 120 square meters. They were polygonal in shape, and the vaulted ceiling was held very firmly without supporting pillars. This is a novelty in house-building technology.

4. The Botays two thousand years before the Bronze Age used copper tools and objects. They were skilled craftsmen, doctors, artists, and jewelers. The craniotomy in the conditions of that time border on fantasy. A number of products are made in such a perfect way that it is often impossible to imagine stone age technology.

For the first time, the population of the Botay culture developed calendar cycles of pastoralists in the steppe.

A simple enumeration of the achievements of the carriers of the Botay culture in the 4th-3rd thousand years BC;

- fasteners for horses made of bone and wood,
- scalpels for castration of stallions in the form of tubular puncture of bird's bones,
- bone and hair bits, halters from belts, saddle - a long stick with a noose at the end - a herd cannon's tool for catching horses,
- wheeled transport, gear stone wheels for twisting ropes, stone disks with a hole in the center as handwheels of easel drills,

- the primary economic house complex - the housing and production premises of the horse breeder and the adjacent pen for horses (dairy mares and foals),
- instrumentally proven private domestication of horse and kimiz (horse milk) in Kazakhstan;
- house-building and economic architecture of a polygonal circular layout of the dome type;
- bone chisels - chisels, cylindrical bone stamps;
- a plate of native copper;
- bolas - throwing stone balls for hunting small animals, birds and untidy and others;
- throwing darts, bow and arrows, spears;
- special deep holes for the conservation of horse meat;
- focal furnace or proto-tandyr - protective truncated cone over the fire in the dwellings, made of clay-coated baskets without a bottom;
- trepanation on the skull of a living person;
- unique jewelry - stone beads;
- the absolute dates of more than 10 samples of coal and bone from various monuments of the Botay culture were determined;
- The reasons for the crisis of the Botai culture and its transformation vectors are formulated;
- Cultural genesis, as an adaptation, experiencing innovative and autochthonous traditions, had its own internal rules or cause-and-effect motivational attitudes.

The depression of the ancient culture was manifested in two processes - in the exodus of the population to other ecological niches and cultural reorientation.

The revival of culture took place in renewed ethnic and spiritual content. In the new conditions for themselves, ethnos was open to cultural and ideological innovation, a corresponding calendar cycle was created. A regular positive balance was established between the environment and the reproduction of material and human resources. Only the events at the level of the passionate and passionary phenomena and discoveries - the era of foot communication - horse - machine and noosphere - information changed the logic of traditional life.

The main content of cultural genesis was the interacting adaptation natural-economic factor throughout this process, and the shaping was ideological and then political components, which entailed changes in cultural and classification characteristics.

Migration processes outside the cultural and economic area of societies occurred mainly in crisis moments, and the motivation for migration was certain technical capabilities and discoveries in communication systems – horse-riding, horse-riding, and so on.

The Botay materials are widely known in the world archaeological science, to some extent they determine the vectors of research in Eurasia. However, the implementation of the task of interweaving the information blocks of the Botay culture into the historical fabric of Kazakhstan and Eurasia is just beginning. And this will be able to carry out comprehensive studies of archaeologists, geneticists, linguists, historians, ethnologists and culturologists. The origins of the steppe civilization (IV-III millennium BC – The Botay culture) reflect the earliest processes of domestication of the horse, the transition from foot to equestrian transport communication, the formation of a productive economy and the beginning of the cultural genesis of the Kazakhs. From this point on, the historical dynamism of development is sharply enhanced due to the powerful confederation of tribes of early horsemen of Kazakhstan and the Eurasian steppes as a whole. In the process of cultural genesis (as a general system of social adaptation in the environment) and ethnogenesis, life support systems, calendar cycles, social structures and spiritual components were developed.

Steppe civilization developed as a self-replicating system, independent of the sedentary agricultural civilizations and cultures. It was not by chance that having emerged in the epoch of the copper-stone age as a horse confederation in the system of a diversified economy and domestic crafts, in the epoch of the Bronze and the Early Iron Age, steppe civilization was already characterized by all the main branches of activity - cattle breeding, agriculture, metallurgy, etc.

Culturogenesis prepared at the beginning of the early Iron Age, the predominant and decisive course of history, the role of political genesis. That is why the Steppe civilization, transformed into the early history of the Kazakh ethnic group and the state of the Kazakh Khaganate, did not know abysses and periods of oblivion in its history. The country of Kazakhstan was not a transit territory as it was written in recent times, but space where the world historical and cultural processes took place, which had a crucial role in the history of many peoples of the planet.

All these truths are not the result of fiction and wishes, but are based on numerous new sources of archeology, anthropology, paleogenetics, ethnography, history, literature collected and studied in the course of fateful, large-scale government programs.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫЛАР ПАЛЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР БОЙЫНША

Косинцев П.А.

Салт аттылықтың пайда болуы Ескі Әлемнің ежелгі тұрғындарының өмірін өзгертті. Ол экономика мен әскери ісіне төңкерісті әсер етті. Қазіргі Қазақстанның аумағы салт аттылық дәстүрдің алғашқы таралу аймағына кірді.

Қазіргі уақытта көпжылдық археологиялық зерттеулер нәтижесінде қоныстар мен қорымдардан Қазақстан аумағындағы салт аттылар тарихы бойынша деректердің үлкен ауқымы жинақталды. Бірақ, бұл тарихта ерте қола дәуірімен – «шұңқыр мәдениетімен» байланысты «қара ғасырлар» да бар. Бұл жылқы қалдықтары табылмаған қорымдардан көрінеді. Дала аймағының батыс аудандарында жылқы сүйектері қорымдар (Шилов, 1975) және қоныстарда (Журавлев, 2001) табылды. Шұңқыр мәдениетінің салт аттылары Қазақ даласында Жайық өзенінен Алтайға дейінгі аймақты мекендегені сөзсіз (Мерц, 2007; Allentoft et al., 2015).

Орта және кейінгі қола шебінде (шамамен 4000 жыл бұрын) далада салт аттылықтың жаппай таралу кезеңі басталды. Осы кезде Еділден Тобылға дейін синташты мәдениетінің тұрғындары қоныстанады және қос дөңгелекті арбалардың қысқа дәуірі басталады. Синташты тұрғындары әлемдегі ең көне қос дөңгелекті арбаға және сол кезеңдегі ең керемет ат әбзелдеріне ие болды. Осы уақыттан бастап жылқы шаруашылықтың қажетті бөлігі мен жерлеу рәсімдерінің тұрақты «қатысушысы» болды.

Жылқы сүйегінің қалдықтары барлық қоныстар мен кейінгі қола дәуірінің, ерте темір дәуірі мен ортағасырлық бүкіл қорымдардан табылған. Кейінгі қола дәуіріндегі қоныстардың ең көп материалдары (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Каспаров, 2013; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). Бұл материалдарды зерттеу жануарлардың көлемін, сою жасын, дертін сипаттауға мүмкіндік береді. Ерте темір дәуірі мен ортағасырлық қоныстарда табылған жәдігерлердің арасында жылқы туралы мәліметтер аз (Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дуйсенбай, 2018; Макарова, 1974). Аталған деректер негізінде жылқыларды шаруашылықта пайдалану тәсілдері қайта қалпына келтіріледі.

Кейінгі қола дәуірінің басындағы – синташты, петров және алакөл мәдениетінің ерте кезеңінде жылқылар жақсы зерттелген. Бұл мәдениеттердің тұрғындары жылқыларды жерлеу рәсімінде кеңінен қолданғандығына байланысты. Жерленген адамдармен бірге жылқылар жекелеген бөліктермен де, тұтас та жерленді. Әдетте қабірге басы мен аяқтың төменгі бөліктері салынған. Мұндай кешендер синташты мәдениетінің Таңаберген II (Ткачев, 2007), Халвай III (Гайдученко, 2015), Бестамақ (Гайдученко, 2011; Калиева, Логвин, 2009; 2012; Логвин, Шевнина, 2005; 2008; Logvin, 2002); петров мәдениетіндегі Ақсайман, Семипалатное, Бірлік II (Зданович, 1988), Бестамақ (Калиева, Логвин, 2009; Логвин, Шевнина, 2005) қорымдарында; алакөл мәдениетінің ерте кезеңіне жататын Жаман-Қарғалы 1 (Ткачев, 2007), Бозінген (Ткачев, 2002) қорымдарында табылды. Осы мәдениеттердің қатарында қорымдарында жылқылардың жеке және жұптық жерлеу орындары табылды. Бұлар: синташты мәдениетінің Бестамақ обасында Гайдученко, 2011а, б; Калиева, Логвин, 2012; Логвин, Шевнина, 2008; Logvin, 2002); петров мәдениетінің Ақсайман, Семипалатное, Бірлік II, Новоникольский (Зданович, 1988), Бестамақ (Логвин, Шевнина, 2005) қорымдарында; алакөл мәдениетінің ерте кезеңінің Аяпберген, Ащысу, Майтан (Кукушкин, 2006; 2007), Бозінген, Нұртай (Ткачев, 2002), Новоильинский II (Усманова және т.б., 2018) және т.б. қорымдары. Қола дәуірінің соңына қарай жерлеу рәсімінде жылқының рөлі азаяды. Тұтас қаңқалар мен бассүйектері жеке қорымдарда ғана кездеседі (Усманова, 2012).

Бұл материалды зерттеу кейінгі қола дәуірінің жылқыларын сипаттауға мүмкіндік берді. Синташты және петров мәдениетіне «арбалы» жылқы тобы бөлінген. Бұл топтың бөлінуі орта және кейінгі қола дәуірі шебіндегі қорымдардағы қос дөңгелекті арбалардың қалдықтары мен жегу элементі – сулықтардың табылу фактісіне негізделген. Осылайша, «арбалы» жылқылар дегеніміз – арбаға жегілген немесе жегуге болжанған жылқылар. Теориялық тұрғыдан, жылқылардың бұл тобының бөлінуі арбаға жегуде қолдану нәтижесінде пайда болған сүйек морфологиясындағы, көлемдеріндегі немесе мөлшерлеріндегі өзгерістерді анықтау негізінде мүмкін. Алайда, қазіргі уақытта мұндай өзгерістер белгісіз. Сондықтан бұл топты бөлу жанама деректер негізінде жасалды. Болжам бойынша, жерлеу орындарында арбамен бірге табылған жылқы қалдықтары «арбалы» жылқыларға тиесілі. Бұл қалдықтар толық, жиі-жұптық, қаңқалар немесе аяқ-қол сүйектері бар бассүйекпен ұсынылады. Ұқсастығы бойынша орта – кейінгі қола шебі қорымындағы және кейінгі қола дәуірінің басынан табылған барлық олжаларды «арбалы» жылқыларға жатқызуға болады.

Әлбетте, «арбалы» жылқылар қос дөңгелекті арбаға пайдаланылу үшін дайындалуы яғни, арнайы жаттығудан өтуі керек болған. Мұндай жаттығу – жылқыларды ұзақ уақыт бойы оқыту мен үйретудің күрделі жүйесі болып табылады. Бұл жаттығуды осы жүйеге иелік ете алатын адамдар ғана жүргізе алады. Синташты және петров мәдениеті тұрғындарының құрамында осындай мамандар тобы болғаны анық. Бұл мәдениеттерде жазба болмаған, сондықтан жылқыны жаттықтыру жүйесі үйретушіден оқушыға ауызша берілді. Кейінірек петров мәдениеті тұрғындарының бір бөлігі оңтүстікке, оның ішінде Кіші Азияға қоныс аударды (Кузьмина, 2010). Мұнда, Хет державасының аумағында жаттығудың бұл жүйесі ж.с.д. XIV ғ. саз тақтайшаларында жазылып, біздің күнге дейін «Митанни еліндегі Киккули» трактаты ретінде жетті. Бұл трактатта хуррит Киккули 214 күн бойы жылқыларды үйретудің толық циклын егжей-тегжейлі сипаттаған. Қазір синташты және петров мәдениеті тұрғындарында

осындай жаттығу жүйесінің болғандығы туралы айту мүмкін емес. Бірақ оның негізін олар жасағаны сөзсіз.

Синташты мәдениетінің арбалы жылқыларына негізінен айғырлар пайдаланылған, бие бірен-саран. Жылқылардың көп бөлігінің шоқтығы орта биіктікте (136–144 см), дарақтардың төрттен бір бөлігі орташадан төмен (128–136 см) және жеке дарақтары орташадан жоғары (144–152 см) және ұсақ өлшемдер (120–128 см) болды. Аяқ жіңішкелігі бойынша, жартысын жартылай жіңішке дарақтар құрады, үштен бірінен астамы жіңішке аяқты жылқы және жеке дарақтары өте жіңішке және орташа аяқты болды. Жасы бойынша, жартысын ересектері (5–15 жас), шамамен үштен бір бөлігі жартылай өскен (2–5 жас) және аз ғана жас (1–2 жас) және кәрі (15 жастан жоғары) дарақтар құрады. Сүйектердің өлшемі бойынша қорымдардан шыққан жылқылар қоныстарға қарағанда аз. Бұл «арбалы» жылқылардың – табын дарақтарынан арнайы іріктелгендігін көрсетеді. Табындағы дарақтардың негізгі бөлігінен біршама аз мөлшерде дарақтар іріктелді. Бұл жіңішке және жартылай жіңішке аяқты, шоқтығы орта және ортадан төмен биіктікте, ересек және жартылай ересек дарақтар болды. Жерлеу рәсімдерінде жас және кәрі дарақтар ерекше жағдайларда қолданылған. Қоныстардағы жылқылардың жас құрамы қорымдарға қарағанда басқа. Қоныстарда жартылай өсірілген және өте кәрі дарақтарға қарағанда жас және ересектері көп сойылды. Союдың мұндай құрылымы жылқыларды қос дөңгелекті арбаға жегу үшін пайдаланумен байланысты. Жас дарақтардың арасында іріктеу жүргізіп, түрлі белгілері бойынша арбаларға пайдалануға жарамайтын дарақтардың көп бөлігі сойылды. Жартылай ересек дарақтардың арасында да осындай іріктеу жүргізілді, бірақ аз көлемде. Олардың біразын арбаға пайдалана алды. Ересек дарақтарға қартайғанға дейін өмір сүруге мүмкіндік берілген жоқ. Оларды арбаларға қолданды, ал шапшаңдығы мен төзімділігі азайған соң, оны сойған. Сондықтан да сойылған ересектердің үлесі жоғары, ал кәрі дарақтардың саны өте аз. Осылайша, табындарда арбаға қажетті ең шапшаң және төзімді дарақтардың жоғарғы саны үзілмеді. Шаруашылық жұмыстары мен «етті» жануар ретінде жылқы аз пайдаланылған. Сондықтан да жылқының саны ірі қара мал мен ұсақ малдан бірнеше есе аз болды.

Петров мәдениетінің жылқылары синташтыға қарағанда нашар зерттелген. Жерлеу кешені құрылымында құрбан болған жылқылардың жағдайы біршама тұрақты болған. Бұл көбінесе қабір шұңқыры жанында жұптық жерлеу немесе қабір шұңқырының қасында я оның түбінде басы мен аяқтарының дисталды бөліктері болуы мүмкін. Жұппен көмілген дарақтар көлемдері мен жасы бойынша жиі ерекшеленеді. Әдетте жылқылардың бірі жартылай ересек, ал екіншісі – ересектер тобына жатады. Жерлеу рәсімінде айғырлардың артықшылығы басым болды. Олардың арасында үштен екісінің шоқтығында орташа биіктікті құрайды, үштен бірі орташадан төмен және орта өсуден сәл жоғары болды. Олардың үштен екісі жіңішке аяқты және үштен бірі жартылай жіңішке аяқты жылқылар тобына тиесілі. Жасы бойынша үштен екісі ересектер, үшінші бөлігі жартылай ересек дарақтар және жалғыздан кәрі дарақтар болды. Жылқылардың жынысы мен жіңішке аяқтылығының біркелкілігіне назар аударады. Бәлкім, сондықтан жас дарақтарды әдейі соймаған. Жалпы, петров мәдениетінің «арбалы» жылқыларының синташты мәдениетінің «арбалы» жылқыларымен салыстырғанда біршама біртектілігі туралы айтуға болады. Петров мәдениеті тұрғындарының жылқыларды шаруашылыққа пайдаланғандығы туралы деректер жоқ.

Алакөл мәдениетінің ерте кезеңінде «арбалы» жылқылар сақталған. Жылқылардың жұппен жерленуі осы уақыттың бірен-саран қабірлерден ғана табылды (Усманова және т.б., 2018). Көбінесе осы кезеңнің жерлеу салтында жылқының басы мен аяғының ұштары, ал кейінірек – дененің жеке бөліктері немесе жылқының жеке сүйектері қолданылады (Варфоломеев, 2007; Калиева, Колбина, Логвин, 2016; Каспаров, 2013). Бұл уақытта жылқының шаруашылық рөлі синташты мәдениетінде де зор болмады. Бұны қоныстардаан табылған жылқы қалдықтарының аз бөлігі көрсетеді (Каспаров, Оутрам, 2013; Косинцев, 2003). Синташты, петров және ерте алакөл мәдениеттері кезінде жылқы арбалардан басқа, негізінен мініс үшін пайдаланылды.

Алакөл мәдениетінің соңғы кезеңінде федоров мәдениетінің тұрғындарында жылқының шаруашылықтағы маңызы айтарлықтай өседі, бұны ескерткіштердегі жылқы қалдықтарының үлесінің көбеюі куәландырады. Қола дәуірінің соңында жылқының мәні одан да арта түседі. Сарғара және доңғал мәдениетінің қоныстарында жылқының қалдықтары өте көп, ал кейбір қоныстарда тіпті басым (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). Осы уақыттан бері жылқының сырт пішіні өте әртүрлі бола бастады. Сол мезгілден бастап жылқыны кешенді пайдалану туралы айтуға болады.

Дала тұрғындарының өмірінде жылқы рөлінің арттыру процесі ерте темір дәуірінде жалғасын табады. Бұл туралы жерлеу рәсімінде (Витт, 1952; Гуцалов, Бисембаев, Ткачев, 2007; Косинцев, 1996; Косинцев, Самашев, 2014; Нурмуханбетов, Тулегенов, Рахметов, 2012) және ғибадатханаларда (Косинцев, Бачура, 2014) жылқыларды кеңінен пайдалану куәландырады. Жерлеу рәсімінде жылқыны пайдаланудың алуан түрлілігі байқалады – бұл жылқыларды жаппай, жеке дарақтарды, тұтас еттің жекелеген бөліктерін және жеке сүйектерді жерлеу. Осы уақытта жылқылар арасында шоқтығы орташа биік дарақтар басым және шамамен тең мөлшерде орташа өсуден жоғары және орташа өсуден төмен дарақтар таралған, олар мал басы санының жартысынан кемін құраған. Сондай-ақ шамамен тең мөлшерде жартылай жіңішке аяқты және орташа аяқты жылқылар кездеседі. Жартылай жіңішке және жартылай толық аяқты жылқылар жеке дарақтармен ұсынылған. Жылқылар бұл уақытта шаруашылық жұмыстарында кеңінен және қарқынды қолданылады. Бұл жануарлардың жарақаттануына және әртүрлі дерттердің пайда болуына әкелді (Кашкинбаев, 2013; Косинцев, Самашев, 2014).

Ерте темір дәуірінде Қазақ даласы жыртқыш құстармен аң аулауды «сұңқарды аңға салуды» қалыптастыру орталықтарының бірі бола бастайды (Kosintsev, Nekrasov, 2018). Оның қалыптасуының негізгі факторларының бірі жетілген ер-тұрманның пайда болуы болды, бұл атты оңай басқаруға және аңшы құстарға қолын босатуға мүмкіндік берді. Осы уақыттан бастап жылқы құсбегіліктің ажырамас бөлігі болды. Кейінірек «құсбегілік» Еуразия далаларында кең тарайды.

Ерте темір дәуірінен бастап жылқы дала аймағы тұрғындары шаруашылығының негізіне айналады. Ол бұл ұстанымын ортағасырларда да сақтайды. Жылқы әлі де жерлеу рәсімінде кеңінен қолданылады (Бейсенов, Кожаков, 2001; Марыксин, Кру-

глов, 2011; Толегенов, Бесетаев, 2012; Хасенова, 2015). Ортағасырлық жылқылардың сыртқы пішіні ерте темір дәуірінің жылқыларынан айырмашылығы аз. Осы уақытта жабы түріндегі қазіргі қазақ жылқысының тұқымы қалыптасады (Барминцев, 1958).

Әдебиет

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 218 б.

Барминцев Ю.Н. Эволюция конских пород в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 284 б.

Бейсенов А.З, Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане. // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул, 2018. – 157–178-бб.

Бейсенов А.З., Кожаков Д.А. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. – Вып. 2 Алматы, 2001. – 150–164-бб.

Бочкарев В.С., Бужилова А.П., Епимахов А.В., Клейн Л.С., Косинцев П.А., Кулланда С.В., Кузнецов П.Ф., Кузьмина Е.Е., Медникова М.Б., Усачук А.Н., Хохлов А.А., Черленок Е.А., Чечушков И.В. Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. –Екатеринбург, Самара, Донецк, Челябинск: Рифей, 2010. – 370 б.

Варфоломеев В.В. Могильник Тегисжоп по раскопкам 2005 г. // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – 65–84-бб.

Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Советская археология. – 1952. – №16. – 163–205-бб.

Гайдученко Л.Л. Жертвенный комплекс ямы № 5 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011а. – 341–348-бб.

Гайдученко Л.Л. Особенности сложения жертвенного комплекса ямы № 170 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Т. 1. – Алматы, 2011б. – 360–365-бб.

Гайдученко Л.Л. Археобиологические остатки из раскопок поселения эпохи бронзы Конезавод I в Среднем Притоболье // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. –Костанай, Алматы, 2015. – 167–182-бб.

Гайдученко Л.Л. Остатки кровавых жертвоприношений из кургана Халвай III // В кн.: Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – 198–203-бб.

Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2015. – 200–204-бб.

Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Ленинград: Наука, 1980. – 60 б.

Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А, Ткачев В.В. Некоторые материалы раскопок курганов в Казахстанском Приуралье // Уфимский археологический вестник. Вып. 6–7. – Уфа, 2007. – 62–71-бб.

Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесо-степной зоны Днепро-Донского междуречья. – Київ: ИА НАНУ, 2001. – 200 б.

Зданович Г. Б. 1988. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. – Свердловск. Изд-во уральского университета, 1988. – 184 б.

Каспаров А.К. Некоторые замечания по поводу остеологических материалов комплекса Лисаковский (поселение и могильник эпохи бронзы) // Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты. – Караганда, Лисаковск, 2013. – 230–238-бб.

Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5. – Костанай: Костанайская полиграфия ЖШС, 2016. – 208 б.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Могильник у поселения Бестамак // Вестник археологии, антрпологии и этнографии. 2009, № 9. – 32–58-бб.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Погребение 20 могильника Бестамак // Кадырбаевские чтения – 2012. – Актобе, 2012. – 77–91-бб.

Кашкинбаев К. Берелские лошади. Палеопатологический аспект исследования. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 378 б.

Ковалевская В.Б. Конь и всадник. – Москва: Наука, 1977. – 152 б.

Косинцев П. А. Костные остатки из могильников раннего железного века Южного Зауралья и Северного Казахстана // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Тр. музея-заповедника Аркаим. – Челябинск, 1996. – 175–182-бб.

Косинцев П.А. Типология археозоологических комплексов и модели животноводства у древнего поселения юга Западной Сибири. Новейшие археозоологические исследования в России. –Москва, 2003. – 157–174-бб.

Косинцев П.А., Бачура О.П. Фауна млекопитающих из святилища Акпан на Устюрте // Ұлы даланың салт аттылары: дәстүрлер мен үндестіктер. – Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2005. – 321–329-бб.

Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого Шелкового пути. – Москва: КомКнига, 2010. – 240 б.

Кукушкин И.А. Могильник Аяпберген – раннеандроновский памятник Центрального Казахстана // Изучение памятников Павлодарского Прииртышья. – Вып.2. Павлодар, 2006. – 50–67-бб.

Кукушкин И.А. Археологические исследования могильника Ащису. Курган 1 // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – 40–63-бб.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Раскопки могильника Бестамак в 2005 г. // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. – Алматы, 2005. – 258–260-бб.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Элитное погребение синташтинско-петровского времени с могильника Бестамак // VII исторические чтения памяти М.П. Грязнова. – Омск, 2008. – 190–197-бб.

Макарова Л.А. Кости животных из некоторых археологических раскопок в Казахстане // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – 201–206-бб.

Марыксин Д.В., Круглов Е.В. Погребение огузского вина-батыра из Рын-песков // Известия Национальной академии наук Казахстана. – Сер. Общественных наук 3 (282). – 2011. – 113–117-бб.

Мерц В.К. К проблеме миграций в эпоху раннего металла (о погребениях ямного типа на Иртыше) // Проблемы археологии: Урал и Западная Сибирь (к 70-летию Т.М. Потемкиной). – Курган, 2007. – 71–75-бб.

Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» (итоги сезона 2011 г.) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – 220–223-бб.

Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Ч.1. – Тюмень: ИПОС, 2002. – 289 б.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы. – Актобе, 2007. – 384 б.

Толегенов Е.Т., Бесетаев Б.Б. К изучению обряда погребения с конем у древних тюрков (по материалам Казахстанского Алтая) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – 166–169-бб.

Усманова Э.Р. Курган Тобольский или «Дом заходящего солнца» // Археология и история Сарыарки. – Караганда, 2012. – 242–251-бб.

Усманова Э.Р., Чечушков И.В., Косинцев П.А., Суслов А.С., Лачкова М.К. Лошадь в духовной культуре и социальном устройстве населения Урало-Казахстанских степей в эпоху бронзы (по материалам могильника Новоильиновский II) // Степная Евразия в эпоху бронзы. Культуры, идеи, технологии. – Челябинск, 2018. – 198–215-бб.

Хасенова Б.М. Курган тюркского времени могильника Ащитасты 27 в Тургае // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. – Костанай, Алматы, 2015. – 212–223-бб.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – 248 б.

Шилов В.П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. – Ленинград: Наука, 1975. – 208 б.

Kosintsev P. & Nekrasov A. Overview of remains of birds of prey in cemeteries and sanctuaries of the West Eurasian steppe region // Gersmann K-H., Grimm O. (Eds.) Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale. Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA) in the Foundation of the Schleswig-Holstein State Museum, Schloss Gottorf, Schleswig, 2018. V. 1/2. Pp. 565 – 578.

Logvin V.N. The Cementery of Bestamak and the Structure of the Community. Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium BC. V.1. Journalof Indo-European Studies Monograph Series № 45. 2002. P.189-201.

Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Goran Sjogren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, Hannes Schroeder, Torbjorn Ahlstrom, Lasse Vinner, Anna-Sapfo Malaspinas, Ashot Margaryan, Tom Higham, David Chivall, Niels Lynnerup, Lise Harvig, Justyna Baron, Philippe Della Casa, Paweł Dabrowski, Paul R. Duffy, Alexander V. Ebel, Andrey Epimakhov, Karin Frei, Mirosław Furmanek, Tomasz Gralak, Andrey Gromov, Stanisław Gronkiewicz, Gisela Grupe, Tamas Hajdu, Radosław Jarysz, Valeri Khartanovich, Alexandr Khokhlov, Viktoria Kiss, Jan Kolar, Aivar Kriiska, Irena Lasak, Cristina Longhi, George McGlynn, Algimantas Merkevicius, Inga Merkyte, Mait Metspalu, Ruzan Mkrtchyan, Vyacheslav Moiseyev, Laszlo Paja, Gyorgy Palfi, Dalia Pokutta, Łukasz Pospieszny, T. Douglas Price, Lehti Saag, Mikhail Sablin, Natalia Shishlina, Vaclav Smrcka, Vasilii I. Soenov, Vajk Szeverenyi, Gusztav Toth, Synaru V. Trifanova, Liivi Varul, Magdolna Vicze, Levon Yepiskoposyan, Vladislav Zhitenev, Ludovic Orlando, Thomas Sicheritz-Ponten, Soren Brunak, Rasmus Nielsen, Kristian Kristiansen & Eske Willerslev. Populations genomics of Bronze Age Eurasia // Nature, 2015. V. 522. Pp. 167 – 174.

Outram A.K., Каспаров А.К. Первые результаты изучения остатков млекопитающих поселения Кент // Историко-культурное наследие Сары-Арки. – Караганда, 2007. – 107–122-бб.

ЛОШАДИ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ ПО ДАННЫМ ПАЛЕОЗООЛОГИИ И АРХЕОЛОГИИ

Косинцев П.А.

Появление всадничества перевернуло жизнь древнего населения Старого Света. Оно оказало революционное влияние на экономику и военное дело. Территория современного Казахстана входила в ареал первоначального распространения всадничества.

В настоящее время, в результате многолетних археологических исследований как поселений, так и могильников, собран большой массив данных по истории всадничества на территории Казахстана. Но имеются в этой истории «темные века», связанные с эпохой ранней бронзы – ямной культурой. Эта культура представлена могильниками, в которых не найдено остатков лошадей. В западных районах степной зоны кости лошади найдены и в могильниках (Шилов, 1975) и на поселениях (Журавлев, 2001). Несомненно, всадники ямной культуры обитали в казахских степях от реки Урал до Алтая (Мерц, 2007; Allentoft et al., 2015).

На рубеже средней и поздней бронзы (около 4000 лет назад) начинается эпоха массового распространения всадничества в степи. В это время от Волги до Тобола

расселяется население синташтинской культуры и начинается короткая эпоха колесниц (Бочкарев и др., 2010). Синташтинское население имело древнейшие в мире колесницы и самую совершенную на то время упряжь для лошади. С этого времени лошадь становится необходимой частью хозяйства и постоянным «участником» погребальных церемоний.

Остатки лошади найдены во всех поселения и всех могильниках эпохи поздней бронзы, раннего железного века и средневековья. Наиболее многочисленны материалы из поселений эпохи поздней бронзы (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Каспаров, 2013; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). Изучение этих материалов позволяет описать размеры, возраст забоя, патологии животных. Данных о находках лошадей в поселениях раннего железного века и средневековья немного (Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дуйсенбай, 2018; Макарова, 1974). На основе этих данных реконструируются способы хозяйственного использования лошадей.

Наиболее хорошо изучены лошади начала поздней бронзы – синташтинской, петровской и раннего этапа алакульской культур. Связано это с тем, что население этих культур широко использовало лошадей в погребальном обряде. Вместе с умершим погребались как отдельные части, так и целые лошади. Обычно в могилу клали голову и нижние части ног. Такие комплексы найдены в могильниках синташтинской культуры Танаберген II (Ткачев, 2007), Халвай III (Гайдученко, 2015), Бестамак (Гайдученко, 2011; Калиева, Логвин, 2009; 2012; Логвин, Шевнина, 2005; 2008; Logvin, 2002); в могильниках петровской культуры Аксайман, Семипалатное, Берлик II (Зданович, 1988), Бестамак (Калиева, Логвин, 2009; Логвин, Шевнина, 2005); в могильниках раннего этапа алакульской культуры Жаман-Каргала 1 (Ткачев, 2007), Бозеген (Ткачев, 2002). В ряде могильников этих же культур найдены одиночные и парные погребения лошадей. В могильнике синташтинской культуры Бестамак (Гайдученко, 2011а, б; Калиева, Логвин, 2012; Логвин, Шевнина, 2008; Logvin, 2002); в могильниках петровской культуры Аксайман, Семипалатное, Берлик II, Новоникольский (Зданович, 1988), Бестамак (Логвин, Шевнина, 2005); в могильниках раннего этапа алакульской культуры Аяпберген, Ащису, Майтан (Кукушкин, 2006; 2007), Бозенген, Нуртай (Ткачев, 2002), Новоильинский II (Усманова и др., 2018) и других. К концу эпохи бронзы роль лошади в погребальном обряде уменьшается. Целые скелеты и черепа встречаются в единичных могильниках (Усманова, 2012).

Изучение этого материала позволило дать характеристику лошадям эпохи поздней бронзы. Для синташтинской и петровской культур выделена группа «колесничных» лошадей. Выделение этой группы основано на факте находок остатков колесниц в ряде могильников рубежа среднего и позднего бронзового веков и находок элементов упряжи – псалиев. Таким образом, «колесничные» лошади – это те, которые запрягались или предполагались к запряганию в колесницы. Теоретически, выделение этой группы лошадей возможно на основании выявления изменений в морфологии, размерах или пропорциях костей, возникших у них в результате использования в колесничной запряжке. Однако, в настоящее время такие изменения не известны. Поэтому, выделение этой группы сделано на основании косвенных данных. Предполагается, что остатки лошадей, найденных в погребениях с колесницами, принадлежат «колесничным» лошадям. Эти остатки представлены либо полными, часто – парными, скелетами, либо черепом с костями конечностей. По аналогии, все находки такого типа в могильниках рубежа средней – поздней бронзы и начала поздней бронзы можно отнести к «колесничным» лошадям.

Очевидно, что «колесничные» лошади должны были специально готовиться для использования в колесницах, то есть проходить специальный тренинг. Такой тренинг – это сложная система обучения и дрессировки лошади, который занимает длительное время. Его могут проводить только особые люди, владеющие этой системой. Ясно, что в составе населения синташтинской и петровской культур были группы таких специалистов. В этих культурах отсутствовала письменность, поэтому система тренинга лошадей передавалась устно от учителя к ученику. Позднее часть населения петровской культуры мигрировала на юг, в том числе в Малую Азию (Кузьмина, 2010). Здесь, на территории Хеттской державы эта система тренинга была записана в середине XIV в. до н.э. на глиняных табличках и дошла до наших дней как трактат «Киккули из страны Митанни» (Ковалевская, 1977). В этом трактате хуррит Киккули подробно описал полный цикл обучения лошадей протяженностью 214 дней. Сейчас невозможно сказать, была ли уже у населения синташтинской и петровской культур такая же система тренинга. Но ее основы, несомненно, были созданы ими.

Колесничные лошади синташтинской культуры представлены в основном жеребцами, кобылы единичны. Большая часть лошадей имела среднюю высоту в холке (136–144 см), около четверти особей имели высоту ниже среднего (128–136 см) и отдельные особи имели рост выше среднего (144–152 см) и мелкие размеры (120–128 см). По тонконогости, половину составляли полутонконогие особи, более трети было тонконогих лошадей и отдельные особи были крайне тонконогими и средненогими. По возрасту, половину составляли взрослые (5–15 лет) особи, около трети было полувзрослых особей (2–5 лет), немного было молодых (1–2 года) и старых (старше 15 лет) особей. По размерам костей, лошади из могильников меньше, чем из поселений. Данное наблюдение указывает на то, что «колесничные» лошади – это специально отобранные из табуна особи. Отбирались особи несколько меньших размеров, чем была основная часть особей в табуне. Это были преимущественно тонконогие и полутонконогие особи средней и ниже средней высоты в холке, взрослые и полувзрослые. Молодые и старые особи использовались в погребальном обряде в исключительных случаях. Возрастной состав лошадей на поселениях другой, чем в могильниках. На поселениях много забивали молодых и взрослых особей, меньше полувзрослых и совсем мало старых особей. Такая структура забоя связана с использованием лошадей для запрягания в колесницы. Среди молодых особей проводили отбор и забивали большую часть особей, которые по разным признакам не могли быть использованы в колесницах. Среди полувзрослых особей такой отбор тоже проводился, но в меньшем масштабе. Значительную их могли использовать в колесницах. Взрослым особям не давали возможности дожить до старости. Их использовали в колесницах, а как только резвость и выносливость особи уменьшались, ее забивали. Поэтому высокая доля забитых взрослых и очень мало старых особей.

Таким образом в табунах поддерживали высокую численность самых резвых и выносливых особей, которые нужны были для колесниц. На хозяйственных работах и как «мясное» животное, лошадь использовалась мало. Поэтому численность лошадей была небольшой, в несколько раз меньше, чем крупного рогатого скота и мелкого рогатого скота.

Лошади петровской культуры изучены хуже, чем синташтинской. Положение жертвенных лошадей в структуре погребального комплекса было относительно стабильное. Это чаще всего парное захоронение около могильной ямы или голова и дистальные части ног около могильной ямы или на ее дне. Особи в парных захоронениях часто различались по размерам и по возрасту. Обычно одна из лошадей относится к группе полувзрослых, а вторая – взрослая. В погребальном обряде использовались по преимуществу жеребцы. Среди них две трети составляют особи средней высоты в холке, около трети – особи ниже среднего роста и немного было особей выше среднего роста. Из них две трети относились к группе тонконогих и одна треть к группе полутонконогих лошадей. По возрасту две трети составляли взрослые особи, третью часть полувзрослые особи и единично старые особи. Обращает внимание однородность лошадей по полу и тонконогости. Вероятно, также преднамеренно не забивали молодых особей. В целом, можно говорить об относительной однородности «колесничных» лошадей петровской культуры по сравнению с «колесничными» лошадями синташтинской культуры. Данных о хозяйственном использовании лошадей населением петровской культуры нет.

На раннем этапе алакульской культуры еще сохранялись «колесничные» лошади. Парные захоронения лошадей найдены в единичных погребениях этого времени (Усманова и др., 2018). Чаще всего в это время в погребальном обряде используют голову и концы ног лошадей, а в более позднее время – отдельные части туловища или отдельные кости лошадей (Варфоломеев, 2007; Калиева, Колбина, Логвин, 2016; Каспаров, 2013). В это время хозяйственная роль лошади, как и в синташтинской культуре, была небольшой. На это указывает небольшая доля остатков лошади на поселениях (Каспаров, Оутрам, 2013; Косинцев, 2003). В синташтинское, петровское и раннеалакульское время лошадь использовалась, помимо колесниц, главным образом для верховой езды.

На позднем этапе алакульской культуры, у населения федоровской культуры значение лошади в хозяйстве заметно возрастает, о чем свидетельствует увеличение доли остатков лошади на памятниках. В финальной бронзе значение лошади еще более возрастает. На поселениях саргаринской и донгальской культур остатки лошади очень многочисленны, а на ряде поселений преобладают (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). Экстерьер лошади с этого времени стал очень разнообразным. С этого времени можно говорить о комплексном использовании лошади.

Процесс увеличения роли лошади в жизни степного населения продолжается в раннем железном веке. Об этом свидетельствует широкое использование лошадей в погребальном обряде (Витт, 1952; Гуцалов, Бисембаев, Ткачев, 2007; Косинцев, 1996; Косинцев, Самашев, 2014; Нурмуханбетов, Тулегенов, Рахметов, 2012) и в святилищах (Косинцев, Бачура, 2014). Наблюдается большое разнообразие использования лошади в погребальном обряде – это массовые захоронения лошадей, погребение отдельных особей, отдельных частей туш и отдельных костей. Среди лошадей этого времени доминируют особи, имеющие среднюю высоту в холке и примерно в равных количествах были распространены особи выше среднего роста и ниже среднего роста, которые в сумме составляли менее половины поголовья. Также примерно в равных количествах встречались полутонконогие и средненогие лошади. Полутонконогие и полутолстоногие животные представлены единичными особями. Лошади в это время широко и интенсивно используются на хозяйственных работах. Это приводило к травмированию животных и образованию разного рода патологий (Кашкинбаев, 2013; Косинцев, Самашев, 2014).

В раннем железном веке казахские степи становятся одним из центров формирования охоты с хищными птицами – «соколиной» охоты (Kosintsev, Nekrasov, 2018). Одним из основных факторов ее формирования было появление совершенной упряжи, что позволило легче управлять лошадью и освободить руку для ловчей птицы. С этого времени лошадь стала неотъемлемой частью «соколиной» охоты. Позднее «соколиная» охота широко распространяется в степях Евразии.

С раннего железного века лошадь становится основой хозяйства населения степной зоны. Она сохраняет эту позицию и в средневековье. Лошадь по-прежнему широко используется в погребальном обряде (Бейсенов, Кожаков, 2001; Марыксин, Круглов, 2011; Толегенов, Бесетаев, 2012; Хасенова, 2015). Экстерьер лошадей средневековья мало отличался от лошадей раннего железного века. В это время формируются современные казахские породы лошадей типа адай и джабе (Барминцев, 1958).

Литература

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 218 с.

Барминцев Ю.Н. Эволюция конских пород в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 284 с.

Бейсенов А.З, Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане. // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул, 2018. – С. 157–178.

Бейсенов А.З., Кожаков Д.А. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. – Вып. 2 Алматы, 2001. – С. 150–164.

Бочкарев В.С., Бужилова А.П., Епимахов А.В., Клейн Л.С., Косинцев П.А., Кулланда С.В., Кузнецов П.Ф., Кузьмина Е.Е., Медникова М.Б., Усачук А.Н., Хохлов А.А., Черленок Е.А., Чечушков И.В. Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. –Екатеринбург, Самара, Донецк, Челябинск: Рифей, 2010. – 370 с.

Варфоломеев В.В. Могильник Тегисжоп по раскопкам 2005 г. // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – С. 65–84.

Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Советская археология. – 1952. – № 16. – С. 163–205.

Гайдученко Л.Л. Жертвенный комплекс ямы № 5 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011а. – С. 341–348.

Гайдученко Л.Л. Особенности сложения жертвенного комплекса ямы № 170 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Т. 1. – Алматы, 2011б. – С. 360–365.

Гайдученко Л.Л. Археобиологические остатки из раскопок поселения эпохи бронзы Конезавод I в Среднем Притоболье // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. –Костанай, Алматы, 2015. – С.167–182.

Гайдученко Л.Л. Остатки кровавых жертвоприношений из кургана Халвай III // В кн.: Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – С. 198–203.

Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2015. – С. 200–204.

Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Ленинград: Наука, 1980. – 60 с.

Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А, Ткачев В.В. Некоторые материалы раскопок курганов в Казахстанском Приуралье // Уфимский археологический вестник. Вып. 6–7. – Уфа, 2007. – С. 62–71.

Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесо-степной зоны Днепро-Донского междуречья. – Київ: ИА НАНУ, 2001. – 200 с.

Зданович Г. Б. 1988. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. – Свердловск. Изд-во уральского университета, 1988. – 184 с.

Каспаров А.К. Некоторые замечания по поводу остеологических материалов комплекса Лисаковский (поселение и могильник эпохи бронзы) // Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты. – Караганда, Лисаковск, 2013. – С. 230–238.

Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5. – Костанай: Костанайская полиграфия ЖШС, 2016. – 208 с.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Могильник у поселения Бестамак // Вестник археологии, антрпологии и этнографии. 2009, № 9. – С. 32–58.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Погребение 20 могильника Бестамак // Кадырбаевские чтения – 2012. – Актобе, 2012. – С. 77–91.

Кашкинбаев К. Берелские лошади. Палеопатологический аспект исследования. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 378 с.

Ковалевская В.Б. Конь и всадник. – Москва: Наука, 1977. – 152 с.

Косинцев П. А. Костные остатки из могильников раннего железного века Южного Зауралья и Северного Казахстана // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Тр. музея-заповедника Аркаим. – Челябинск, 1996. – С. 175–182.

Косинцев П.А. Типология археозоологических комплексов и модели животноводства у древнего поселения юга Западной Сибири. Новейшие археозоологические исследования в России. –Москва, 2003. – С. 157–174.

Косинцев П.А., Бачура О.П. Фауна млекопитающих из святилища Акпан на Устюрте // Ұлы даланың салт аттылары: дәстүрлер мен үндестіктер. – Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2005. – С. 321–329.

Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого Шелкового пути. – Москва: КомКнига, 2010. – 240 с.

Кукушкин И.А. Могильник Аяпберген – раннеандроновский памятник Центрального Казахстана // Изучение памятников Павлодарского Прииртышья. – Вып.2. Павлодар, 2006. – С. 50–67.

Кукушкин И.А. Археологические исследования могильника Ащису. Курган 1 // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – С 40–63.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Раскопки могильника Бестамак в 2005 г. // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. – Алматы, 2005. – С. 258–260.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Элитное погребение синташтинско-петровского времени с могильника Бестамак // VII исторические чтения памяти М.П. Грязнова. – Омск, 2008. – С. 190–197.

Макарова Л.А. Кости животных из некоторых археологических раскопок в Казахстане // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – С. 201–206.

Марыксин Д.В., Круглов Е.В. Погребение огузского вина-батыра из Рын-песков // Известия Национальной академии наук Казахстана. – Сер. Общественных наук 3 (282). – 2011. – С. 113–117.

Мерц В.К. К проблеме миграций в эпоху раннего металла (о погребениях ямного типа на Иртыше) // Проблемы археологии: Урал и Западная Сибирь (к 70-летию Т.М. Потемкиной). – Курган, 2007. – С. 71–75.

Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» (итоги сезона 2011 г.) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – С. 220–223.

Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Ч.1. – Тюмень: ИПОС, 2002. – 289 с.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы. – Актобе, 2007. – 384 с.

Толегенов Е.Т., Бесетаев Б.Б. К изучению обряда погребения с конем у древних тюрков (по материалам Казахстанского Алтая) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – С. 166–169.

Усманова Э.Р. Курган Тобольский или «Дом заходящего солнца» // Археология и история Сарыарки. – Караганда, 2012. – С. 242–251.

Усманова Э.Р., Чечушков И.В., Косинцев П.А., Суслов А.С., Лачкова М.К. Лошадь в духовной культуре и социальном устройстве населения Урало-Казахстанских степей в эпоху бронзы (по материалам могильника Новоильиновский II) // Степная Евразия в эпоху бронзы. Культуры, идеи, технологии. – Челябинск, 2018. – С. 198–215.

Хасенова Б.М. Курган тюркского времени могильника Ащитасты 27 в Тургае // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. – Костанай, Алматы, 2015. – С. 212–223.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – 248 с.

Шилов В.П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. – Ленинград: Наука, 1975. – 208 с.

Kosintsev P. & Nekrasov A. Overview of remains of birds of prey in cemeteries and sanctuaries of the West Eurasian steppe region // Gersmann K-H., Grimm O. (Eds.) Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale. Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA) in the Foundation of the Schleswig-Holstein State Museum, Schloss Gottorf, Schleswig, 2018. V. 1/2. Pp. 565 – 578.

Logvin V.N. The Cementery of Bestamak and the Structure of the Community. Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium BC. V.1. Journalof Indo-European Studies Monograph Series № 45. 2002. P.189-201.

Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Goran Sjogren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, Hannes Schroeder, Torbjorn Ahlstrom, Lasse Vinner, Anna-Sapfo Malaspinas, Ashot Margaryan, Tom Higham, David Chivall, Niels Lynnerup, Lise Harvig, Justyna Baron, Philippe Della Casa, Paweł Dabrowski, Paul R. Duffy, Alexander V. Ebel, Andrey Epimakhov, Karin Frei, Mirosław Furmanek, Tomasz Gralak, Andrey Gromov, Stanisław Gronkiewicz, Gisela Grupe, Tamas Hajdu, Radosław Jarysz, Valeri Khartanovich, Alexandr Khokhlov, Viktoria Kiss, Jan Kolar, Aivar Kriiska, Irena Lasak, Cristina Longhi, George McGlynn, Algimantas Merkevicius, Inga Merkyte, Mait Metspalu, Ruzan Mkrtchyan, Vyacheslav Moiseyev, Laszlo Paja, Gyorgy Palfi, Dalia Pokutta, Łukasz Pospieszny, T. Douglas Price, Lehti Saag, Mikhail Sablin, Natalia Shishlina, Vaclav Smrcka, Vasilii I. Soenov, Vajk Szeverenyi, Gusztav Toth, Synaru V. Trifanova, Liivi Varul, Magdolna Vicze, Levon Yepiskoposyan, Vladislav Zhitenev, Ludovic Orlando, Thomas Sicheritz-Ponten, Soren Brunak, Rasmus Nielsen, Kristian Kristiansen & Eske Willerslev. Populations genomics of Bronze Age Eurasia // Nature, 2015. V. 522. Pp. 167 – 174.

Outram A.K., Каспаров А.К. Первые результаты изучения остатков млекопитающих поселения Кент // Историко-культурное наследие Сары-Арки. – Караганда, 2007. – С. 107–122.

THE HORSES OF THE KAZAKH STEPPE BY MATERIALS OF PALEOZOOLOGY AND ARCHAEOLOGY

Kosintsev P.A.

The appearance of horsemanship turned the lives of the ancient population of the Old World. It had a revolutionary impact on the economy and military affairs. The territory of modern Kazakhstan was part of the initial distribution of horsemanship.

Currently, as a result of many years of archaeological research of both settlements and burial grounds, a large amount of data on the history of horsemanship in Kazakhstan has been collected. But there are in this story «dark ages» associated with the early Bronze Age - the pit culture. This culture is represented by burial grounds in which no remains of horses were found. In the western regions of the steppe zone, horse bones are found both in burial grounds (Шилов, 1975) and in settlements (Журавлев, 2001). Undoubtedly, the horsemen of the pit culture lived in the Kazakh steppes from the Ural River to the Altay (Мерц, 2007; Allentoft et al., 2015).

At the turn of the middle and late Bronze Age (about 4000 years ago), the era of mass distribution of horsemanship begins in the steppe. At this time, from the Volga to Tobol the population of the Sintashta culture is settled and a short chariot era begins (Бочкарев and etc., 2010). The Sintashta population had the world's oldest chariots and the most advanced harness for the horse at that time. From this time the horse becomes a necessary part of the farm and a permanent «participant» in the funeral ceremonies.

The remains of a horse are found in all settlements and all burial grounds of the Late Bronze Age, the Early Iron Age and the Middle Ages. The most numerous materials from the settlements of the late Bronze Age (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Каспаров, 2013; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). The study of these materials allows us to describe the size, age of slaughter, animal pathology. Data on horse finds in settlements of the early Iron Age and the Middle Ages are few (Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дуйсенбай, 2018; Макарова, 1974). On the basis of these data, methods of economic use of horses are reconstructed.

The horses of the beginning of the Late Bronze Age - Sintashta, Petrovsky and the early stages of the Alakul culture are the most well studied. This is due to the fact that the population of these cultures widely used horses in the burial site. Together with the dead, both individual parts and whole horses were buried. Usually, the head and lower parts of the legs were put in the grave. Such complexes were found in the tombs of the Sintashta culture Tanabergen II (Ткачев, 2007), Halvay III (Гайдученко, 2015), Bestamak (Гайдученко, 2011; Калиева, Логвин, 2009; 2012; Логвин, Шевнина, 2005; 2008; Logvin, 2002); in the burial grounds of the early stage of the Alakul culture Zhaman-Kargala 1, Bozegen. (Ткачев, 2004), Halvay III (Гайдученко, 2015), Bestamak (Гайдученко, 2011; Калиева, Логвин, 2012; Логвин, Шевнина, 2007; 2008; Logvin, 2002); in the burial

ground of the Peter culture Aksaiman, Semipalatniy, Berlik II (Зданович, 1988), Bestamak (Калиева, Логвин, 2009; Логвин, Шевнина, 2005); in the burial ground of the early stage of the Alakol culture in Zaman-Kargala 1 (Ткачев, 2004), Bozingen (Ткачев, 2002). In a number of burial grounds of the same cultures, single and paired burials of horses were found. In the tomb of the Sintashta culture Bestamak (Гайдученко, 2011а, б; Калиева, Логвин, 2012; Логвин, Шевнина, 2008; Logvin, 2002); in the burial grounds of the Peter culture Aksiman, Semipalatnoye, Berlik II, Novonikolsky (Зданович, 1988); in the burial grounds of the early stage of the Alakul culture Ayapbergen, Ashisu, Maitan (Кукушкин, 2006; 2007), Bozengen, Nurtay (Ткачев, 2002), Novoilinsky II (Усманова and etc., 2018) and others. By the end of the Bronze Age, the role of the horse in the burial rite is reduced. Entire skeletons and skulls are found in single burial grounds (Усманова, 2012).

The study of this material allowed us to characterize the horses of the Late Bronze Age. For the Sintashta and Peter cultures, a group of “chariot” horses were singled out. The selection of this group is based on the fact of finding the remains of chariots in a number of burial grounds of the Middle and Late Bronze Ages and the finds of elements of the harness - Psalms. Thus, the «chariot» horses are horses that were harnessed or were supposed to be harnessed to chariots. Theoretically, the selection of this group of horses is possible on the basis of identifying changes in the morphology, size or proportions of the bones that have arisen as a result of their use in the chariot harness. However, such changes are not currently known. Therefore, the selection of this group is made on the basis of indirect data. It is assumed that the remains of horses found in the burials with chariots belong to the chariot horses. These remnants are represented either complete, often paired, skeletons, or a skull with the bones of the limbs. By analogy, all finds of this type in the tombs of the middle line - late Bronze and the beginning of the late Bronze Age can be attributed to the «chariot» horses.

Obviously, the «chariot» horses had to be specially prepared for use in chariots, that is, to undergo special training. Such training is a complex system of training and training a horse, which takes a long time. This training can be carried out only by special people who own this system. It is clear that the population of the Sintashta and Peter cultures included groups of such specialists. There was no written language in these cultures, so the horse training system was handed down orally from teacher to student. Later, part of the population of Peter culture migrated to the south, including to Asia Minor (Кузьмина, 2010). Here, on the territory of the Hittite state, this training system was recorded in the XIV century BC. on clay tablets and reached our days as a treatise «Kikkuli from the country of Mitanni» (Ковалевская, 1977). In this treatise, Hurrit Kikkuli described in detail the full cycle of training horses with a length of 214 days. Now it is not possible to say whether the population already had a Sintashta and Peter culture with the same training system. But its foundations were undoubtedly created by them.

The chariot horses of the Sintashta culture are represented mainly by stallions, mares are rare. Most of the horses had an average height at the withers (136-144 cm), about a quarter of the individuals had a height below the average (128-136 cm) and some individuals had growth above the average (144-152 cm) and small sizes (120-128 cm). According to the thin-legged, half were half-thin-legged individuals, more than a third were thin-legged horses, and some individuals were extremely thin-legged and medium-legged. In terms of age, half were adults (5-15 years), about a third were semi-mature individuals (2-5 years), and there were few young (1-2 years) and old (over 15 years) individuals. By the size of the bones, horses from burial grounds are smaller than from settlements. This indicates that «chariot» horses are individuals specially selected from the herd. Individuals were selected somewhat smaller than the main part of the individuals in the herd. They were predominantly thin-legged and half-legged individuals of medium and below average height at the withers, adults and semi-adults. Young and old individuals were used in the burial rite in exceptional cases. The age composition of horses in the settlements is different than in the graves. On settlements, many young and adult individuals were slaughtered, fewer semi-mature and very few old individuals. This structure of the face is associated with the use of horses for harnesses in chariots. Among the young individuals, the selection was carried out and most of the individuals were slaughtered, which for various characteristics could not be used in chariots. Among semi-mature individuals, such a selection was also carried out, but on a smaller scale. Significant they could be used in chariots. Adults were not allowed to live to old age. They were used in chariots, and as soon as the agility and endurance of the individual decreased, it was slaughtered. Therefore, a high proportion of slaughtered adults and very few old individuals. Thus in herds maintained a high number of the friskiest and hardy individuals that were needed for chariots. On chores and as a «meat» animal, the horse was used a little. Therefore, the number of horses was not large, several times smaller than cattle and small ruminants.

The horses of Peter’s culture are less well studied than those of Sintashta. The position of the sacrificial horses in the structure of the burial complex was relatively stable. This is most often paired burial near the grave pit or the head and distal parts of the feet near the grave pit or at its bottom. Individuals in paired burials often differed in size and age. Usually one of the horses belongs to the group of semi-adults, and the second - an adult. In the funeral, the rite was used mainly stallions. Among them, two-thirds are individuals of medium height at the withers, about a third are individuals below the average height, and there were few individuals above the average height. Of these, two-thirds belonged to the group of thin-legged and one-third to the group of semi-thin-legged horses. In terms of age, two-thirds were adults, one-third were semi-adults and single old individuals. Pays attention to the uniformity of horses on the floor and thin-legged. Probably not intentionally killed young individuals either. In general, one can speak of the relative homogeneity of the “chariot’s” horses of Peter’s culture compared with the “chariot’s” horses of the Sintashta culture. There is no data on the economic use of horses by the population of Peter’s culture.

At the early stage of the Alakul culture, chariot horses were still preserved. Pair burials of horses were found in single burials of this time (Усманова and etc., 2018). Most often at this time in the burial rite use the head and ends of the legs of horses, and at a later time - parts of the body or individual bones of horses (Варфоломеев, 2007; Калиева, Колбина, Логвин, 2016; Каспаров, 2013). At this time, the economic role of the horse, as in the Sintashta culture, was not great. This is indicated by a small proportion of horse residues in the settlements (Каспаров, Оутрам, 2013; Косинцев, 2003). In Sintashta, Petrovsky and Early Alakul time, the horse was used, besides chariots, mainly for riding.

At the late stage of the Alakul culture, among the population of Fedorov culture, the value of the horse in the household increases markedly, as evidenced by the increase in the share of horse remains on the monuments. In the final bronze, the value of the horse increases even more. In the settlements of Sargara and Dongal cultures, horse remains are very numerous, and in a number of settlements, they predominate (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1990; Гайдученко, 2015; Гайдученко, Ломан, 2015; Косинцев, 2003; Outram, Каспаров, 2007). The exterior of the horse from this time became very diverse. From now on you can talk about the integrated use of the horse.

The process of increasing the role of the horse in the life of the steppe population continues in the early Iron Age. This is evidenced by the wide use of horses in the burial rite (Витт, 1952; Гуцалов, Бисембаев, Ткачев, 2007; Косинцев, 1996; Косинцев, Самашев, 2014; Нурмуханбетов, Тулегенов, Рахметов, 2012) and in shrines (Косинцев, Бачура, 2014). There is a wide variety of horse use in the burial rite — these are mass graves of horses, the burial of individual individuals, certain carcass parts and individual bones. Among the horses of this time, individuals with an average height at the withers dominate, and individuals of above average height and below average height were distributed in approximately equal amounts, which in total amounted to less than half of the population. Semi-footed and medium-legged horses also met in approximately equal amounts. Semi-legged and semi-thorny animals are represented by single individuals. Horses at this time are widely and intensively used in economic work. This led to injury to animals and the formation of various pathologies (Кашкинбаев, 2013; Косинцев, Самашев, 2014).

In the early Iron Age, the Kazakh steppes became one of the centers of the formation of hunting with birds of prey — falconry (Kosintsev, Nekrasov, 2018). One of the main factors of its formation was the appearance of a perfect harness, which made it easier to control the horse and free its hand for hunting birds. Since that time, the horse has become an integral part of the falconry hunt. Later, falconry was widely distributed in the steppes of Eurasia.

From the early Iron Age, the horse becomes the basis of the economy of the population of the steppe zone. She maintains this position in the Middle Ages. The horse is still widely used in the burial rite (Бейсенов, Кожаков, 2001; Марыксин, Круглов, 2011; Толегенов, Бесетаев, 2012; Хасенова, 2015). The exterior of the horses of the Middle Ages differed little from the horses of the early Iron Age. At this time, a modern Kazakh breed of Jaba type horses is being formed (Барминцев, 1958).

Reference

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 218 с.

Барминцев Ю.Н. Эволюция конских пород в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 284 с.

Бейсенов А.З, Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане. // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул, 2018. – С. 157–178.

Бейсенов А.З., Кожаков Д.А. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. – Вып. 2 Алматы, 2001. – С. 150–164.

Бочкарев В.С., Бужилова А.П., Епимахов А.В., Клейн Л.С., Косинцев П.А., Кулланда С.В., Кузнецов П.Ф., Кузьмина Е.Е., Медникова М.Б., Усачук А.Н., Хохлов А.А., Черленок Е.А., Чечушков И.В. Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. –Екатеринбург, Самара, Донецк, Челябинск: Рифей, 2010. – 370 с.

Варфоломеев В.В. Могильник Тегисжоп по раскопкам 2005 г. // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – С. 65–84.

Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Советская археология. – 1952. – № 16. – С. 163–205.

Гайдученко Л.Л. Жертвенный комплекс ямы № 5 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011а. – С. 341–348.

Гайдученко Л.Л. Особенности сложения жертвенного комплекса ямы № 170 могильника Бестамак // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Т. 1. – Алматы, 2011б. – С. 360–365.

Гайдученко Л.Л. Археобиологические остатки из раскопок поселения эпохи бронзы Конезавод I в Среднем Притоболье // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. –Костанай, Алматы, 2015. – С.167–182.

Гайдученко Л.Л. Остатки кровавых жертвоприношений из кургана Халвай III // В кн.: Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – С. 198–203.

Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2015. – С. 200–204.

Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Ленинград: Наука, 1980. – 60 с.

Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А, Ткачев В.В. Некоторые материалы раскопок курганов в Казахстанском Приуралье // Уфимский археологический вестник. Вып. 6–7. – Уфа, 2007. – С. 62–71.

Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесо-степной зоны Днепро-Донского междуречья. – Київ: ИА НАНУ, 2001. – 200 с.

Зданович Г. Б. 1988. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. – Свердловск. Изд-во уральского университета, 1988. – 184 с.

Каспаров А.К. Некоторые замечания по поводу остеологических материалов комплекса Лисаковский (поселение и могильник эпохи бронзы) // Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты. – Караганда, Лисаковск, 2013. – С. 230–238.

Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5. – Костанай: Костанайская полиграфия ЖШС, 2016. – 208 с.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Могильник у поселения Бестамак // Вестник археологии, антрпологии и этнографии. 2009, № 9. – С. 32–58.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Погребение 20 могильника Бестамак // Кадырбаевские чтения – 2012. – Актобе, 2012. – С. 77–91.

Кашкинбаев К. Берелские лошади. Палеопатологический аспект исследования. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 378 с.

Ковалевская В.Б. Конь и всадник. – Москва: Наука, 1977. – 152 с.

Косинцев П. А. Костные остатки из могильников раннего железного века Южного Зауралья и Северного Казахстана // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Тр. музея-заповедника Аркаим. – Челябинск, 1996. – С. 175–182.

Косинцев П.А. Типология археозоологических комплексов и модели животноводства у древнего поселения юга Западной Сибири. Новейшие археозоологические исследования в России. –Москва, 2003. – С. 157–174.

Косинцев П.А., Бачура О.П. Фауна млекопитающих из святилища Акпан на Устюрте // Ұлы даланың салт аттылары: дәстүрлер мен үндестіктер. – Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2005. – С. 321–329.

Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого Шелкового пути. – Москва: КомКнига, 2010. – 240 с.

Кукушкин И.А. Могильник Аяпберген – раннеандроновский памятник Центрального Казахстана // Изучение памятников Павлодарского Прииртышья. – Вып.2. Павлодар, 2006. – С. 50–67.

Кукушкин И.А. Археологические исследования могильника Ащису. Курган 1 // Историко-культурное наследие Сарыарки. – Караганда, 2007. – С 40–63.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Раскопки могильника Бестамак в 2005 г. // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. – Алматы, 2005. – С. 258–260.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Элитное погребение синташтинско-петровского времени с могильника Бестамак // VII исторические чтения памяти М.П. Грязнова. – Омск, 2008. – С. 190–197.

Макарова Л.А. Кости животных из некоторых археологических раскопок в Казахстане // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – С. 201–206.

Марыксин Д.В., Круглов Е.В. Погребение огузского вина-батыра из Рын-песков // Известия Национальной академии наук Казахстана. – Сер. Общественных наук 3 (282). – 2011. – С. 113–117.

Мерц В.К. К проблеме миграций в эпоху раннего металла (о погребениях ямного типа на Иртыше) // Проблемы археологии: Урал и Западная Сибирь (к 70-летию Т.М. Потемкиной). – Курган, 2007. – С. 71–75.

Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» (итоги сезона 2011 г.) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – С. 220–223.

Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Ч.1. – Тюмень: ИПОС, 2002. – 289 с.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы. – Актобе, 2007. – 384 с.

Толегенов Е.Т., Бесетаев Б.Б. К изучению обряда погребения с конем у древних тюрков (по материалам Казахстанского Алтая) // Маргулановские чтения – 2012. – Астана, 2012. – С. 166–169.

Усманова Э.Р. Курган Тобольский или «Дом заходящего солнца» // Археология и история Сарыарки. – Караганда, 2012. – С. 242–251.

Усманова Э.Р., Чечушков И.В., Косинцев П.А., Суслов А.С., Лачкова М.К. Лошадь в духовной культуре и социальном устройстве населения Урало-Казахстанских степей в эпоху бронзы (по материалам могильника Новоильиновский II) // Степная Евразия в эпоху бронзы. Культуры, идеи, технологии. – Челябинск, 2018. – С. 198–215.

Хасенова Б.М. Курган тюркского времени могильника Ащитасты 27 в Тургае // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. – Костанай, Алматы, 2015. – С. 212–223.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2015. – 248 с.

Шилов В.П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. – Ленинград: Наука, 1975. – 208 с.

Kosintsev P. & Nekrasov A. Overview of remains of birds of prey in cemeteries and sanctuaries of the West Eurasian steppe region // Gersmann K-H., Grimm O. (Eds.) Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale. Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA) in the Foundation of the Schleswig-Holstein State Museum, Schloss Gottorf, Schleswig, 2018. V. 1/2. Pp. 565 – 578.

Logvin V.N. The Cementery of Bestamak and the Structure of the Community. Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium BC. V.1. Journalof Indo-European Studies Monograph Series № 45. 2002. P.189-201.

Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Goran Sjogren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, Hannes Schroeder, Torbjorn Ahlstrom, Lasse Vinner, Anna-Sapfo Malaspinas, Ashot Margaryan, Tom Higham, David Chivall, Niels Lynnerup, Lise Harvig, Justyna Baron, Philippe Della Casa, Paweł Dabrowski, Paul R. Duffy, Alexander V. Ebel, Andrey Epimakhov, Karin Frei, Mirosław Furmanek, Tomasz Gralak, Andrey Gromov, Stanisław Gronkiewicz, Gisela Grupe, Tamas Hajdu, Radosław Jarysz, Valeri Khartanovich, Alexandr Khokhlov, Viktoria Kiss, Jan Kolar, Aivar Kriiska, Irena Lasak, Cristina Longhi, George McGlynn, Algimantas Merkevicius, Inga Merkyte, Mait Metspalu, Ruzan Mkrtchyan, Vyacheslav Moiseyev, Laszlo Paja, Gyorgy Palfi, Dalia Pokutta, Łukasz Pospieszny, T. Douglas Price, Lehti Saag, Mikhail Sablin, Natalia Shishlina, Vaclav Smrcka, Vasilii I. Soenov, Vajk Szeverenyi, Gusztav Toth, Synaru V. Trifanova, Liivi Varul, Magdolna Vicze, Levon Yepiskoposyan, Vladislav Zhitenev, Ludovic Orlando, Thomas Sicheritz-Ponten, Soren Brunak, Rasmus Nielsen, Kristian Kristiansen & Eske Willerslev. Populations genomics of Bronze Age Eurasia // Nature, 2015. V. 522. Pp. 167 – 174.

Outram A.K., Каспаров А.К. Первые результаты изучения остатков млекопитающих поселения Кент // Историко-культурное наследие Сары-Арки. – Караганда, 2007. – С. 107–122.

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ

Самашев З.

Еуразия даласы ұлы белдеуінің дәл жүрегінде қазіргі Қазақстанның аумағы орналасқан, мұнда ж.с.д. I мыңжылдық бойы осы кеңістіктің және оның шеткі аймақтары этномәдени келбетінің қалыптасуына елеулі әсер еткен күрделі тарихи оқиғалар орын алды. Солтүстігінде тайга және үлкен орман алаптары, ал оңтүстіктігінен таулы жоталар, шөл далалармен шектелген дала аймақтары ежелгі тұрғындардың ендік бағытында жылжуына мүмкіндік жасады.

Әртүрлі пайдалы қазбаларға ие Алтай, Тәңіртау (Тянь-Шань), Орал және т.б. таулы жүйелері, ең алдымен полиметалл кендері металл өңдеу технологиясының дамуын және палеометалл дәуірінен бастап түрлі құралдарды жетілдіруге ынталандырды.

Дала аймағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің бірегей жиынтығына, тұрақты бейімделу және оны ұдайы өндіру жүйелеріне ие бола отырып, ерте темір дәуірінде ең алдымен климаттық өзгерістерге тәуелді дамыған және жетілдірілген мал шаруашылығымен байланысты экономиканың неғұрлым қолайлы жүйелерін құруға жағдай жасады.

Ж.с.д. II-мыңжылдықтың соңында Еуразияның дала мәдениеті шаруашылықтың оңтайлы жүйесі – көшпелі мал шаруашылығын құрды (көлденең және тік көшу), онда табынның құрамы негізінен қыста жем қорын даярлауды талап етпейтін жылқы мен ұсақ қара малдардан құралған.

Мал шаруашылығының жылжымалы нысандарын (яғни жыл бойғы жайылымдарды) дамыту үшін неғұрлым қолайлы физикалық-географиялық жағдайлар Оралдан Моңғолияға дейін орналасқан. Бұл ыңғайлы шаруашылық жүйесі көптеген дала тұрғындарында қазіргі күнге дейін айтарлықтай өзгеріссіз өмір сүрді және ілгерінді құбылыс болды. Жергілікті жағдайларға байланысты көшіп-қонудың амплитудасы өте қатты өзгерді (30 км-ден 1500 км-ге дейін).

Ол тұрғындар әл-ауқатының өсуіне және олардың мәдениетінің өркендеуіне жаңа мүмкіндіктер берді, әлеуметтік жікшілдіктің тереңдеуі мен билік құрылымының дамуын ынталандырды. Далалық аумақта сақ типіндегі көптеген көшпелі мәдениеттер пайда бола бастады, кейбір археологиялық деректер бойынша, олардың ерте даму

1. Қазақстан аймақтарындағы сақ элиталарының обалары:
а. Қырықоба, Батыс Қазақстан; б. Бесшатыр, Жетісу; в. Жуантөбе, Кеген ауылы маңында, Жетісу; г. Қатартөбе, солтүстік-шығыс Жетісу.
Курганы сакской элиты из разных регионов Казахстана:
а. Кырыкоба, Западный Казахстан; б. Бесшатыр, Жетысу; в. Жуантобе, близ с. Кеген, Жетысу; г. Катартобе, северо-восточное Жетысу.
The mound Saka elites from different regions of Kazakhstan:
a. Kyrykoba, Western Kazakhstan; b. Besshatyr, Zhetysu; c. Zhuantobe near v. Kegen, Zhetysu; d. Katartobe, northeast Zhetysu.

кезеңдері ж.с.д. IX ғ. Орталық Азияда тіркелген (Самашев, Боковенко, Чотбаев, Кариев, 2016, 720-б.).

Олардың пайда болу себептері тек ішкі даму, жылқыны мініске үйрету, жүгеннің оңтайлы түрлерінің және т.б. пайда болуымен ғана емес, даланың ылғалдануы сияқты осы кезеңдегі белгілі климаттық өзгерістер малмен ұзақ қашықтыққа қозғалуға мүмкіндік туғызды, яғни табиғи-экологиялық жағдайларға бейімделудің пәрменді тетіктерін жасаумен байланысты.

Жылқы шаруашылығы мен қоладан үлкен сериялы, аса сенімді жүген жиынтықтарын жасаудағы айтарлықтай үдеріске байланысты ерте көшпелілер қоғамында салт атты (кентавр) бірінші орынға шығады. Көптеген мәдениеттің бейнесі өзгереді: шаруашылықты жүргізудің оңтайлы нысандары жасалады (қыста қардан азық табуға қабілетті кешенді табындардың тік немесе жыл бойы көшуі), ыңғайлы жеңіл тасымалданатын тұрғын үйлер пайда болып, ыдыс-аяқ, киім-кешек өзгереді, мамандандырылған салт аттылық қару-жарақ жиынтығы ойлап шығарыла бастайды. Бұл элементтер өзіндік ерекше «мәдени көкжиегін» құра отырып дала мәдениеттерінде тез таралды, ол ұрыс арбалары мен жылқыны үйретудегі орнықты дағдылары бар қола дәуірінің алдыңғы қозғалмалы мәдениетімен генетикалық байланысты. Дәл осы аймақта түрлі жылқы тұқымдарын өсіру байқалады.

Ерте темір дәуірінде үш мәдени бөліктің (мал шаруашылық, егіншілік және қолөнер) одан әрі дамуы мен интеграциясы, билеушілер институты, әскери-абыз ақсүйектері мен басқа да әлеуметтік жіктелістер құру жүреді. Көшпелілер қоғамындағы бұл өзгерістер күрделі діни жүйелерді, жерлеу рәсімі арқылы мәртебесін негіздеу мен бекітуді, қару-жарақ пен өнердегі белгілі бір таңбалы символиканы және батырлық эпос пен діни-мифологиялық жүйені құруды талап етті.

Сондай-ақ ерте көшпелілер дәуірі бүкіл адамзат үшін маңызды үдерісі жолындағы қадам – еңбек құралдары мен қару өндіруде темірді кеңінен пайдалануды бастаумен сәйкес келді. Осыған байланысты, Шығыс Қазақстан облысы Елеке сазы қорымындағы ерте сақ обаларында тіркелген темірден жасалған бұйымдарды атауға болады (Самашев, 2018, 111-б.).

Алайда, өз уақытында К.А. Ақышев атап өткендей, қоладан жасалған өнімдердің «жаппай өндірісі» қарама-қайшы құбылыс ретінде сақ кезеңінде де қарқынды дамыды (Акишев, 1959, 204-б.). Бұған басқа зерттеушілер де назар аударды (Грач, 1980, 6-б.). Бұл көшпелілер мәдениетінің көркем қоласына (ат әбзелдерінің бұйымдары, қару-жарақ, ғұрыптық заттар және т.б.) қатысты, олардың өркендеуі және кең таралуы ж.с.д. I мыңжылдықтың бірінші жартысында – ортасында ерекше байқалады.

Дегенмен, темірді барлық салаларда қолдану қоланы пайдалануға қарағанда үнемді және тиімді болды, сонымен қатар үлкен артықшылықтар берді. Еуразия кеңістігінде темір кендерінің салыстырмалы кең таралуы темірге біртіндеп танымалдыққа ие болуға және көшпелі қоғамның көптеген салаларында пайдаланылатын негізгі материал болуға мүмкіндік берді.

Бұл дәуірде дала кеңістігінде көсемдер, басқа да жоғары билік еткен тұлғалар мен көшпелі ақсүйектер құрметіне салынған пирамидалар мен үлкен қорымдар сияқты жерлеу құрылыстары бой көтере бастайды, олар қоғамдағы терең әлеуметтік-саяси процестердің көрінісі ретінде болды. Ерте темір дәуіріндегі билеушілердің ең ірі обалары Түркиядағы Сакмара өзені аймағындағы Гордионда, ал Қазақ даласында – Кегенге жақын Жуантөбе, Жетісудағы Ассы-Саға және Бесшатыр, Тарбағатай ауданындағы Шілікті, Батыстағы Қырықоба және т.б. анықталғандығын байқаймыз (1, 2-сурет).

2. Сакмара өз. Гордиондағы ерте темір дәуірінің обалары (тумулустар). Түркия. З. Самашевтің фотосуреті
Курганы (тумулусы) раннего железного века Гордиона на р. Сакмара. Турция. Фото З. Самашева
The mounds (Tumulus) of the early Iron Age of Gordion on the r. Sakmara. Turkey. Photo by Z. Samashev

Жазба деректер солтүстіктегі көшпелілерді мыңғырған мал бағатын, отырықшы өркениеттер үшін нақты қауіп төндірген, садақ пен қылышты (ақинақ) жақсы меңгерген, батыл, әрі сәнді салт аттылар ретінде баяндайды. Геродот «скифтер 28 жыл бойы Азияға үстемдік етті» деп жазды (Геродот, I, 106). Дала тұрғындарының шығыс мемлекеттерімен (Ассирия, Мидия және т.б.) байланыстарының әр түрлері белгілі болған. Сақ тайпалары туралы алдыңғы азиялық сына жазулы мәтіндерде, антикалық авторлардың шығармаларында, қытай хроникаларында айтылады және Әмудария (Окс) мен Мұрғаб өзенінің арасына орналастырылады. Сақтардың (сагалардың) аты «сака» («сага») – «бұғы» сөзімен байланысты деп болжанады.

Ежелгі парсы дереккөздері Солтүстік Қаратеңізіндегі көшпелілерін де сақ, ал Геродот оларды скиф деп атап өтеді. Ежелгі авторлар скифтер немесе сақтар деп солтүстіктегі көшпелілерді түсінді.

Қазіргі Қазақ даласын мекендеген тұрғындар туралы ерте айтылған деректер ж.с.д. VII ғ. тән болуы мүмкін. «Сондай-ақ мен Шарати мен Парихияның 75 күшті қалаларын, Гаганың ұлдарын, менің үстемдігімнің қысымын қабылдамаған Саха (sa-hi) елінің басшысын (hazanu) бағындырдым. Оларды (өздерін) өз қолыммен ұстап, Ниневияға, менің астанама жеткіздім» – деген Ашшурбанипал жылнамасындағы (ж.с.д. 668–626 жж.), В цилиндрінде, IV, 1-5 бағанасындағы жазу негізге алынуда.

В.В. Латышев осы мәтінге өз ескертуінде «Сахалар Геродот пен ахеменидтік мәтіндердегі сақтарға сәйкес болуы мүмкін» деген пікір айтады (Латышев, 1992, 26-б.).

Осы мәселе бойынша ғылыми зерттеулерде негізінен I Дарийдің (ж.с.д VI ғ.) әскери жеңістерінің құрметіне жазылған бехистун мәтінінің деректері, В.В. Струвенің қайта жаңғыртпасы қолданылады.

Бехистун жазбасындағы беделді әскери тұтқындар суреттерінің арасында сақтардың көсемі (патша) Скунханың («бұл Скунха-сақ» деген қолтаңбасы қойылған) бейнесінің болуы біз үшін өте маңызды болып табылады, В.В. Латышевтың айтуынша, бұл жазба ж.с.д. 519 жылы олардың парсы патшасы I Дарий әскерлерімен сәтсіз шайқасынан кейін пайда болған (Латышев, 1992, 26-б.).

Бұл ескерткіш бізге өз аты мен тарихи тұлғалардың бірі – Арал маңы сақтарының биік баскиім киген мемлекет билеушісінің бет-келбетін көрсетеді (3-сурет). Бізге бұған аса назар аударуымыз қажет.

Накширустам жазбасында парсылардың басып алған елдері мен көптеген тайпалары арасында хаомаварг «скифтері» және шошақ бөрікті скифтер баяндалады; олар бедерленіп салынған (4-сурет).

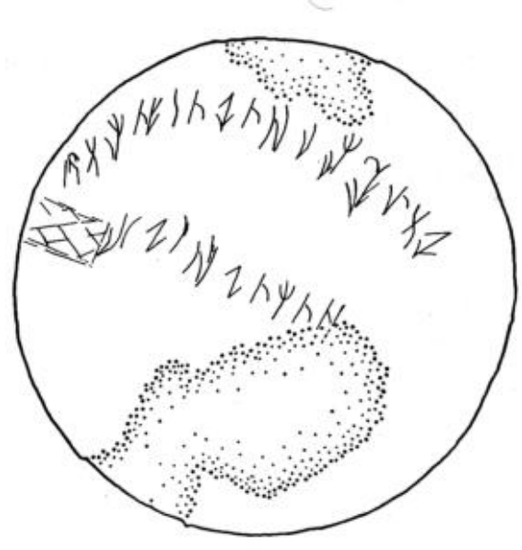
Көп адамдар дала тұрғындарының өз жазбасы бар екендігін жоққа шығарды, дегенмен Есік обасынан табылған күміс тостағандағы руна тәрізді жазу (5-сурет) сақтарда ж.с.д I-мыңжылдықтың ортасында әліпбилік хаттың болғандығын көрсетеді.

3. Бехистун жазбасы. Оң жақ шетінде – Скунха, Арал маңы сақтарының патшасы, ж.с.д. 519 ж.
Бехистунский рельеф. Крайний справа – Скунха, царь саков Приаральских степей, 519 г. до н.э.
The Behistun relief. The last one on the right - Skunkha, The king of the Sakas of the Aral Steppe, 519 year BC

4. Персеполис ападаны рельефінде бейнеленген сый тартушы-сақтар
Саки-дароносцы на рельефе ападаны Персеполиса
Sakas-Daranoses on the relief of the apadans of Persepolis

5. Есіктің руна іспеттес жазуы. К.А. Ақышевтың жасаған сызбалық көшірмесі
Иссыкская руноподобная надпись. Графическая копия по К. А. Акишеву
The Issyk runic-like inscription. Graphics copy by K.A. Akishev

Түркиядағы Сакмара өзеніндегі Гордион тумулусынан табылған қыш ыдыстар мен басқа да бұйымдардағы таңбалармен Есік жазбасының кейбір әріптерінің сыртқы ұқсастығын атап өткен жөн (6-сурет), олар ертерек уақытпен мерзімделеді (Kohler, 1995).

Ерте темір дәуірінің дала тұрғындарындағы байланыстар жүйесін сақтау мен берудің әртүрлі тәсілдерін зерттеу тұрғысынан петроглифтер, костюм және оның әшекей элементтері, түрлі заттардағы көптеген символдық белгілер және т.б. қызықты екендігі белгілі.

Археологиялық материалдар жазбаша дереккөздерді едәуір дәрежеде растайды, бірақ бізге Еуразия даласының түрлі аймақтарындағы көшпелілер мәдениеті туралы жаңа деректер береді.

Қазақ даласының ежелгі көшпелілерінде болған археологиялық мәдениетін мерзімдеуді сәйкестендіру кезінде оның дамуының үш шартты кезеңін анықтауға болады, олар жаңа материалдар жинақталуына қарай нақтылануы тиіс:

I – ежелгі кезең (ертесақ - аржан-майемер және т.б.) – ж.с.д. IX–VII ғғ.

II – кезең - классикалық (сақ немесе савромат-сақ) – ж.с.д. VII–6 ғғ.

III – кезең – кейінгі (пазырық-берел-есік) – ж.с.д. V–III ғғ.

Осы схемаға сәйкес өтпелі (аралық) кезеңдері бар Қазақ даласындағы ежелгі ортағасырлық мәдени кешенді дамытудағы үш дәйекті кезеңді бөлу ұсынылды (Самашев, 2012, 6-20-б.):

ежелгі – ж.с.д. IX–VII ғғ.;

дамыған (савромат-сақ) – ж.с.д.VII–V ғғ.;

кейінгі (сармат-юечжей, дахо-массагет) – ж.с.д. IV ғ. – ж.с. алғашқы ғғ.

немесе Қазақстанның кейбір аймақтарын көрсетуге болады

өтпелі (хунну-сяньбий) – ж.с.д. III ғ. соңы – ж.с. алғашқы ғғ.

Сақ дәуіріндегі Қазақстанның археологиялық мәдениеті Орталық Азия мен Еуропа мәдениеттерінің арасын байланыстырушы ретінде ғана емес, сонымен қатар көптеген компоненттері бойынша қола дәуірінің (Беғазы-Дәндібай тәрізді) мәдениетімен генетикалық байланысты. Соңғы қола дәуіріндегі Солтүстік Түгіскеннің жерлеу ескерткіштері мен кейбір заттарының Арал маңы сақ қорымдарымен байланысы бұрыннан орнатылған. Сондықтан ерте ортағасырлық мәдени кешені негізгі компоненттерінің пайда болуын қазіргі Қазақстанның аумағымен, оның кең далалы кеңістіктерімен, Саян-Алтай және Солтүстік Тянь-Шань таулы аудандарымен байланыстыруға толық негіздер бар.

Осы уақыттың жарқын археологиялық ескерткіштерінің бірі «бұғы» тастар болып табылады. Бұл монументалды ескерткіштерде жануарлардың көптеген бейнелері бар, негізінен аяғы қысылған бұғылар (кейде бейнелердің стилистикалық шешімдері оларды әр түрлі бөлшектерден, тіпті аяқтарынан айырады, сондай-ақ өте қарапайым түрде - тек тастың бет жағындағы сақиналы сырғалардың, алқа, белдіктің және жолақтардың бейнесі бейнеленеді Бұғытастардың Моңғолиядағы ушкийнувээр секілді классикалық түрі әзірге Тарбағатай таулары мен солтүстік-шығыс Қазақстанда белгілі (7-сурет). Өкінішке орай, бізде бұғытастары толық зерттелген бірде-бір ғұрыптық кешен жоқ, монументтердің көпшілігі бастапқы белгіленген жерден орын ауыстырған күйде тіркелген.

6. Гордион тумулусынан табылған қыш бұйымдар сынықтарындағы белгілер-әріптер. Түркия. З. Самашевтің фотосуреті
Знаки-буквы на фрагментах керамических изделий из тумулусов Гордиона. Турция. Фото З. Самашева
Letter signs on fragments of pottery from Gordion tumulus. Turkey. Photo by Z. Samashev

7. Тарбағатай бұғытастары
Оленные камни Тарбагатая
The deer stones of the Tarbagatay

8. Бұғытастар стиліндегі «құс басты бұғылардың» жартастағы бейнелері. Шимайлы, Тарбағатай
Наскальные изображения «птицеголовых оленей» в стиле оленных камней. Шимайлы, Тарбагатай
Rock drawings of “bird-headed” deer in the style of deer stones. Shimaily, Tarbagatay

9. Майемер даласындағы обадан табылған әйел адамның әшекейлері. Қазақ Алтайы.
Женские украшения из кургана в Майемерской степи. Казахский Алтай
Women's jewelry from mound in the Mayemer steppe. The Kazakh Altay

Қазақстанның түрлі аймақтарында тіркелген өтпелі кезең мен ерте сақ дәуірі жартастарындағы бейнелер «бұғытастар» мәдениетінің тұтас қабатын сипаттайды (8-сурет).

Ерте темір дәуірінің өтпелі және бастапқы кезеңдеріне Зевакино қорымындағы материалдар жатады (Арсланова, 1974, 46-60-б.). Сондай-ақ «өтпелі кезеңге» жататын ж.с.д. VIII–VII ғғ. Измайловка археологиялық кешенінің материалдары ерекше назар аударуға тұрарлық (Ермолаева, 2012).

Күрті 2 жерлеу орындарынан Бұқтырма өзені бойындағы № 3 нысанды атап өту керек, онда адамның қасына зерттеушілердің мерзімдеуінше, ж.с.д. IX–VIII ғғ. жататын үш саңылаулы екі мүйіз сулықты жылқы қойылған (Сорокин, 1966. 39-60-б.).

Шығыс Қазақстаннан шыққан майемерлік ертесақ нысандары, атап айтқанда, мысықтектес жыртқыштардың сақина тәрізді оралған алтын жапсырмалары, көркемдік өнердің жоғары деңгейін және мобильді қоғамның ерекше жағдайын, әскери динамизмді сипаттайды, олар мәдени-хронологиялық және тарихи қайта жаңғыртуларда жиі пайдаланылады (Грязнов, 1947, 9-17-б.).

Кейінірек біз майемер даласындағы бірнеше обаларда қазба жұмыстарын жүргіздік, нәтижесінде ертесақтық мәліметтер алынды (9-сурет). Обалардың бірінің жерлеу құрылысы көне горизонт деңгейінде тұрғызылған және тұғыртасты, дромосты, және сыртқы қоршаулы трапеция тәріздес пішінді жерлеу камерасынан тұрды. Дәлізі бар жерлеу камерасы шығыс жағынан дөңгелене және қат-қабатымен шым, валктер және басқа да материалдармен салынса, содан кейін құрылым өзен тастарынан тұратын толығымен жабылған (10-сурет). Обаны осылай тұрғызу принципі параметрлеріне қарамастан, Қазақ Алтайының ерте сақ дәуіріндегі жерлеу ескерткіштерінің көпшілігіне тән.

1997 жылы біз зерттеген басқа Майемер II ескерткішінде жер бетіндегі құрылыстың бастапқы құрылымының негізін ірі тақталардан салынған екі қоршаудан құралған, олардың арасындағы кеңістік 2–3 қабатта ұсақ тастармен бітелген. Жер бетіндегі құрылымның ортасында қалау және тақталы жабын тіркелген, олардың астында егде жастағы әйелдің сүйек қалдықтары бар, солтүстік қабырғаға тақалған қабір шұңқыры орналасқан (11-сурет). Ілеспе құрал-жабдықтары ж.с.д. VIII–VII ғғ. жататын бір сүйек және алты қола жебе ұштарынан, қорамсақ белдігіне тағылатын екі сүйек жапсырмаларынан тұрды (Самашев, Жумабекова, Омаров, 1998, 155-160-б.).

Ерте сақ дәуіріндегі Қазақ даласы тұрғындарының мәдениетін кездейсоқ табылған ат әбзелдерінің көптеген әскери бұйымдары, қола және басқа да материалдардан жасалған әшекейлер сипаттай алады (12-19-сурет).

Жетісудағы Бесшатырдың үлкен элиталы обалары мықты тас үйіндісі астындағы күрделі жер үсті ағаш құрылымдарына ие (Акишев, Кушаев 1963: 80). Бесшатырдың № 6-обасының ағаш бөрене қалдықтарына жасалған радиокөміртекті талдаулары ерте сақ кезеңін берді, ол қазіргі зерттеушілердің пайымдауынша, ж.с.д. 9–6 ғғ. аралығын қамтиды (Алексеев, Боковенко және басқалар, 2005).

Соңғы жылдардағы ең көрнекті жаңалықтар қатарына 2003 жылы Ә. Төлеубаев зерттеген ерте сақ дәуіріндегі «патшалық» обалардың бірі Шілікті-2 қорымынан (Бәйгетөбе обасы) алынған материалдар да жатады (Толеубаев, 2018). Обаның тоналғанына қарамастан, жоғарғы әміршінің салтанатты киім әшекейі болған құйма алтыннан жасалған ертесақ кезеңінің аң стилінде орындалған жүздеген жоғары көркем бұйымдар табылды.

Соңғы ашылулар ретінде Тарбағатай ауданындағы Елеке сазы ерте сақ дәуіріне жататын тоналмаған қорғанның жерлеу материалдарын көрсетеміз (20-21-суреттер).

Жетісудан табылған Жалаулы көмбесінің алтын әшекейлері сақ зергерлік өнерінің бірегей туындылары болып табылады, олар жайлы көптеген жұмыстар жазылған.

Орталық Қазақстан мен Орал-Ертіс өзен аралығының Тасмола мәдениеті тұтастай алғанда дөңгелек тас қоршауы бар топырақты және тас-топырақты обалар түріндегі жерлеу ескерткіштерімен сипатталады. Мұнда мәйіттер көне горизонт деңгейінде немесе топырақ шұңқырларында ағаш қабірлерге жатқызылған. Кейде қорғандар шағын орлармен қоршалған. Мәйіттер басымен көбінесе батысқа немесе солтүстік-батысқа бағытталған. Олардың ішіндегі заттар жеткілікті түрде стандартты: ерлердің қару-жарақ заттары (жебелері бар садақ, қанжарлар, шақандар, пышақтар), айналар, тас құрбандықтар, әйелдердің түрлі тұмарлары. Ерекше әдет-ғұрыптардың бірі – жерлеу қабірлерінде мәйіттің қасына жылқы терісі мен жүген, ал кейбіреуінде тек жүген қойылуы болып табылады. Сондай-ақ Тасмола мәдениеті тұрғындарының кейбір бөлігінің шығысқа қарай Алтай тауы бөктеріне жылжуы байқалады.

Солтүстік және Орталық Қазақстанда адамның жерленген іздері жоқ қызықты дөңгелек тас қоршаулар кездеседі, бірақ онда жылқы жүгені мен әбзелдері (Мұстафа, Толағай, Сарғары II және т.б.) орналастырылған.

Савромат заманындағы аса көрнекті ескерткіштерін М.Қ. Қадырбаев пен Ж.К. Құрманқұлов өткен ғасырдың 70-ші жылдардың ортасында Ақтөбе облысы аумағындағы Бесоба, Нагорное, Сынтас және т.б. қорымдарында зерттеді, олардың арасында көшпелілердің бейнелеу өнері туындыларының тамаша үлгілерін, ат әбзелдері мен қару-жарақтарын және де ғұрыптық бұйымдарын – зооморфты аяқтары бар тас құрбандықтар және т.б. атап өткен жөн. Бұл жердегі бай жасақтық жерлеулерде мың жебенің ұштары және басқа да қару-жарақ заттары тіркелген.

Соңғы жылдардағы маңызды жаңалықтардың қатарында М. Сдыков пен Я. Лұқпанованың зерттеген Батыс Қазақстандағы Тақсай обасындағы абыз-әйел жерлеу қабірін атауға болады, оның жәдігерлері қазір Нұр-Сұлтан қаласындағы ҚР Ұлттық музейінде сақтаулы тұр (Сдыков, Лукпанова, 2013).

Мәдениетті сипаттаудың негізгі археологиялық көзі – өзенге жақын, биік жерлерде орналасқан қорымдар болып табылады. Олардың көлемдері қатты түрленеді және әдетте меридиональды бағытта немесе өзен ағысының бойымен созылған әр түрлі кезеңдік қорғандардың тізбектері болып табылады.

Арал маңы өңірінің ең ежелгі көшпелілерінің мәдениетін қола дәуірінің соңынан бастап Түгіскен мен Үйғарақтан табылған кеңінен танымал материалдар сипаттайды (Яблонский, 2011).

Пазырық кезеңі (ж.с.д. VI–III ғғ.) – Алтайдың ерте көшпелілерінің неғұрлым толық зерттелген, қоғамның түрлі қабаттарындағы көптеген жерлеу ескерткіштерінің ұсынылған уақыты.

Берел қорымындағы зерттелген дәуірдің обалары бірнеше тізбектермен орналасқан. Ең ірі жер үсті жерлеу құрылыстары ежелгі көшпелілер мұнда өз көсемдерін жерлегенін көрсетеді, олар үшін ерекше ғибадатханалар рөлін атқарған күрделі жерлеу-ғибадат құрылыстарын тұрғызған (22-сурет).

10. Майемер даласындағы ертесақ кезеңі обасының қимасы. Қазақ Алтайы
Разрез кургана раннесакского времени в Майемерской степи. Казахский Алтай
A section of the early Saka time mound in the Mayemer steppe. The Kazakh Altay

Есік обасына келетін болсақ, оның екінші қабір шұңқырында салтанатты киімі бар жас жігіт жерленген, оның киімі алтын пластиналармен толық безендірілген былғары шекпеннен, көлемді жапсырма айылбастары бар белдіктен, бай сәнделген бас киімнен, қырым етіктен тұрады, сондай-ақ саптарында жылқы мен бұланның бейнесі бейнеленген жапсырмалы пластиналары бар қылыш пен қанжар асынған (23-сурет). Мойнын алқа безендірді, сол құлағында көгілдір салпыншақты сырға, ал оң қолдың саусақтарында күн тәрізді Құдай бейнеленген екі жүзік бар.

Алайда, Есік обасындағы ең маңызды олжа ретінде жоғарыда аталған күміс ыдыстың бетінде қолтаңба жазу саналады (5-сурет), ол шын мәнінде сақ қоғамындағы мәдени феноменнің жоғары деңгейін көрсетеді және дала өркениетінің кейбір қырларын сипаттайды.

Тополандшафтты жағдайға сәйкес, Есік обасына жақын тағы бір, ең бастысы, обалардың сәулеттік келбеті мен жерлеу салттары бойынша ұқсас Солтүстік-шығыс Жетісуда Тянь-Шань тау жүйесіндегі Шалкөде биік таулы алқабында орналасқан Қатартөбе қабірін атауға болады (2-сурет). Мұнда Есік обасы секілді екі жерлеу камералары бар бір оба қазылды (24-сурет) (Чотбаев, Онгар, Киясбек, Рахманкулов, Кожахметов, Бесетаев, 2012, 118-126-бб.).

Сарматтардың керемет әлемі (дахо-массагеттер және т.б.) соншалықты терең және кең зерттелген, сондықтан олардың көркем мәдениетінің жоғары деңгейі мен күрделі діни- аңыз кешенін сипаттайтын кейбір жәдігерлерді ғана көрсетеміз (25-27 сурет).

Ж.с.д. III ғ. соңынан еуразиялық далаларда – хунно-сяньбилік, ғұн-сармат кезеңінің жаңа дәуірі басталады, бірақ мәдени феномен біркелкі көрінбейді. Скиф дәуірінің жекелеген элементтері белгілі бір ескерткіштерде тіркелсе де, жерлеу рәсімі мен материалдық мәдениет айтарлықтай дәрежеде өзгереді. Осы жердегі қорғандардың бірінің үйінділерінде орта диаметрлі бөренеден үш тәжге дейінгі бес бұрышты сарай түріндегі жер үсті құрылысы тіркелген, ескерткіште тастап кеткен хунноидті тайпалар құрамында сақ компонентінің бар екендігі туралы айта алады. Сонымен қатар, бұл жерде кішкене кейінірек кезеңмен (шамамен 80–100 жас) мерзімделетін бассүйегінің сақинасы өзгерген жасөспірімнің қабірі анықталды, ол мұнда айқын ғұн антропологиялық белгілері бар тұрғындардың пайда болғанын айғақтайды.

Көшпелілер өнерінің өркендеуі олардың ортасында әскери демократияға байланысты жаңа көріністердің пайда болуымен, қоғамның жауынгерлерді, батыр-бahадүрлерді бірінші жоспарына қою процесін байланыстырады. М.П. Грязновтың пікірінше, дәл осы кезеңде, Орталық Азияның түркі-моңғол халықтарының батырлық эпостары пайда бола бастайды, ар-намыс пен айбындылығы, жаумен, аңыз құбыжықтармен шайқастардағы батырлардың ерліктері жырланады, аң аулауда, бауырластық пен туыстастық даңқы көтеріледі (Грязнов, 1961).

Көптеген археологиялық материалдар жерлеу салтында да, өте бай скиф-сібір өнерінде де белгілі бір діни ағымдардың түрлі мәдени көріністерін анықтауға мүмкіндік береді. Пазырық және басқа да мәдениеттердің ұсақ пластикасы күрес пен айналым идеяларымен еніп отыр; сонымен бірге шаманизм элементтері де жоққа шығарылмайды.

11. Майемер ауылы маңындағы обадан табылған әйел адамның бассүйегі бойынша антропологиялық қайта жаңғыртылған келбеті. Қазақ Алтайы
Антропологичекая реконструкция по женскому черепу из кургана у с. Майемер. Казахский Алтай
Anthropological reconstruction of the female skull from the mound in the v. Mayemer. The Kazakh Altay

Зерттелетін уақыттың көптеген археологиялық материалдары тұрғындардың әртүрлі мәдени көріністерін, діни-мифологиялық түсінігін және жерлеу-еске алу салтының әртүрлілігін көрсетеді. Сақтардың бейнелеу өнері арпалысу сәті көрініс тапқан күрес пен айналым идеяларымен өтіп отыр (28, 29-сурет).

Киелі ат әбзелдері, әсіресе, Пазырық обаларынан табылған мүйіз бетперделер белгілі бір мифологияға сәйкес жасалған (аң бейнелерінің, ою-өрнектердің орналасуы және бейнелердің түс гаммасы ескерілген), оның басты идеясы барлық сюжеттерді үш әлемге бөлу болды (30-сурет).

Бізге мазмұны жағынан да, орындалуы жағынан да өзіндік мәнерлі сәндік бейнелеу өнері көптеген ескерткіштері жетті (31-36-сурет). Суретшілер көптеген жануарлардың түрлік ерекшеліктері мен орындаудың көркемдік тәсілдерін қолдана отырып динамизмін тамаша көрсете алды.

Сол кездегі көшпелілердің әлемді түсінудің күрделі жүйесін әлі де зерттеу керек, бірақ қазір оның табиғатпен өте үйлесімді байланысты болғаны анық, көптеген белгілік таңбаларды қамтыды және кейбір дәрежеде қоғамның әлеуметтік-тарихи сәттерін көрсетті. Шамасы, скиф дәуіріндегі Орталық Азия көшпелілерінің діни көріністері шаманизм синтезі (іс жүзінде қалыптасқан), буддизмнің солтүстік нұсқасы мен зороастризмнің шығыс нұсқасын көрсетті және оларды шартты түрде «Саян-Алтай» деп атауға болады.

Ерте темір дәуіріндегі Қазақ даласы тұрғындарының физикалық келбеті туралы кейбір түсініктер М.М. Герасимов әдістемесі бойынша орындалған антропологиялық қайта қалпына келтірулерді береді (37-сурет).

Әртүрлі материалдар санатының жиынтығы, ж.с.д. I мыңжылдықта Еуразия даласында жақын мәдениетті, негізі көшпелі мал шаруашылығы, тау-кен ісі мен металлургия, қолөнер, сауда болған дамыған жіктелісті қоғамды көшпелілердің ерекше

12. Ерте сақ кезеңінің жебелері. Кездейсоқ олжа. Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Петропавл қ.
Раннесакские наконечники стрел. Случайные находки. Северо-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Петропавловск.
Early Saka arrowheads. Random finds. North Kazakhstan Regional Museum of Local History, Petropavlovsk

«өркениеті» өмір сүргендігін көрсетеді. Бұл тайпалар қашық жерлерді жаулап алу жорықтарын жасауға қабілетті тайпалық конфедерацияға шоғырланды.

Әдебиет

Акишев К.А. Саки Семиречья (по материалам Илийской экспедиции 1954, 1957 гг.) // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т. 7. – Алма-Ата, 1959. – 204–214-бб.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Гылым, 1963. – 320 б.

Алексеев А.Ю., Боковенко Н.А., Васильев С.С., Дергачев В.А., Зайцев Г.И., Ковалюх Н.Н., Кук Г., Ван дер Плихт Й., Посснерт Г., Семенцев А.А., Скотт Е.М., Чугунов К.В. Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология. – Санкт-Петербург: Теза, 2005. – 290 б.

Арсланова Ф.Х. Погребальный комплекс VIII–VII веков до нашей эры из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата, 1974. – 46–60-бб.

Геродот. История / Перевод Г.А. Стратановского. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 436 б.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников (Доклад в секторе бронзы и раннего железа ИИМК 05.07.1945) // КСИИМК. – Вып. 18. – Ленинград, 1947. – 9–17-бб.

Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. – Вып. 3. – 1961. – 7–31-бб.

Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы-раннее железо). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – 238 б., ил.

Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 8. – Эпоха бронзы и раннего железа. Славяне. – Москва–Ленинград, 1966. – 39–60-бб.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – Москва, 1980. – 256 б.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вып. I. – Санкт-Петербург: Фарн, 1992. – 335 б.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том. II. – Санкт-Петербург: Фарн, 1993. – 349 б.

Самашев З.С, Жумабекова Г.С., Омаров Г.К. Раннесакские наконечники стрел из Казахстанского Алтая // Военная археология. – Санкт-Петербург, 1998. – 155–160-бб.

Самашев З. М.К. Кадырбаев и некоторые вопросы археологии раннего железного века Казахстана // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения-2012» (14–15 ноября 2012 г.). – Актобе, 2012. – 6–20-бб.

Самашев З.С., Боковенко Н., Чотбаев А., Кариев Е.М. Культура саков и скифов Великого Пояса Евразийских степей // Мир Большого Алтая. Международный журнал. 2(4.1) 2016. – 719–735-бб.

Самашев З. К изучению культуры ранних саков Восточного Казахстана // Древние и средневековые общества Евразии; перекресток культур. Материалы Междунаролдного научного симпозиума, посвященного памяти Н.А. Мажитова в г. Уфа, 6–7 декабря 2018 г. Сборник материалов. – Уфа, 2018. – 109–117-бб.

Сдыков М.Н., Лукпанова Я.А. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере курганного комплекса Таксай I). – Уральск: Полиграфсервис, 2013. – 292 б.

Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. – Алматы, 2018. – 528 б.

Чотбаев А., Онгар А., Киясбек Г., Рахманкулов Е., Кожахметов Б., Бесетаев Б.Б. Начало исследования на Катартобе // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2012. – 118–126-бб.

Яблонский Л.Т. Саки Приаралья: общее и особенное // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. – Караганды, 2011. – 88–91-бб.

Kohler Ellen L. The Lesser Phrygian Tumuli. Part 1. The Inhumations // The Gordion excavations (1950–1973). Final Reports. Folume II. – University of Pennsylvania Museum, 1995. – 309 p.

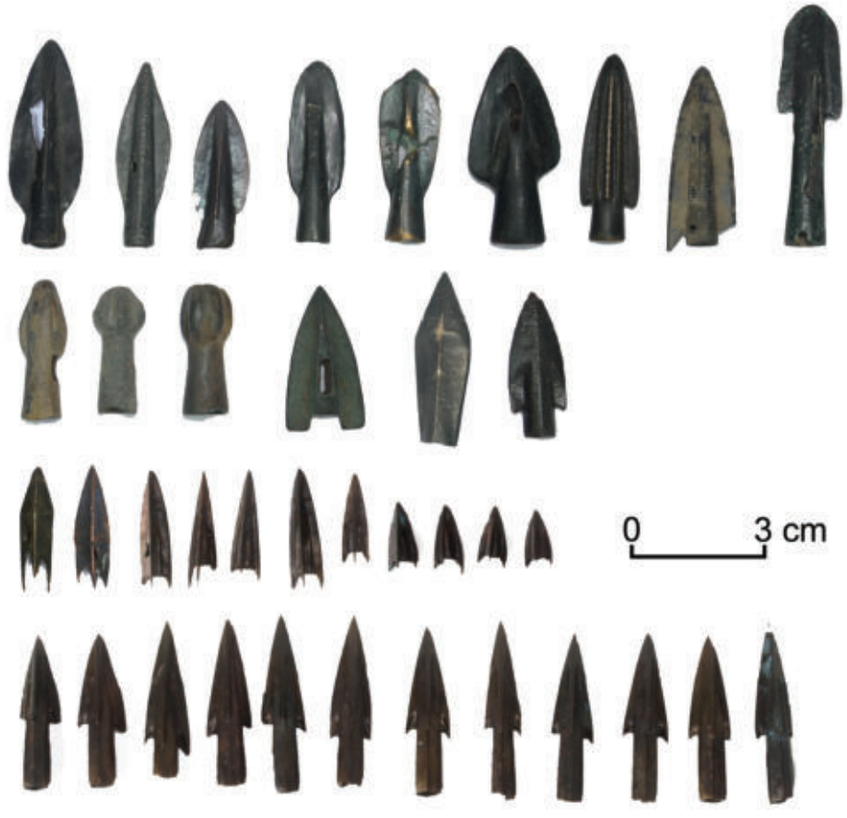
КАЗАХСКИЕ СТЕПИ В РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКЕ

Самашев З.

В самом сердце Великого пояса евразийских степей расположена территория современного Казахстана, где на протяжении всего I тыс. до н.э. происходили сложные исторические события, которые оказали значительное влияние на формирование этнокультурного облика всего этого пространства и его периферий. Ограниченные с севера тайгой и большими лесными массивами, а с юга горными хребтами и пустынями, степные регионы создавали возможность для продвижения древних народов, преимущественно, в широтном направлении.

Горные системы Алтая, Тянь-шаня, Урала и др., имеющие разнообразные полезные ископаемые, прежде всего полиметаллические руды, стимулировали развитие технологий металлообработки и совершенствования различных орудий, начиная еще с эпохи палеометалла.

Обладая уникальным набором растительного и животного мира, стабильными системами адаптации и его воспроизводства, регион степей в раннем железном веке стимулировал создание наиболее удобных систем экономики, связанные, прежде

13. Ерте сақ кезеңіне тән қола жебелердің түрлері. Шығыс Қазақстаннан табылған кездейсоқ олжалар. ҚР ҚМ Әскери-тарихи музейі, Нұр-Сұлтан қ.
Типы раннесакских бронзовых наконечников стрел. Случайные находки в Восточном Казахстане. Военно-исторический музей МО РК, г. Нур-Султан
Types of early Saka bronze arrowheads. Random finds in East Kazakhstan. Military History Museum of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

всего, со скотоводством, которые развивались и совершенствовались в зависимости от климатических изменений.

В конце II тысячелетия до н.э. степные культуры Евразии создали оптимальную систему хозяйства – кочевое скотоводство (с горизонтальным и вертикальным кочеванием), в котором состав стада в основном формировался из лошадей и мелкого рогатого скота, не требующих создание запасов корма на зиму.

Наиболее благоприятные физико-географические условия для развития подвижных форм скотоводства (то есть круглогодичного выпаса) находятся на территории от Урала до Монголии. Эта удобная система хозяйства у многих степных народов просуществовала практически без особых изменений до наших дней и была прогрессивным явлением. В зависимости от местных условий амплитуда перекочевок варьировала очень сильно (от 30 км до 1500 км).

Она давала новые возможности для роста благосостояния народов и расцвета их культур, стимулировала социальное расслоение и развитие структуры власти. В степной зоне появляются многочисленные кочевые культуры сакского типа, ранние этапы развития которых, по некоторым археологическим данным, фиксируются уже в IX в. до н.э. в Центральной Азии (Самашев, Боковенко, Чотбаев, Кариев, 2016, с. 720).

Причины их возникновения обусловлены не только внутренним развитием, освоением коня под верховую езду, появлением оптимальных типов узды и т.д., но, видимо, и определенными климатическими изменениями в этот период, увлажнением степи, что создавало возможность передвигаться со скотом на большие расстояния, т.е. созданием действенных механизмов адаптации к природно-экологической нише.

В связи со значительным прогрессом в коневодстве и изготовлением из бронзы более надежных уздечных наборов большими сериями, на первое место в обществе ранних кочевников выходит всадник (кентавр). Меняется облик многих культур: вырабатываются оптимальные формы ведения хозяйства (вертикальное или круглогодичное кочевание комплексных стад, способных добывать корм зимой из-под снега), создаются удобные легко переносимые жилища, утварь, меняется одежда, изобретается набор специализированного всаднического вооружения. Эти элементы достаточно быстро распространились в степных культурах, образуя своеобразный «культурный горизонт», который генетически связан с предшествующими подвижными культурами эпохи бронзы, где существовали уже боевые колесницы и устойчивые навыки управления конем. Именно в этом регионе фиксируется разведение различных пород лошадей.

В раннем железном веке идет дальнейшее развитие и интеграция трех культурных блоков (скотоводческого, земледельческого и ремесленнического), создание институтов вождей, военно-жреческой аристократии и других социальных слоев. Эти сдвиги в обществе номадов требовали сложных религиозных систем, обоснования и закрепления статуса через погребальный обряд, определенную знаковую символику в вооружении и искусстве и создания героического эпоса и религиозно-мифологической системы.

Эпоха ранних кочевников также совпала с важнейшим для всего человечества шагом на пути прогресса – началом широкого использования железа для производства орудий труда и оружия. Отметим в этой связи изделия из железа, зафиксированные в раннесакских курганах могильника Елеке сазы в Восточном Казахстане (Самашев, 2018, с. 111).

Однако нужно иметь в виду, что «массовое производство» продукции из бронзы, как отмечал в свое время К.А. Акишев, как парадоксальное явление бурно развивается в сакское время (Акишев, 1959, с. 204). На это обращали внимание и другие исследователи (Грач, 1980, с. 6). Это относится к художественной бронзе номадиче-

14. Қазақстанның аймақтарынан табылған ерте темір дәуірінің әр кезеңдеріне тән қылыш пен қанжарлар
Меч и кинжалы разных периодов раннего железного века из регионов Казахстана
Sword and daggers of different periods of the early Iron Age from different regions of Kazakhstan

ских культур (предметы конского снаряжения, оружие, культовые предметы и др.), расцвет и широкое распространение которой было особенно заметно в первой половине – середине I тыс. до н. э.

Тем не менее, применение железа во всех сферах было более экономичным и эффективным, чем использование бронзы и давало большие преимущества. Сравнительно широкая распространенность железных руд на пространстве Евразии позволила железу постепенно завоевать популярность и стать основным материалом, используемым во многих сферах жизнедеятельности кочевого общества.

В эту эпоху на просторах степей возникают грандиозные погребальные сооружения – пирамиды и огромные некрополи, возведенные в честь вождей и других царствующих персон и кочевой аристократии, как отражение глубоких социально-политических процессов в обществе. Заметим, что самые крупные курганы вождей раннего железного века зафиксированы в Гордионе, в Турции, на реке Сакмара, а в казахских степях – это Жуантобе близ Кегеня, Ассы-сага и Бесшатыр в Жетысу и Шиликтинские на Тарбагатае, Кырык оба на западе Казахстана и др. (рис. 1, 2).

Письменные источники повествуют о северных кочевниках, пасущих многочисленные стада, храбрых и прекрасных всадниках, отлично владеющие луком и мечом (акинаком) и представлявших реальную угрозу для земледельческих цивилизаций. Геродот писал, что «скифы в течение 28 лет властвовали над Азией (Геродот, I, 106). Известны различные другие формы контактов степных народов с восточными государствами (Ассирия, Мидия и др.). О сакских народах рассказывается в переднеазиатских клинописных надписях, в сочинениях античных авторов, в китайских хрониках и помещают между реками Амударьей (Окс) и Мургабом. Полагают, что имя саков (сагов) связано со словом «сака» («сага») – «олень», восходящее к родовому имени покровителя.

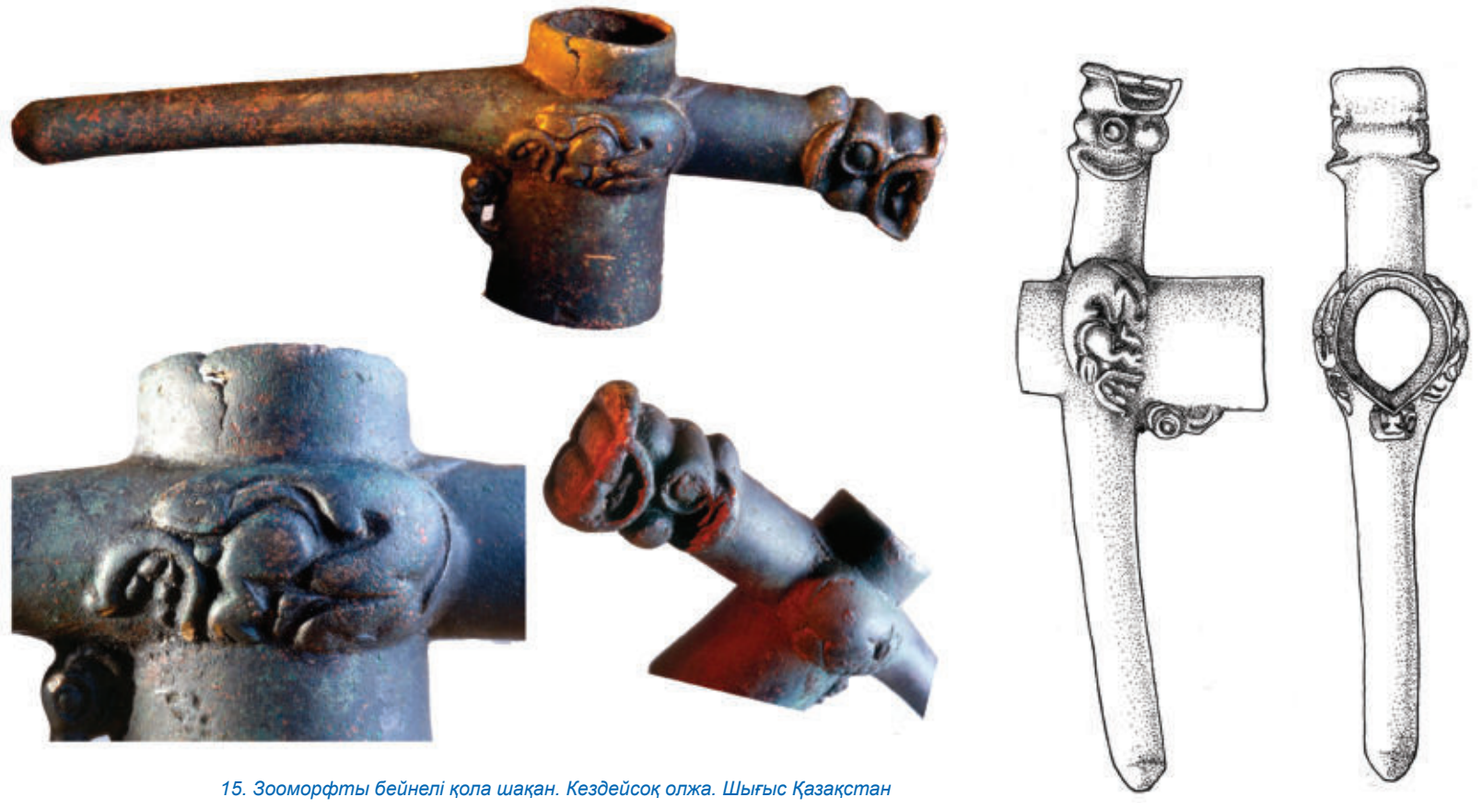
Древнеперсидские источники называли саками и кочевников Северного Причерноморья, которых Геродот упоминает под именем скифов. И часто под скифами или саками древние авторы понимали просто северных кочевников

Наиболее ранние упоминания о народах, обитавших в современных Казахских степях, относятся, возможно, к VII в. до н.э. Имеется в виду летопись Ашшурбанипала (668–626 гг. до н.э.), надпись на цилиндре B, столбец IV, 1-5: «Также я покорил 75 крепких городов Шарати и Парихии, сыновей Гаги, начальника (hazanu) страны Сахи (sa-hi), отвергавших иго моего господства, (и) захватил их добычу. Их (самих) схватил я живьем своими руками и доставил их в Ниневию, мою столицу».

В.В. Латышев в своем примечании к данному тексту допускает, что «Сахи, возможно, соответствует сакам Геродота и ахеменидских текстов» (Латышев, 1992, с. 26).

В научных исследованиях по данной проблематике используются в основном данные Бехистунской надписи, созданной в честь военных побед Дария I (VI в. до н.э.), в реконструкции В.В. Струве.

Чрезвычайно важным для нас является то, что среди рисунков знатных военнопленных, сопровождающих Бехистунскую надпись, имеется изображение Скунхи (с подписью «Это Скунха-сак») – вождь (царь) саков, как свидетельствует об этом В.В.

15. Зооморфты бейнелі қола шақан. Кездейсоқ олжа. Шығыс Қазақстан
Бронзовый чекан с зооморфными изображениями. Случайная находка. Восточный Казахстан
Bronze coinage with zoomorphic images. Random find. Eastern Kazakhstan

Латышев (Латышев, 1992, с. 26). Она появилась здесь после его неудачного сражения в 519 г. до н.э. с войсками персидского царя Дария I.

Этот памятник дает нам имя собственное и портрет одной из исторических личностей – царя государства приаральских саков, которые носили высокие головные уборы (рис. 3). Нам необходимо акцентировать на этом внимание.

Среди покоренных персами стран и многочисленных народов упоминаются «скифы» хумаваргские и скифы с остроконечными шапками в Накширустамской надписи; они изображены на рельефе Персеполиса (рис. 4).

Многие отрицали существование собственной письменности у степных народов, хотя руноподобная надпись на серебряной чаше из кургана Иссык (рис. 5) показывает наличие алфавитного письма у саков, по крайней мере, в середине I тыс. до н.э. Следует подчеркнуть внешнее сходство некоторых букв иссыкского письма со знаками на керамике и других изделиях из тумулусов Гордиона на реке Сакмара в Турции (рис. 6), которые датируются гораздо ранним временем (Kohler, 1995).

Известно, что в плане изучения различных способов хранения и передачи знаний в системе коммуникаций у степных народов эпохи раннего железа также интересны петроглифы, костюм и элементы его украшений, многочисленные символические знаки на различных предметах и др.

Археологические материалы в значительной степени подтверждают письменные источники, но дают нам также новые данные о культуре кочевников в различных регионах степей Евразии.

При синхронизации существующих периодизаций археологических культур древних кочевников Казахских степей можно выделить три условных периода их развития, которые должны быть уточнены по мере накопления новых материалов:

I период – ранний (раннесакский - аржано-майэмирский и т.д.) – IX–VII вв. до н.э.,

II период – классический (сакский или савромато-сакский) – VII–VI вв. до н.э.,

III период – поздний (пазырыкско-берельско-иссыкский) – V–III вв. до н.э.

Соответственно этой схеме было предложено выделить три последовательных этапа в развитии древнекочевнического культурного комплекса в Казахских степях с переходными (промежуточными) периодами (Самашев, 2012, с. 6–20):

ранний – IX–VII вв. до н.э.;

развитый (савромато-сакский) – VII–V вв. до н.э.;

поздний (сарматско-юечжиский, дахо-массагетский) – IV в. до н.э. – первые вв. н.э.

или можно выделить для некоторых регионов Казахстана

переходной(хунну-сяньбийский) – конец III в. до н.э. – первые вв. н.э.

Археологические культуры Казахстана сакской эпохи имеют большое значение не только в качестве связующих между культурами Центральной Азии и Европы, но благодаря тому, что генетически связаны с культурами эпохи бронзы (типа бегазы-дандыбаевских) по многим компонентам. Давно установлена связь погребальных памятников и некоторых вещей Северного Тагискена эпохи поздней бронзы и сакских могильников Приаралья. Поэтому есть все основания связывать зарождение основных компонентов раннекочевнического культурного комплекса именно с территорией современного Казахстана, с ее обширными степными пространствами, горными районами Саяно-Алтая и Северного Тянь-Шаня.

Одним из ярких археологических памятников этого времени являются «оленные» камни. Эти монументальные памятники содержат многочисленные изображения жи-

16. Биік жағалы сауыт киген жауынгердің бейнесі. Сармат-қаңлы кезеңі. а. Тараз қаласы маңынан табылған кездейсоқ олжа; б. Ерте темір дәуірі обасының үйіндісінен табылған олжа. Орталық Қазақстан. А. Бейсеновтің қазбасы.
Изображения воинов в доспехах с высокими воротниками. Сармато-кангюйское время. а. случайная находка близ г. Тараз; б. находка в насыпи кургана раннего железного века. Центральный Казахстан. Раскопки А. Бейсенова.
Images of warriors in armor with high collars. Sarmatian-Kangui time. a. random finding near the Taraz city; b. a finding in the mound of the early Iron Age. Central Kazakhstan. Excavations of A. Beysenov

17. Сақ кезеңінің қола дулығасы. Тараз қаласының маңынан кездейсоқ олжа
Бронзовый шлем сакского времени. Случайная находка близ г. Тараз
Bronze helmet of the Saka time. Random find near the Taraz city

вотных, в основном оленей с поджатыми ногами (иногда стилистические решения образов лишают их различных деталей и даже ног, в результате создавались изваяния довольно простого вида – только с изображениями кольцевых серег, ожерелья, пояса и полосок на лицевой части камня. Классический тип оленных камней, наподобие ушкийнувээрских в Монголии, пока известен на Тарбагатае и в Северо-Восточном Казахстане (рис. 7). К сожалению, пока у нас нет ни одного культового комплекса с оленными камнями, изученного полностью, большинство монументов зафиксированы в перемещенном, с первично установленного места, состоянии.

Целый пласт культуры «оленных камней» характеризуют наскальные изображения переходного периода и раннесакского времени, зафиксированные в разных регионах Казахстана (рис. 8).

К переходному и начальному этапам раннего железного века относятся материалы материалы из Зевакинского могильника (Арсланова, 1974, с. 46–60). Особого внимания заслуживают материалы Измайловского археологического комплекса VIII–VII вв. до н.э., которые также относятся к «переходному периоду» (Ермолаева, 2012).

Среди погребений Курту 2, что на р. Бухтарма, следует отметить объект № 3, где рядом с человеком был положен конь, у которого сохранились два роговых трехдырчатых псалия, которые датируются исследователями IX–VIII вв. до н.э. (Сорокин, 1966, с. 39–60).

Майэмирские раннесакские образцы из Восточного Казахстана, в частности, золотые нашивки в виде свернувшиеся в кольцо кошачьих хищников, которые характеризуют высокий уровень развития художентвенной культуры и особенное состяние мобильного общества, воинственный динамизм, они часто используются в культурно-хронологических и исторических реконструкциях (Грязнов, 1947, с. 9–17).

Позже в майэмирской степи нами проводились раскопки нескольких курганов, которые также дали материалы раннесакского облика (рис. 9). Погребальное сооружение одного из курганов возведено на уровне древнего горизонта и состояло из трапециевидной погребальной камеры с дромосом, крепиды и внешнего кольца. Погребальная камера с дромосом с восточной стороны вкруговую и послойно была обложена последовательным слоем дерновых плит, вальков и других материалов, затем вся конструкция была сверху покрыта плотным панцирем из речных камней (рис. 10). Этот принцип возведения характерен, независимо от параметров, для большинства погребальных памятников раннесакского времени Казахского Алтая.

На другом памятнике – Майемер II, исследованного нами в 1997 г., основу первоначальной конструкции наземного сооружения составляли выложенные из крупных плит два кольца, пространство между которыми забутовано мелкими камнями в 2-3 слоя. В центре наземной конструкции зафиксированы выкладка и плиточное перекрытие, под которыми находилась могильная яма с подбоем в северной стене, где лежали останки женщины зрелого возраста (рис. 11). Сопроводительный инвентарь состоял из двух костяных накладок на колчанные ремни, одного костяного и шести бронзовых наконечников стрел VIII–VII вв. до н.э. (Самашев, Жумабекова, Омаров, 1998, с. 155–160).

Культуру населения казахских степей раннесакского времени также характеризуют многочисленные случайные находки предметов вооружения конского снаряжения, а также украшения из бронзы и других материалов (рис. 12–19).

Большие элитные курганы Бесшатыра в Жетысу имеют сложные наземные деревянные конструкции под мощной каменной насыпью (Акишев, Кушаев, 1963). Радиоуглеродные анализы остатков деревянной волокуши из Бесшатырского кургана № 6 дали дату – раннесакское время, и, как полагают современные исследователи, находятся в промежутке IX–VI вв. до н.э. (Алексеев, Боковенко и др. 2005).

К числу наиболее выдающихся открытий последних лет относятся также материалы одного из «царских» курганов раннесакского времени некрополя Чиликты-2 (курган Байгетобе), исследованный А. Толеубаевым в 2003 г. (Толеубаев, 2018). Несмотря на то, что курган был ограблен, все же удалось обнаружить сотни высокохудожественных изделий, выполненных в традициях раннесакского звериного стиля из литого золота, служивших украшением парадного облачения верховного владыки.

Из последних открытий укажем на материалы неограбленного погребения раннесакского кургана из Елеке сазы на Тарбагатае (рис. 20–21).

Золотые украшения Жалаулинского клада из Жетысу, являются уникальными произведениями сакского ювелирного искусства, о которых написано очень много работ.

18. Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан табылған ат әбзелінің бөлшектері
Предметы конского снаряжения из разных регионов Казахстана
Items of horse equipment from different regions of Kazakhstan

19. Аң стилінде жасалған қола бұйымдар мен пышақтың ұшы
Бронзовые изделия и навершие ножа, выполненные в зверином стиле
Bronze ware and knife top made in animal style

Тасмолинская культура Центрального Казахстана и Урало-Иртышского междуречья в целом характеризуется своеобразными погребальными памятниками в виде земляных и каменно-земляных курганов с круглой каменной оградой, в которых погребенные лежат в деревянных срубах на уровне древнего горизонта или грунтовых ямах. Иногда курганы окружали небольшими ровиками. Ориентировка погребенных головой преимущественно на запад или северо-запад. Вещи при них достаточно стандартные: предметы вооружения у мужчин (лук со стрелами, кинжалы, чекан, ножи), зеркала, каменные жертвенники, различные амулеты у женщин. Одним из специфических обрядов является помещение шкуры коня с уздой или только узды в одной могиле с погребенным. Также фиксируется продвижение некоторой части населения тасмолинской культуры на восток в предгорья Алтая.

В Северном и Центральном Казахстане встречаются интересные круглые каменные оградки, без следов захоронения человека, но в которых помещали конскую уздечку или сбрую (Мустафа, Толагай, Саргары II и др.).

Наиболее яркие памятники савроматского времени были исследованы в середине 70-х годов прошлого века М.К. Кадырбаевым и Ж.К. Курманкуловым на территории Актюбинской области на могильниках Бесоба, Нагорненская, Сынтас и др. среди которых следует отметить великолепные образцы произведений изобразительного искусства номадов, украшавшие конское снаряжение и оружие, а также культовые предметы – каменные жертвенники с зооморфными ножками и другие. Здесь, в богатых дружинных погребениях были зафиксированы тысячи наконечников стрел и другие предметы вооружения.

Из числа значимых открытий последних лет отметим богатое женское погребение из кургана Таксай I в Западном Казахстане, исследованное М. Сдыковым и Я. Лукпановой, материалы из которого сейчас хранятся в Национальном музее РК, в г. Нур-Султан (Сдыков, Лукпанова, 2013).

Основным археологическим источником для характеристики культуры являются могильники, расположенные на возвышенностях, вблизи рек. Они сильно варьируют в размерах и представляют собой цепочки разновременных курганов, вытянутых, как правило, в меридиональном направлении или вдоль течения рек.

Культуру самых ранних кочевников Приаралья, начиная с конца бронзового века, характеризуют широко известные материалы из Тагискена и Уйгарака (Яблонский, 2011).

Пазырыкский этап (VI–III вв. до н.э.) – наиболее полно изученный период ранних кочевников Алтая, представленный большим количеством погребальных памятников разных слоев общества.

На могильнике Берел курганы изучаемого времени расположены несколькими цепочками. Наиболее крупные наземные конструкции свидетельствуют о том, что древние кочевники хоронили здесь своих вождей, для которых и воздвигали сложные погребально-культовые сооружения, выполнявшие роль своеобразных храмов (рис. 22).

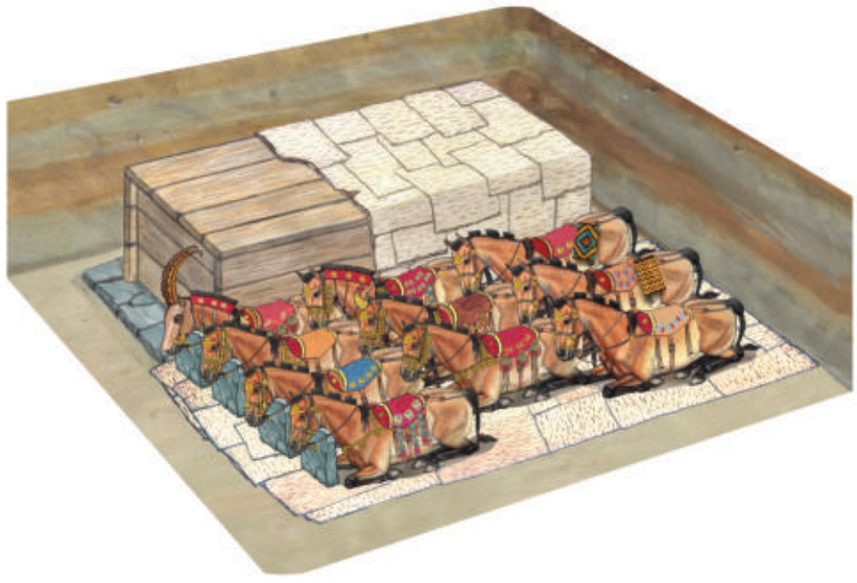
Что касается кургана Иссык, то в его второй могильной яме был похоронен молодой мужчина в полном парадном облачении, который состоял из кожаного кафтана, полностью украшенного золотыми пластинами, подпоясанного поясом с массивными накладными бляхами, богато декорированного головного убора – кулаха, кожаных сапог, меча и кинжала, ножны которого имеют накладные пластины с изображением лошади и лося (рис. 23). Шею украшала гривна, левое ухо – серьга с бирюзовой подвеской, а пальцы правой руки – два перстня, причем один из них с изображением солнцеподобного божества.

20. Тарбағатайдағы Елеке сазы обасы
Курган Елеке сазы на Тарбагатае
The burial ground Eleke sazy at the Tarbagatay

21. Тарбағатайдағы Елеке сазы қорымы, № 4-обадан табылған қару-жарақ бұйымдары және киімнің әшекейлері
Предметы вооружения и украшения костюма, найденные в кургане № 4 могильника Елеке сазы на Тарбагатае
Items of armament and costume decoration found in the mound № 4 of the burial ground Eleke sazy at the Tarbagatai

22. Берел. № 10-обадағы қима-таған мен қатарласа жерленген жылқылар. Жаңғыртпа
Берел. Сруб и сопроводительное захоронения лошадей в кургане № 10. Реконструкция
Berel. Log cabin and accompanying burial of horses in the mound № 10. Reconstruction

Однако, самой значимой находкой в кургане Иссык следует считать вышеупомянутую руноподобную надпись на поверхности небольшого серебряного сосуда (рис. 5), которая показывает действительно высокий уровень культурного феномена сакского общества и характеризует некоторые грани степной цивилизации.

В Северо-Восточном Жетысу отметим еще один, близкий Иссыку по тополандшафтному условию и, главное, по архитектурному облику курганов и погребальной обрядности могильник Катар тобе, который расположен в высокогорной долине Шалкоде в Тянь- Шаньской горной системе (рис. 2). Здесь пока раскопан один курган, содержавший также как Иссыкский, две погребальные камеры (рис. 24) (Чотбаев, Онгар, Киясбек, Рахманкулов, Кожахметов, Бесетаев, 2012, с. 118–126).

Блистательный мир сарматов (дахо-массагетов и др.) изучен столь же глубоко и широко, поэтому укажем лишь на некоторые находки, которые характеризуют высокий уровень их художественной культуры и сложный мифоритуальный комплекс (рис. 25–27).

С конца III в. до н.э. начинается новая эпоха в евразийских степях – хунно-сяньбийская, гунно-сарматская, но культурный феномен проявляется неравномерно. В значительной степени меняются погребальный обряд и материальная культура, хотя отдельные элементы скифской эпохи фиксируются на тех или иных памятниках. На это также может указывать гуннский могильник Кеген-IV в Жетысу, где в насыпи одного из курганов зафиксировано наземное сооружение в виде пятиугольной клети из бревен среднего диаметра в три венца, что может говорить о наличии сакского компонента в составе хунноидных племен оставивших этот памятник. Вместе с тем, здесь же выявлено погребение подростка с кольцевой деформацией черепа, датируемое немного поздним периодом (порядка 80-100 лет), что свидетельствует о появлении здесь населения с выраженными гуннскими антропологическими чертами.

Расцвет искусства номадов связывают с появлением в их среде новых представлений, отражающих в связи с военной демократией, процесс выдвижения в обществе на первый план воинов, героев-богатырей. Именно в этот период, по мнению М.П. Грязнова, создаются героические эпосы тюрко-монгольских народов Центральной Азии, воспеваются честь и доблесть, подвиги героев в сражениях с врагом, мифическими чудовищами, на охоте, прославляется братство и взаимовыручка побратимов (Грязнов, 1961).

Многочисленный археологический материал позволяет выявлять различные культурные проявления тех или иных религиозных течений как в погребальном обряде, так и в очень насыщенном скифо-сибирском искусстве. Мелкая пластика пазырыкской и других культур вся пронизана идеями борьбы и круговорота; в то же время не исключается наличие и элементов шаманизма.

23. Есік обасы. Әшекейлер, тұрмыстық бұйымдар мен қару-жарақтар
Курган Иссык. Предметы украшения, быта и вооружения
The mound Issyk. Items of decoration, life and weapons

Многочисленный археологический материал изучаемого времени демонстрирует различные культурные проявления, религиозно-мифологические представления населения и разнообразие в погребально-поминальной обрядности. Изобразительное искусство саков пронизано идеями борьбы и круговорота, которые получили отражение в сценах терзания (рис. 28, 29).

Сакральные конские уборы, особенно, рогатые маски из Пазырыкских курганов сделаны в соответствии с определенной мифологемой (где учитывался порядок расположение звериных образов, орнаментальных мотивов и цветовая гамма образов), главной идеей которой было деление всех сюжетов на три мира (рис. 30).

До нас дошли многочисленные памятники декоративного изобразительного искусства, самобытные как по содержанию, так и по исполнению (рис. 31–36). Художники прекрасно сумели передать динамизм многих животных, используя их видовые особенности и художественные приемы исполнения.

Сложную систему миропонимания кочевников того времени еще предстоит исследовать, но уже сейчас ясно, что она была чрезвычайно гармонично связана с природой, включала множество знаковых символов и в какой-то степени отражала социально-исторические моменты общества. Возможно, система религиозных представлений народов Центральной части степного пояса Евразии в сакскую эпоху представляла собой синтез шаманизма (практически сложившегося), северного варианта буддизма и восточного варианта зороастризма, ее можно условно назвать «саяно-алтайской».

Некоторые представления о физическом облике населения Казахских степей в раннем железном веке дают антропологические реконструкции, выполненные по методике М.М. Герасимова (рис. 37).

24. Қатартөбе қорымы, обадағы жерлеу орны. А. Чотбаевтың қазбасы
Погребение в кургане могильника Катартобе. Раскопки А. Чотбаева
Burial in the mound of the Qatartobe ground. Excavations of A. Chotbaev

Совокупность различных категорий материалов показывает, что в I тыс. до н.э. в степях Евразии существовала особая «цивилизация» кочевников с близкой культурой, с развитой стратификацией общества, основой которой было не только кочевое скотоводство, но и металлургия, горное дело, а также ремесленное производство, торговля и др. Эти племена консолидировались в мощные племенные конфедерации, способные совершать далекие завоевательные походы.

Литература

Акишев К.А. Саки Семиречья (по материалам Илийской экспедиции 1954, 1957 гг.) // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т. 7. – Алма-Ата, 1959. – С. 204–214.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Гылым, 1963. – 320 с.

Алексеев А.Ю., Боковенко Н.А., Васильев С.С., Дергачев В.А., Зайцев Г.И., Ковалюх Н.Н., Кук Г., Ван дер Плихт Й., Посснерт Г., Семенцев А.А., Скотт Е.М., Чугунов К.В. Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология. – Санкт-Петербург: Теза, 2005. – 290 с.

Арсланова Ф.Х. Погребальный комплекс VIII–VII веков до нашей эры из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата, 1974. – С. 46–60.

Геродот. История / Перевод Г.А. Стратановского. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 436 с.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников (Доклад в секторе бронзы и раннего железа ИИМК 05.07.1945) // КСИИМК. – Вып. 18. – Ленинград, 1947. – С. 9–17.

Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. – Вып. 3. – 1961. – С. 7–31.

Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы-раннее железо). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – 238 с., ил.

Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 8. – Эпоха бронзы и раннего железа. Славяне. – Москва–Ленинград, 1966. – С. 39–60.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – Москва, 1980. – 256 с.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вып. I. – Санкт-Петербург: Фарн, 1992. – 335 с.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том. II. – Санкт-Петербург: Фарн, 1993. – 349 с.

Самашев З.С, Жумабекова Г.С., Омаров Г.К. Раннесакские наконечники стрел из Казахстанского Алтая // Военная археология. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 155–160.

Самашев З. М.К. Кадырбаев и некоторые вопросы археологии раннего железного века Казахстана // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения-2012» (14–15 ноября 2012 г.). – Актобе, 2012. – С. 6–20.

Самашев З.С., Боковенко Н., Чотбаев А., Кариев Е.М. Культура саков и скифов Великого Пояса Евразийских степей // Мир Большого Алтая. Международный журнал. 2(4.1) 2016. – С. 719–735.

Самашев З. К изучению культуры ранних саков Восточного Казахстана // Древние и средневековые общества Евразии; перекресток культур. Материалы Международдного научного симпозиума, посвященного памяти Н.А. Мажитова в г. Уфа, 6–7 декабря 2018 г. Сборник материалов. – Уфа, 2018. – С. 109–117.

Сдыков М.Н., Лукпанова Я.А. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере курганного комплекса Таксай I). – Уральск: Полиграфсервис, 2013. – 292 с.

Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. – Алматы, 2018. – 528 с.

Чотбаев А., Онгар А., Киясбек Г., Рахманкулов Е., Кожахметов Б., Бесетаев Б.Б. Начало исследования на Катартобе // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2012. – С. 118–126.

Яблонский Л.Т. Саки Приаралья: общее и особенное // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. – Караганды, 2011. – С. 88–91.

Kohler Ellen L. The Lesser Phrygian Tumuli. Part 1. The Inhumations // The Gordion excavations (1950–1973). Final Reports. Folume II. – University of Pennsylvania Museum, 1995. – 309 p.

KAZAKH STEPPES IN THE EARLY IRON AGE

Samashev Z.

In the heart of the Great Belt of the Eurasian steppes is located the territory of modern Kazakhstan, where throughout the first millennium BC there were complex historical events that had a significant impact on the formation of the ethnocultural image of this whole space and its periphery. Bounded from the north by taiga and vast forests, and from the south by mountain ranges and deserts, the steppe regions created an opportunity for the advancement of ancient peoples, mainly in the latitudinal direction.

The mountain systems of Altai, Tien Shan, the Urals, and others, which have a variety of minerals, primarily polymetallic ores, stimulated the development of metalworking technologies and the improvement of various tools, starting from the Paleometal era.

Possessing a unique set of flora and fauna, stable systems of adaptation and its reproduction, the steppe region in the early Iron Age stimulated the creation of the most convenient economic systems associated primarily with cattle breeding, which developed and improved depending on climate change.

At the end of the 2nd millennium BC. steppe cultures of Eurasia created an optimal economic system - nomadic cattle breeding (with horizontal and vertical nomadic), in which the herd composition was mainly formed from horses and small ruminants that did not require stockpiling for the winter.

The most favourable physical and geographical conditions for the development of mobile forms cattle breeding (that is, year-round grazing) are located in the territory from the Urals to Mongolia. This convenient economic system among many steppe peoples existed with little or no change to the present day and was a progressive phenomenon. Depending on local conditions, the amplitude of migrations varied greatly (from 30 km to 1500 km).

It gave new opportunities for the growth of the welfare of nations and the flourishing of their cultures, stimulated social stratification and the development of the structure of power. Numerous nomadic cultures of the Saka type appear in the steppe zone. The early stages of development of which, according to some archaeological data, are recorded as early as the 9th century BC in Central Asia (Самашев, Боковенко, Чотбаев, Кариев, 2016, p. 720).

The reasons for their occurrence are caused not only by internal development, mastering a horse for horse riding, the emergence of optimal types of bridles, etc., but apparently also specific climatic changes during this period, steppe moistening, which made it possible to move with cattle over long distances i.e. creation of effective mechanisms of adaptation to

25. Сармат обаларынан табылған жерлеу киімінің алтын тігілмелі әшекейлері. Батыс Қазақстан
Золотые нашивки погребальных костюмов из сарматских курганов. Западный Казахстан
The Golden stripes of funeral costumes from Sarmatian mounds. Western Kazakhstan

the natural-ecological niche.

Due to the significant progress in horse breeding and the making of bronze of more regular bridle sets in large series, the rider (centaur) comes out on top in the society of the early nomads. The appearance of many cultures is changing: optimal forms of farming are developed (vertical or year-round wandering of complex herds capable of obtaining forage in the winter from under the snow), comfortable, easily portable dwellings, utensils are created, clothes are changed, a set of specialised equestrian weapons is invented. These elements quickly spread in the steppe cultures, forming a kind of «cultural horizon». It is genetically linked with the previous moving cultures of the Bronze Age, where already were war chariots and stable skills to control the horse. In this region breeding of various horse, breeds are noticed.

In the early Iron Age, the further development and integration of three cultural blocs (pastoral, agricultural and handicrafts), the creation of institutions of leaders, military priestly aristocracy and other social strata are underway. These shifts in nomad society required complex religious systems, the justification and consolidation of status through the burial ceremony, specific symbolic symbolism in armaments and art, and the creation of a heroic epic and religious-mythological system.

The epoch of the early nomads also coincided with the most crucial step for all of humanity on the path of progress - the beginning of the widespread use of iron for the production of tools and weapons. In this connection, we note iron products recorded in the Early Saka barrows of the Eleke Saz burial ground in East Kazakhstan (Самашев, 2018, p. 111).

However, it should be borne in mind that the «mass production» of bronze products, as noted by K.A. Akishev, as a paradox, is rapidly developing in the Saka time. (Акишев, 1959, p. 204). Other researchers also paid attention to this. (Грач, 1980, p. 6). This refers

26. Ғибадатхана қабырғасындағы сармат таңбалары. Үстірттегі Байте III
Сарматские тамги на стене храма. Байте III на Устюрте
Sarmatian tamgas on the wall of the temple. Bayte III on the Ustyurt

27. Сармат мүсіндерінің бөлшектері. Ақтау қ. музейі
Фрагменты сарматских статуй. Музей г. Актау
Fragments of Sarmatian statues. The Aktau Museum

to the artistic bronze of nomadic cultures (horse equipment, weapons, religious objects, etc.), the flourishing and wide distribution of which was especially noticeable in the first half - middle of the 1st millennium BC.

However, the use of iron in all areas was more economical and effective than the use of bronze and gave great advantages. The relatively high prevalence of iron ores in Eurasia allowed the iron to gradually gain popularity and become the primary material used in many spheres of life of the nomadic society.

In this era in the steppes arise grandiose burial structures - the pyramids and huge necropolis built in honour of the leaders and other ruling people and the nomadic aristocracy, as a reflection of deep socio-political processes in society. Note that the most massive mounds of the leaders of the early Iron Age were recorded in Gordion, in Turkey, on the Sakmara river, and in the Kazakh steppes - Juantobe near Kegeni, Assy-saga and Besshatyr in Zhetysu, and Shilikty on Tarbagatay, Kyryk mound in the West, etc. (fig. 1, 2).

Written sources tell about the northern nomads who herd many stock, brave and beautiful riders, who knew a great bow and sword (akinak) and were a real threat to agricultural civilisations. Herodotus wrote that «the Scythians for 28 years ruled over Asia (Геродот, I, 106). There are various other forms of contact between steppe peoples and eastern states (Assyria, Media, etc.). About Saka peoples are described in the Persian cuneiform inscriptions, in the writings of ancient authors, in Chinese chronicles and placed between the rivers the Amu Darya (Oaks) and the Murghab. It is believed that the name of the Sakas (Sagas) is associated with the word «Saka» («Saga») - «deer», going back to the generic name of the patron.

The ancient Persian sources were called Saki and nomads of the Northern Black Sea region, which Herodotus mentions under the name of the Scythians. And often by the Scythians or Saki the ancient authors simply understood the northern nomads.

The earliest references to the peoples inhabiting the modern Kazakh steppes belong, perhaps, to the 7th century BC. This refers to the annals of Ashshurbanipalpa, the inscription on cylinder B, column IV, 1-5: “I also conquered 75 strong cities of Sharati and Parihii, the sons of Gaga, the chief (hazanu) of the Sahi country (sa-hi), who rejected the yoke of my rule, (and) captured their prey. I grabbed them alive with my own hands and took them to Nineveh, to my capital.”

V.V. Latyshev in his remarks to this text admits that «Sahi may correspond to the Sakas of Herodotus and the Achaemenid texts» (Латышев, 1992, p. 26).

In scientific studies on this issue, data from the Behistun inscription in honour of the military victories of Darius I (6th century BC), reconstruction by V.V. Struve.

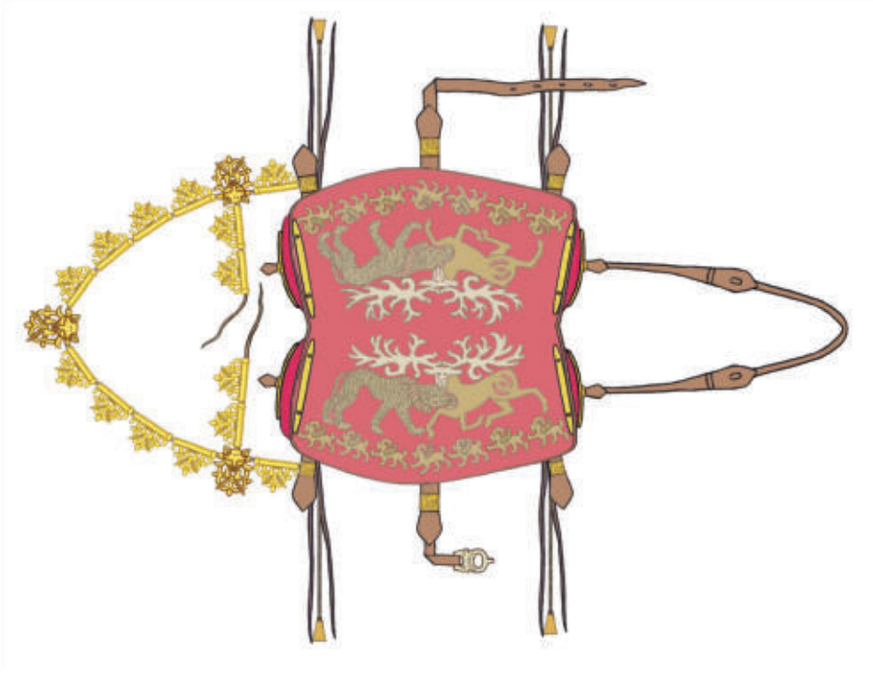
It is essential for us that among the drawings of noble prisoners of war accompanying the Behistun inscription there is an image of Skunha (with the signature “This is Skunha-sak”) - the leader (king) of the Saks appeared after his unsuccessful battle in 519 with the troops of the Persian king Darius I., as was evidenced by V.V. Latyshev (Латышев, 1992, p. 26),

This monument gives us a proper name and a portrait of one of the historical figures - the king of the state of the Aral Sakas, who wore high headgear (fig. 3). We need to focus on this.

Among the countries conquered by the Persians and numerous peoples, the “Scythians” are referred to as the Humavargians and the Scythians with gabled caps in the Nakshrahamite inscription; they are depicted in the relief of Persepolis (fig. 4).

28. Боралдай обасы маңынан табылған тастағы барыстың шөпқоректі жануарға шабуылы бейнеленген көрініс. Алматы қаласының маңы
Изображение сцены терзания тигром травоядного на стеле у кургана Боролдая. Окрестности г. Алматы
An image of a herbivorous tiger raking on a stele near the Borolday mound. Surroundings of the Almaty

29-сурет. Ер тоқымдағы аңдар арпалысының бейнесі. Берел
Рис. 29. Изображение сцены терзания на аппликации седла. Берел
Fig. 29. The image of the scene of torment on the application of the saddle. Berel

30. Ұрыптық-жерлеу бет перделі ат әбзелінің жаңыртпасы. Берел, № 11-оба
Реконструкция снаряжения лошади в культово-погребальной маске. Берел, курган № 11
Reconstruction of horse equipment in the cult-funeral mask. Berel, mound № 11

Many denied the existence of their own writing among the steppe peoples, although the rune-like inscription on a silver cup from the Issyk mound (fig. 5) shows the presence of an alphabetical letter in the Saks, at least in the middle of the 1st millennium BC. The external similarity of some letters of the Issyk letter with signs on ceramics and other products from the Gordion tumulus on the Sakmara river in Turkey (fig. 6), which date from a much earlier time, should be emphasized (Kohler, 1995).

It is known that in terms of studying the various ways of storing and transmitting knowledge in the communication system of the steppe peoples of the early Iron era, petroglyphs, a costume and its decoration elements, numerous symbolic signs on various objects, etc. are also interesting.

Archaeological materials largely confirm written sources, but they also give us new data on the culture of nomads in various regions of the steppes of Eurasia.

During synchronizing the existing periodization of archaeological cultures of ancient nomads of the Kazakh steppes, we can distinguish three conditional periods of their development, which should be clarified as new materials accumulate:

I - early period (Early Saka - Arzhan-Mayemir, etc.) - IX-VII centuries BC., II - period - classical (Saka or Savromat-Saka) - VII-6 centuries BC.,

III period - late (Pazyryk-Berel-Issyk) - V-III centuries BC.

According to this scheme, it was proposed to identify three successive stages in the development of the ancient nomadic cultural complex in the Kazakh steppes with transitional (intermediate) periods (Самашев, 2012, p. 6–20):

early - IX – VII centuries BC.;

developed (Savromat-Saka) - VII – V centuries BC.;

Late (Sarmatian-Yuechzhi, Dakho-Massaget) - IV century BC. - first centuries BC

or can be identified for some regions of Kazakhstan

transitional (Hunn-Syanbi) - end of III century BC. - first centuries BC

The archaeological cultures of Kazakhstan of the Saks era have a great importance not only as a link between cultures of Central Asia and Europe but due to the fact that they are genetically connected with cultures of the Bronze Age (such as the Begazy-Dandybay cultures) in many components. The connection of burial monuments and some things of the Northern Tagisken of the Late Bronze Age and the Saka burial grounds of the Aral Sea region has long been established. Therefore, there are many reasons to associate the birth of the main components of the early nomadic cultural complex precisely by the territory of modern Kazakhstan, with its vast steppe spaces, the mountain areas of Sayan-Altai and Northern Tien Shan.

One of the brightest archaeological monuments of this time is «deer» stones. These monuments contain numerous images of animals, mostly deer with tucked legs (sometimes stylistic decisions of the images deprive them of various details and even legs, as well as a rather simple look - only with images of ring earrings, necklaces, belts and stripes on the front of the stone. The classic type of deer stones, like the Ukkiyneweer stones in Mongolia, is still known in Tarbagatay and in northeastern Kazakhstan. (fig. 7). Unfortunately, as long as we do not have a single cult complex with deer stones, which has been studied completely, most of the monuments are fixed in a displaced state, from the originally established place.

31. Аң стилінде жасалған, ерте сақ кезеңінің көркем бейнелеу өнерінің туындылары. Қазақстанның әр музейлері.
Произведения изобразительного искусства сакского времени, выполненные в зверином стиле. Разные музеи Казахстана.
Works of fine art Saka time, made in animal style. Various museums of Kazakhstan

32. Арқардың басы бейнеленген құрыптық мақсатта пайдаланылған тас тақта. Солтүстік Қазақстан
Каменная плита культового назначения с изображенем головы архара. Северный Казахстан
A stone slab of a religious purpose with the image of the head of the argali. North Kazakhstan

A whole layer of the culture of «deer stones» is characterized by the rock carvings of the transition period and the early Saka period, recorded in different regions of Kazakhstan (fig. 8).

The transitional and initial stages of the early Iron Age include materials from the Zevakinsky burial ground. (Арсланова, 1974, p. 46-60). Particularly noteworthy materials Izmailovsky archaeological complex of VII-VII centuries BC, which also refers to the «transition period» (Ермолаева, 2012).

Among the burials, Kurt 2, which is on the river Bukhtarma, should be noted object number 3, where a horse was laid next to a man, in which two horny three-holed cheek-pieces were preserved, which are dated by researchers back to the 9th-8th centuries BC. (Сорокин, 1966. p. 39-60).

Mayamir early Saka designs from Eastern Kazakhstan, in particular, golden stripes in the form of cat-like predators coiled into a ring are often used in cultural, chronological and historical reconstructions, which characterize a high level of artistic culture development and a first mobile society, militant dynamism (Грязнов, 1947, p. 9-17).

Later in the Mayemir steppe, we carried out excavations of several mounds, which also gave materials of the Early Saka appearance (fig. 9). The burial structure of one of the mounds was erected at the level of the ancient horizon and consisted of a trapezoidal burial chamber with a dromos (corridor), a crepidoma and an outer ring. The burial chamber with the dromos on the east side was round and layered with a successive layer of turf slabs, rollers and other materials, and then the whole construction was covered with a dense shell of river stones from above (fig. 10). This principle of erection is characteristic, regardless of the parameters, for the majority of the burial monuments of the early Saka time of the Kazakh Altai.

33. Қазақстан аймақтарынан табылған ерте көшпелілер кезеңіндегі әйел адамның әшекейлері
Женские украшения эпохи ранних кочевников из разных регионов Казахстана
The women's jewelry of the early nomads era from different regions of Kazakhstan

On another monument, Mayemer II, which we investigated in 1997, the basis of the initial construction of the above-ground structure was two rings lined from large plates, space between which was filled with small stones in 2-3 layers. In the center of the ground construction, the layout and the tiled ceiling were fixed, under which there was a gravel pit with a lining in the northern wall, where the remains of a woman of mature age laid. (fig. 11).

The accompanying inventory consisted of two bone patches on the quivering belts, one bone and six bronze arrowheads of the VIII-VII centuries BC (Самашев, Жумабекова, Омаров, 1998, p. 155-160). The culture of the population of the Kazakh steppes of the early Saka time is also characterized by numerous random finds of horse equipment, as well as jewelry made of bronze and other materials (fig. 12-19).

Large elite mounds of Besshatyr in Zhetysu with complex ground-based wooden structures under a powerful stone embankment (Акишев, Кушаев 1963: 80).

Radiocarbon analyses of residues of wooden scraps from the Besshatyrsky kurgan No. 6 gave the date of the Early Saka time and, as modern researchers believe, are in the interval of the 9th-6th centuries BC. Among the most outstanding discoveries of recent years are also materials from one of the «royal» mounds of the early Saka time of the necropolis Chilikty-2 (the Baighetobe mound), studied by A. Toleubayev in 2003 (Толеубаев, 2018). Despite the fact that the mound was robbed, it was still possible to detect hundreds of highly artistic items made in the traditions of the early Saka animal style of cast gold, which served as the decoration of the ceremonial vestments of the sovereign.

From the latest discoveries, let us point out the materials of the unencumbered burial of the Early Sak barrow from Eleke Sazy on Tarbagatay (fig. 20, 21).

The gold decorations of the Zhalauly treasure from Zhetysu are unique works of Saki jewelry, about which many works have been written.

The Tasmola culture of Central Kazakhstan and the Ural-Irtysh interfluve as a whole is characterized by peculiar burial monuments in the form of earthen and stone-earthen mounds with a round stone fence, in which the buried lie in wooden log houses at the level of the ancient horizon or earth pits. Sometimes the mounds surrounded by small ditches. The orientation of the elongated buried head mainly to the west or north-west. Things with them are fairly standard: men's weapons (bows with arrows, daggers, coins, knives), mirrors, stone altars, various amulets for women. One of the specific rituals is to place the skin of a horse with a bridle, or just a bridle in one grave with the buried. The movement of a certain part of the population of the Tasmola culture to the east in the foothills of the Altai is also recorded.

In northern and central Kazakhstan, there are interesting round stone enclosures with no traces of human burial, but in which they placed a horse bridle or harness (Mustafa, Tolagai, Sargari II, etc.).

The most vivid monuments of the Savromat period were investigated in the mid-70s of the last century by M.K. Kadyrbaev and Zh.K. Kurmankulov in the Aktobe region on the burial grounds of Besoba, Nagornenskaya, Syntas and others. Among them should be noted the magnificent examples of the works of visual art of nomads, decorated horse equipment and weapons, as well as religious objects - stone altars with zoomorphic legs

34. Ерте сақ кезеңіне тән жартастағы суреттер. Жетісу және Оңтүстік Қазақстан
Петроглифы раннесакского времени. Жетысу и Южный Казахстан
Petroglyphs of the early Saka time. Zhetysu and South Kazakhstan

35. Сармат кезеңіне тән ат әбзелінің зооморфты үлгідегі әшекейлері. Батыс Қазақстан
Зооморфные образы украшений конского снаряжения савроматского времени. Западный Казахстан
The horse equipment with zoomorphic images of jewelery of the Savromat time. Western Kazakhstan

and others. Here, in rich warrior burials, thousands of arrowheads and other weapons were recorded.

Among the significant discoveries of recent years, we note the female burial of the Taksay barrow in Western Kazakhstan, studied by M. Sdykov and Y. Lukpanova. The materials from the study are now stored in the National Museum of the Republic of Kazakhstan, in Nur-Sultan city (Сдыков, Лукпанова, 2013).

The main archaeological source for the characteristics of the culture are the burial grounds located on higher elevations, near the rivers. They vary greatly in size and are chains of time-varying mounds, extended, as a rule, in the meridional direction or along the course of rivers.

The culture of the earliest nomads of the Aral Sea region, dating back to the end of the Bronze Age, is characterized by widely known materials from Tagisken and Uygarak (Яблонский, 2011).

The Pazyryk stage (VI-VIII centuries BC) is the most fully studied period of the early Altai nomads, represented by a large number of burial monuments of different social classes.

At the Berel burial mounds of the time studied are located in several chains. The largest land constructions testify that the ancient nomads buried their leaders here, for whom they erected elaborate burial and cult constructions that served as peculiar temples (fig. 22).

As for the Issyk mound, a young man in full ceremonial robes was buried in his second gravel pit, which consisted of a leather caftan, fully decorated with gold plates, belted with a belt with massive patch badges, a richly decorated headdress - kulak, leather boots, a sword and dagger, the sheath of which have overlaid plates with the image of a horse and an elk (fig. 23). The neck was decorated with hryvnia, on the left ear was an earring with a turquoise pendant, and the fingers of the right hand had two rings, one of them with the image of a sun-like deity.

However, the most significant discovery in the Issyk kurgan is the above-mentioned run-like inscription on the surface of a small silver vessel, (fig. 5), which shows a really high level of the cultural phenomenon of Saka society and characterizes some facets of the steppe civilization.

In the northeastern Zhetysu, we will note another close to Issyk by the topographic landscape condition and, most importantly, by the architectural appearance of the mounds and burial rites – the Qatar tobe burial ground, which is located in the Shalkode high mountain valley in the Tian-Shan mountain system (fig. 2). One burial mound, which also

36. Тері ыдысқа ұқсатылып жасалған қыш құмыра. С.С. Черников бойынша
Глиняный кувшин с имитацией швов кожаного сосуда. По С. С. Черникову
A clay jug with imitation seams of a leather vessel. According to S. S. Chernikov

37. Қазақстан аймақтарынан табылған ерте темір дәуірі адамдарының антропологиялық келбеттері
Антропологические реконструкции по черепу людей раннего железного века и з разных регионов Казахстана
Anthropological reconstruction of the skull of people of the early Iron Age from different regions of Kazakhstan

contained two burial chambers as well as Issyk, has been excavated here (Чотбаев, Онгар, Киясбек, Рахманкулов, Кожахметов, Бесетаев, 2012, p. 118-126).

The brilliant world of Sarmatians (dakho-massagets, etc.) has been studied as deeply and extensively. Therefore, we will point out only some finds that characterize a high level of their artistic culture and a complex mythological complex (fig.25-27).

Since the end of III century BC, a new era begins in the Eurasian steppes - Hunno-Syanbi, Hun-Sarmatian, but the cultural phenomenon manifests itself unevenly. The burial rite and material culture vary considerably, although some elements of the Scythian era are fixed on various monuments. This can also be indicated by Kegen-IV Hun burial site in Zhetysu, where an embankment structure in the form of a pentagonal cage of logs of average diameter of three crowns was fixed in the mound of one of the kurgans, which may indicate the presence of the Saka component in the Hunnoid tribes who left this monument. At the same time, the burial of a teenager with a ring deformity of the skull, dating back to a slightly late period (about 80-100 years), is revealed here, which indicates the appearance of a population here with notable Hun anthropological features.

The flourishing of the art of the nomads is associated with the emergence in their midst of new ideas, reflecting in connection with the military democracy, the process of bringing warriors and heroes to the fore in society. It was during this period, in the opinion of M.P. Gryaznov, heroic epos of the Turkic-Mongolian peoples of Central Asia are being created, honor and valor are glorified, heroic deeds in battles with the enemy, mythical monsters on the hunt, brotherhood and mutual assistance of the twin cities are glorified (Грязнов, 1961).

Numerous archaeological material makes it possible to identify various cultural manifestations of various religious trends, both in the burial rite and in very rich Scythian-Siberian art. The small plastic of the Pazyryk and other cultures is permeated with ideas of struggle and circulation; At the same time, elements of shamanism are not excluded (fig. 28, 29).

Sacred horse hats, especially horned masks from the Pazyryk kurgans, are made in accordance with certain mythology (where the order of the arrangement of animal images, ornamental motifs and color gamut of images was taken into account), the main idea of which was the division of all subjects on three worlds (fig. 30)

Many monuments of fine decorative art, original both in content and in execution, have come down to us (fig. 31-36). Artists have perfectly managed to convey the dynamism of many animals, using their specific features and artistic techniques of performance.

The complex system of world understanding of the nomads of that time has yet to be explored, but it is already clear that it was extremely harmoniously connected with nature, included many sign symbols, and to some extent reflected the social and historical aspects of society. Perhaps the system of religious beliefs of the peoples of the Central part of the steppe belt of Eurasia in the Saka era.

Apparently, the system of religious ideas of the nomads of Central Asia in the Scythian era was a synthesis of shamanism (practically established), the northern version of Buddhism and the eastern version of Zoroastrianism, and which can be called «Sayano-Altai».

The combination of different categories of materials shows that in the 1st millennium BC in the steppes of Eurasia, there was a special «civilization» of nomads with a closed culture, with a developed stratification of society, the basis of which was nomadic herding, he basis of which was not only nomadic cattle breeding but also metallurgy, mining, as well as handicraft production, trade, etc.

These tribes consolidated into powerful tribal confederations capable of making distant conquests.

Reference

Акишев К.А. Саки Семиречья (По материалам Илийской экспедиции 1954, 1957 гг.) // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т. 7. – Алма-Ата, 1959. – p. 204–214.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Гылым, 1963. – 320 p.

Алексеев А.Ю., Боковенко Н.А., Васильев С.С., Дергачев В.А., Зайцев Г.И., Ковалюх Н.Н., Кук Г., Ван дер Плихт Й., Посснерт Г., Семенцев А.А., Скотт Е.М., Чугунов К.В. Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология. – Санкт-Петербург: Теза, 2005. – 290 p.

Арсланова Ф.Х. Погребальный комплекс VIII–VII веков до нашей эры из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата, 1974. – p. 46–60.

Геродот. История / Перевод Г.А. Стратановского. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 436 p.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников (Доклад в секторе бронзы и раннего железа ИИМК 05.07.1945) // КСИИМК. – Вып. 18. – Ленинград, 1947. – p. 9–17.

Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. – Вып. 3. – 1961. – p. 7–31.

Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы-раннее железо). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – 238 p. Ill.

Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 8. – Эпоха бронзы и раннего железа. Славяне. – Москва–Ленинград, 1966. – p. 39–60.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – Москва, 1980. – 256 p.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вып. I. – Санкт-Петербург: Фарн, 1992. – 335 p.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том. II. – Санкт-Петербург: Фарн, 1993. – 349 p.

Самашев З.С, Жумабекова Г.С., Омаров Г.К. Раннесакские наконечники стрел из Казахстанского Алтая // Военная археология. – Санкт-Петербург, 1998. – p. 155–160.

Самашев З. М.К. Кадырбаев и некоторые вопросы археологии раннего железного века Казахстана // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения-2012» (14–15 ноября 2012 г.). – Актобе, 2012. – p. 6–20.

Самашев З.С., Боковенко Н., Чотбаев А., Кариев Е.М. Культура саков и скифов Великого Пояса Евразийских степей // Мир Большого Алтая. Международный журнал. 2(4.1) 2016. – p. 719–735.

Самашев З. К изучению культуры ранних саков Восточного Казахстана // Древние и средневековые общества Евразии; перекресток культур. Материалы Международдного научного симпозиума, посвященного памяти Н.А. Мажитова в г. Уфа, 6–7 декабря 2018 г. Сборник материалов. – Уфа, 2018. – p. 109–117.

Сдыков М.Н., Лукпанова Я.А. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере курганного комплекса Таксай I). – Уральск: Полиграфсервис, 2013. – 292 p.

Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. – Алматы, 2018. – 528 p.

Чотбаев А., Онгар А., Киясбек Г., Рахманкулов Е., Кожахметов Б., Бесетаев Б.Б. Начало исследования на Катартобе // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2012. – p 118–126.

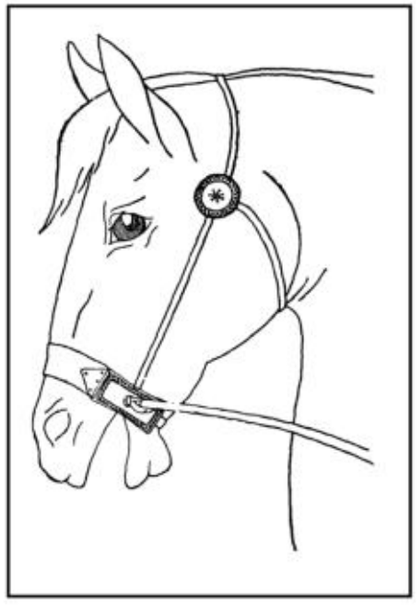
Яблонский Л.Т. Саки Приаралья: общее и особенное // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. – Караганды, 2011. – p. 88–91.

Kohler Ellen L. The Lesser Phrygian Tumuli. Part 1. The Inhumations // The Gordion excavations (1950–1973). Final Reports. Folume II. – University of Pennsylvania Museum, 1995. – 309 p.

ҚАЗАҚСТАН ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ АТ ӘБЗЕЛДЕРІ

Мамедов А.М.

Ежелгі замандағы алғашқы адамның отты және бүгінгі уақыттағы ғаламшарды игеруімен салыстыруға тұрарлық адамзат жетістіктерінің бірі – жылқыны қолға үйрету (доместикация) болып табылады. Адамның жылқыны қолға үйретуі – нео-энеолит дәуіріндегі ежелгі адамның арқасында мүмкін болған жетістік, бұл шындығында адамзат тарихындағы төңкерістік серпіліс болды. Қазақстанның солтүстігіндегі ботай мәдениеті өкілдерінің арқасында энеолит дәуірінде Қазақстан территориясында жылқыны қолға үйрету үрдісі іске асқан. Жылқыны қолға үйрету мен оны өндірістік, шаруашылық және әскери мақсаттарда пайдаланудың тарихы ж.с.д. IV мыңжылдықтан басталған (кейбір мәліметтер бойынша ж.с.д. V мыңж.) және бүгінгі күнге дейінгі ұзақ уақытты қамтиды. Е.Е. Кузьминаның айтуы бойынша «… ни одно прирученное человеком животное не сыграло в истории человечества такой выдающейся роли, как конь. Он служил источником пищи, его использовали как главное средство транспорта и скотоводы, чтобы пасти скот, и земледельцы, чтобы вывозить урожай с полей, а позже и пахать, и торговцы, чтобы перевозить грузы на дальние расстояния, что способствовало установлению межкультурных связей. Приручение коня сделало возможным и дальние миграции» (Кузьмина, 2010, 5–6-бб.).

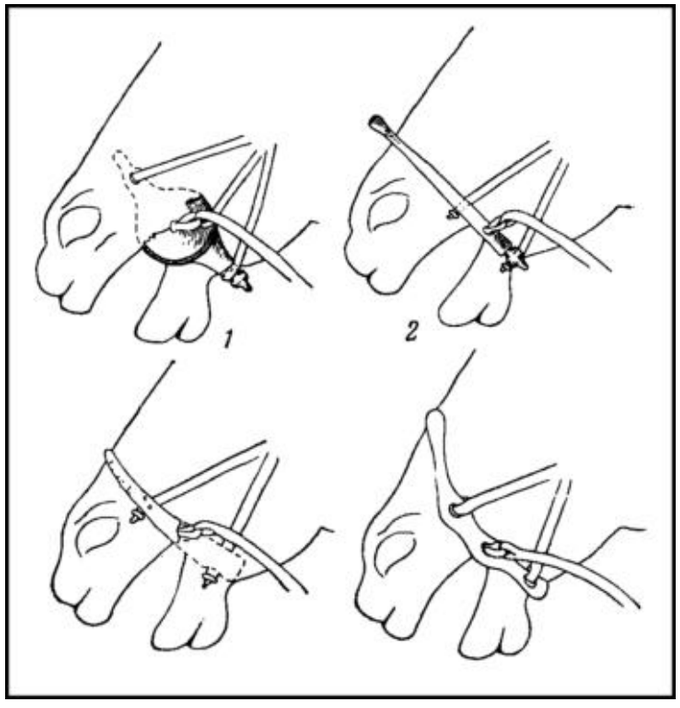

1. Қола дәуіріндегі жүгеннің жаңғыртпасы (К.Ф. Смирновтың нұсқасы, 1961)
Реконструкция уздечки эпохи бронзы (по: Смирнов К.Ф., 1961)
Reconstruction of the bridle of the Bronze Age (by: Smirnov K.F., 1961)

Сонау ежелгі дәуірдің өзінде жылқы адамның өмірінде және о дүниесінде де маңызды орын алған. Бұл жағдайды Еуразияның далалық аймақтарынан табылған археологиялық жәдігерлер сипаттап береді. Қазақстанның Орал даласында жүргізілген археологиялық қазба барысында қола дәуірінің жерлеу орнында жылқының (кей жағдайда әбзелдерімен бірге) табылуынан ерекше көрініс береді. Дала өркениетін зерттеуші, білгір маман К.Ф. Смирнов келесі пікірін білдіреді: «Погребенных коней мы склонны рассматривать как верховых лошадей, принадлежавших влиятельным представителям родов и главам больших семей, так как все эти погребения отличаются особым богатством погребального инвентаря и особым оборудованием самого погребального помещения. Об использовании лошади как верхового животного говорят и одновременные остатки конской уздечки». Шындығында, дөңгелекті арбаның және жылқыны мініс көлігі ретінде пайдаланылғандығын куәландыратын жартас суреттері мен жәдігерлер Қазақстан территориясында көптеп табылған. Ж.с.д. II мыңжылдықта Қазақстан даласында сүйектен және мүйізден жасалған сулықтар пайда бола бастайды (1-сурет). Металл ауыздықтардың болмауы, олардың қайыстан немесе ширатылған сіңірден жасалған болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Сонымен Қазақстан даласындағы алғашқы қарапайым ауыздықтар және сулықтар қола дәуірінде пайда болды және ж.с.д. VIII–VII ғғ. дейінгі аралықта қолданыста болған. Біршама ертелері бізге палеометалл дәуірі ескерткіштерінен белгілі (3-сурет).

Ерте темір дәуірінің басталуымен (ж.с.д. VIII–V ғғ.) жағдай өзгере бастайды. Бұл кезеңнің археологиялық ғылыми еңбектерде ежелгі көшпелілер кезеңі деп аталуы бекер емес. Шынында Еуразияның далалық аймағында қалыптасқан табиғи-климаттық жағдайдың әсері және табиғи ортаның құбылып тұруына адамның бейімделуі, шаруашылықтың өзгеруіне және көшпелі тұрмыстың дамуына алып келді. Көшпелілер үшін әскери іс-қимылда көшпелі шаруашылықты жүргізу сияқты маңызды тапсырмалардың бірі болды. Қазақстанның кең алқаптарында табиғи кедергілердің болмауы және өмірдегі негізгі күнкөріс көзі мал болғандықтан, оның оңай жолмен басқа біреуге қолды болып кету қаупі басым болуы әскери өнерді және атқа мінуді үнемі қарқынды дамытып отыруға итермеледі. Сондықтан Қазақстан обаларынан көптеп табылатын жәдігерлер қатарына қару-жарақтар және ат әбзелдері жатқызылады, көшпелілер ортасында қару-жарақ маңызды орын алғаны анық. Еуразияның жалпы далалық аймағындағы көшпелілерде бір-біріне өте ұқсас үлгідегі қару-жарақтар мен ат әбзелдерінің болғандығы белгілі. Бұл алқапта жаңадан пайда болған қару-жарақ үлгілерінің тез таралуына байланысты, жалпы көшпелі қоғам өзін-өзі сақтап қалуы үшін жаңа технологияларды игеруге көп жағдайда тәуелді болды.

Археологиялық мәліметтер бойынша Қазақстан көшпелілері өте жоғары деңгейде жарақтанған әскери қоғам болған. Ер адамдармен қатар әйел адамдардың және балалардың жерлеу ескерткіштерінен де әскери сауыт-саймандардың көптеп табылуы осыған дәлел болады. Көптеген қанжарлар және қылыштар, сонымен қатар ат әбзелдері көп жағдайда зооморфты мәнерде (бөрі, грифон, жылқы және т.б.) безендірілген. Көшпелілер әскерінің негізгі бөлігін салт атты садақшы мергендер құраған. Көшпелілер мекен еткен орта – далалық кеңістіктің өзі жоғары деңгейде қаруланууды, күрделі құрамды қару-жарақ кешенін пайдалануды, соғыс тәсілін үнемі жетілдіріп отыруды және әскери өнерді қарқынды дамытып отыруды талап етті.

2. Мүйіз сулықты жүген қайыстарына бекітудің тәсілдері (К.Ф. Смирновтың нұсқасы, 1961).
Способы скрепления роговых псалиев с нащечным ремнем (по: Смирнов К.Ф., 1961)
Methods of bonding horny psaliev with a cheek strap (by: Smirnov K.F., 1961)

Сонымен қару-жарақтарды және ат әбзелдерін зерттеу Еуразия даласындағы көшпелілер мәдениетінің қалыптасу және даму мәселелерінің негізгі деректерін зерттеу болып табылады. Аң стилінде безендірілген ат әбзелдерін зерттеу Қазақстан территориясындағы сақ тайпаларының дүниетанымын зерттеуге мүмкіндік береді. Ауыздық және ер тұрман тартпалары археологиялық кешендердің хронологиялық мерзімдерін анықтауда сенімді индикатор қызметін атқарады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ерте темір дәуірінде Еуразия даласында, көшпелі тайпалар тұрмысының барлық саласын қамтыған үлкен өзгерістер болды. Ат әбзелдері де айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Мүмкін, ауыздықты жетілдіру және тартпаның айылбасын ойлап табу осы кезеңнің басты жетістіктерінің бірі болып табылады. Ж.с.д. VIII–VII ғғ. сүйектен жасалған ауыздықтарды қоладан жасалған ауыздықтар алмастырса, ал ж.с.д. VI–V ғғ. соңында темірден жасалған ауыздықтар пайда болды. Бұл жаңалықты К.Ф. Смирнов төмендегідей сипаттайды: «Введение усовершенствованных бронзовых удил – большой скачок в истории коневодства и военного дела древних племен юга нашей страны. Только оно создало возможность эффективно использовать лошадь в хозяйстве и в военных целях» (Смирнов, 1961б, 77-б.). Бұл өзгерістер сол кезеңдегі әскери талаптардың арқасында орын алған болуы мүмкін. Ерте темір дәуірінде көшпелі қоғамда атты жауынгердің және жылқының орны ерекше болды. Жерлеу ескерткіштерінде жылқының тұтастай сүйегінің немесе олардың жекелеген бөлшектерінің және ат әбзелдерінің көптеп табылуы осымен түсіндірілуі мүмкін.

Қазақ даласындағы сақ тайпаларының ат әбзелдері бұйымдарын салыстыра зерттеу олардың пайда болып қалыптасқан және қарқынды дамыған негізгі төрт аймаққа бөліп қарауға мүмкіндік туғызады.

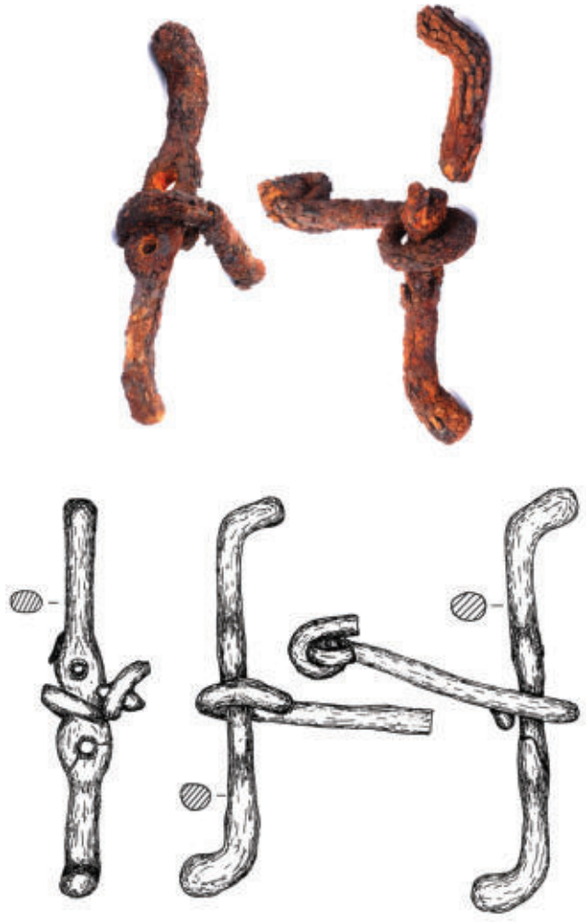
Батыс Қазақстанның мініс атының әбзелдері

Батыс Қазақстан және Еуразияның далалық алқаптарындағы ежелгі көшпелілер үшін әскери бағытта жылқыны қолдану өте маңызды болғандықтан, оны басқаруды игеру басты тапсырма болды. Сондықтан археологтар обалардан мініс атына тиесілі әбзелдің бұйымдарын көптеп кездестіріп жатады.

Ежелгі көшпелілер дәуірінде әскери іс өте қарқынды даму үстінде болды: соғысты жүргізу тәсілдері жетілдірілді, қару-жарақтың және ат әбзелдерінің жаңа түрлері

3. Ұштары үзеңгі пішіндес қола ауыздық. Сапибұлақ қорымы
Бронзовые удила со стремевидными окончаниями. Могильник Сапибулак
Bronze bits with stirrups. Burial ground Sapibulak

4. Темір ауыздық және екітесікті сулық. Ж.с.д. VI–IV ғғ. соңы. Оңайбұлақ қорымы
Железные удила и двудырчатые псалии конца VI–V вв. до н.э. Могильник Онайбулак
Iron bits and two-leaved psaly of the end of the 6th-5th centuries. BC. Burial ground Onaybulak

пайда болды, сонымен қатар мініс жылқысын басқару әдістіре жетілдірілді. Батыс Қазақстан өңіріндегі тайпаларда бұл үдерістен тыс қалмады. Ежелгі көшпелілер алғашқы кезде қайыстан және сіңірден жасалған ауыздықтарды пайдаланған болуы мүмкін (2-сурет). Археологиялық мәліметтерге сүйенсек ж.с.д. VIII–VII ғғ. металлдан жасалған ауыздықтар пайда болды. Шабандоз жауынгердің жеке әскери күш ретінде аренада өзінің бой көрсетуі осы тарихи кезеңнен басталуы мүмкін. Нақты айтқанда ерте темір дәуірінің басталуымен Батыс Қазақстан аумағандағы ерте көшпелілер қоғамында әскери істің динамикалық дамуы орын алған, мұнда атты жауынгер негізгі күш болып есептелді. Бұны жазба деректермен қатар археологиялық табылымдар да дәлелдейді.

Археологтар ат әбзелдеріне жүргізілген зерттеу жұмыстарын негізге ала отырып ежелгі көшпелілер мініс атын басқару әдістерін және олардың әбзелдерін үнемі жетілдіріп отырғандығын анықтады. Мәселен, Батыс Қазақстанда жүргізілген қазба жұмыстарынан әртүрлі ауыздықтар және тартпаның айылбастары табылған, олар атты сенімді басқаруға жағдай туғызуы тиіс. Олардың түрлері өте көп. Бұның өзі жоғарыда атап өткеніміздей, ежелгі көшпелілердің мініс атын басқару әдістерін жетілдіру бағытындағы ізденістерінің әсерінен болған болуы мүмкін. Даланың ашық болуы және ежелгі көшпелілердің көшпелі шаруашылықпен айналысуымен қатар, бұрынғыдан мүлде басқа жаулардың пайда болуы, осындай өзгерістерге әкелген болуы мүмкін. Ақтөбе облысы аймағында осы үрдістердің барлығы, яғни, әскери істің қарқынды дамуы ж.с.д. VI–IV ғасырлар аралығында болған. Ат әбзелінің әртүрлі бұйымдары мен қатар, нақты осы кезеңге тән атты жауынгерге арналған ұзындығы бір метрге жететін қылыштар және ұзын сапты найзалар пайда болған. Археологиялық қазбалардан металлдан және сүйектен жасалған қорғаныс бұйымдары табылған. Яғни, әскери жауынгерлер қатарында негізгі күш болып есептелетін ауыр сауыттармен жарақтанған салт атты жауынгерлер пайда болған.

Батыс Қазақстан территориясынан бүгінгі күнге дейін ж.с.д. VIII–VII ғғ. тән қоладан жасалған ауыздықтар табылмаған. Бірақ осындай ауыздықтар көрші аймақтардан табылғандығы белгілі. Көбіне олар өзекше тәрізді, кескіні дөңгелек, бір-біріне жалғанған дені сақина түрінде иіліп жасалған. Ауыздықтардың ұштары негізінен дөңгелек немесе үзеңгі тәрізді пішінде аяқталған. Солтүстік Қаратеңіз және Солтүстік Кавказ маңының мәдени ықпалдастығының нәтижесінде Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстан даласында осындай пішіндегі ауыздықтардың пайда болғандығын К.Ф. Смирнов атап өткен болатын. Ұштары үзеңгі пішіндес етіп жасалған қола ауыздықтар Еуразияның көптеген аймақтарында, әсіресе, Сібір, Алтай, Орталық Қазақстан және Арал маңында кеңінен таралғандығын қосымша атап өтуге болады. Жерлеу ғұрыптарына және материалдық мәдениетке жүргізілген талдау жұмыстарының нәтижесі Батыс Қазақстан территориясындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуына және дамуына осы аймақтардың үлкен мәдени ықпалы болғандығын айтуға мүмкіндік береді. Ұштары үзеңгі пішінді етіп жасалған ауыздықтар Елек өзені аңғарында орналасқан, Сапибұлақ қорымындағы бір обадан ғана табылды (3-сурет).

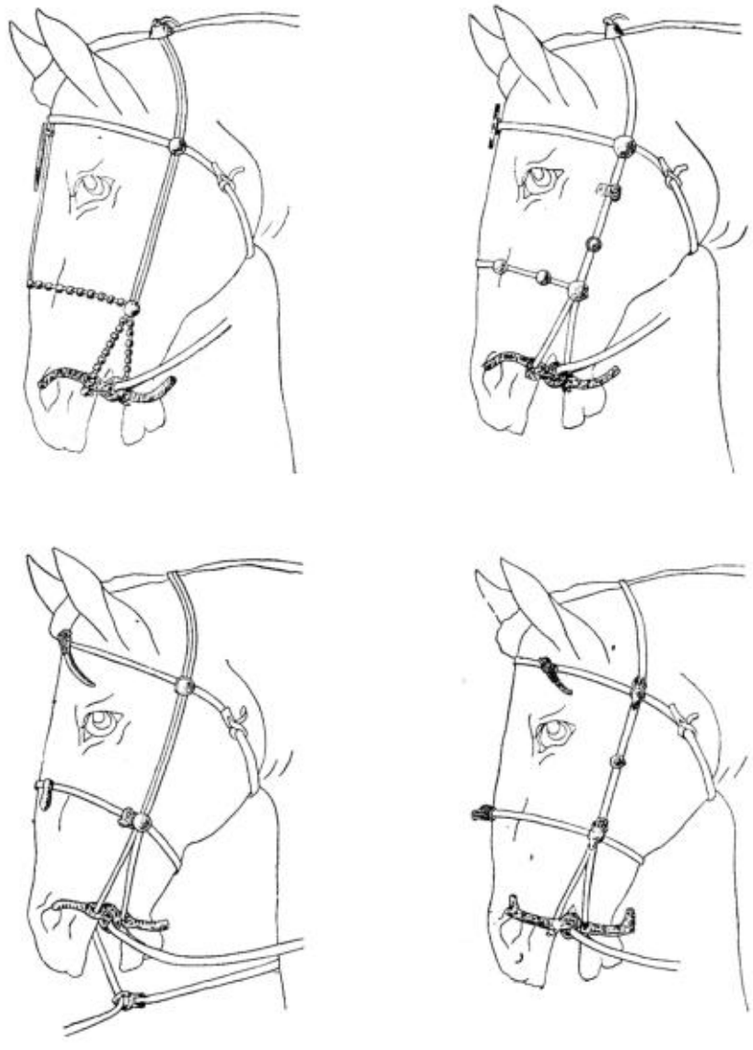
Ж.с.д. VI–V ғғ. мініс атының ауыздығы құрылымдық жағынан айтарлықтай өзгеріске ұшырайды. Қола ауыздықтарды қолданыстан біртіндеп ығыстырған темір ауы-

здықтар пайда болады. Темір ауыздықтар кескіні шеңбер немесе тікбұрышты жуан сым темірден жасалған, ұштары ілмек түрінде иілген. Бұйымның орталық бөлігінен бірдей қашықтықта орналасқан екі тесігі бар сулықтар «екі тесікті» сулықтар деген атауды иеленді (4-сурет). Осындай сулықтар Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстан өңірлерінде ж.с.д. VI–V ғғ. соңында пайда болып, ж.с.д. IV ғасырға дейін қолданыста болған. Сулықтарға жүргізілген зерттеулер нәтижесі қарастырылып отырған өңірдегі ежелгі көшпелілер батыс және шығыс аймақтармен мәдени байланыста болғандығын көрсетеді. Мәселен, әртүрлі сулықтардың кейбірі Солтүстік Қаратеңіз және Солтүстік Кавказ маңындағы біршама ерте кезеңдердегі археологиялық ескерткіштерінен табылғандығы белгілі. Басқа түрлері Орал тауының шығысындағы, әсіресе, Оңтүстік Сібір және Алтай өңірінің ежелгі көшпелілерімен қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасқан болуы мүмкін.

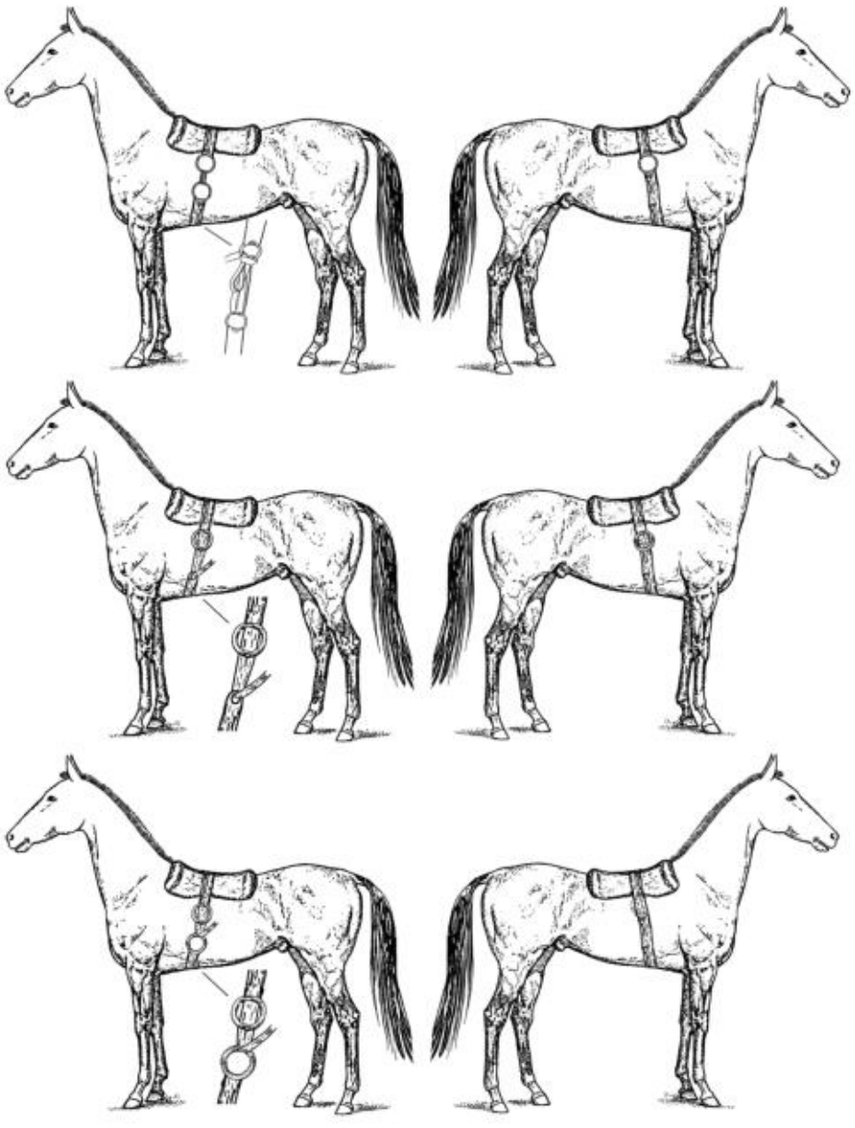
Жалпы алғанда Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстан территорияларында таралған мініс аты ауыздығының құрылымы Еуразияның басқа да далалық және орманды далалық аймақтарындағы ауыздықтарға ұқсас болады. Ауыздықтар әртүрлі айылбастар және қапсырмалар арқылы бекітілетін шекелік, мұрындық және сағалдырық қайыстарының болуы барлық аймақтарға тән (5-сурет). Қарастырылып отырған аймақтарда айылбастар негізінен қоладан және кейде темірден жасалғандығы байқалады. Біз көбіне осындай бұйымдардан дала фаунасының зооморфты үлгісін байқаймыз.

Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстанның ежелгі көшпелілері ерте темір дәуірінде ер тұрманмен жақсы таныс болғанын, қоладан және темірден жасалған тартпаға арналған айылбастарға қарап айтуға болады. Жерлеу кешенінен жылқының тұтас қаңқа сүйектері табылған жағдайларда сақина түріндегі айылбастар олардың бүйірінен табылған. Бұл фактілер сол кезеңдегі шабандоздың ер-тұрманды пайдаланғандығын нақты айтуға ғалымдарға мүмкіндік берді. К.Ф. Смирновтың көшпелілер жұмсақ ерді пайдаланған болуы мүмкін деген пікірі біршама шындыққа жанасады. Тартпаның айылбасын сол жақ бүйірінен тартып байлағаны анық байқалады. Ерте темір дәуірінде тартпа айылбасын әртүрлі тарту үлгілері болғандығын ескеру қажет (6-сурет). Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстан аумағындағы мініс атының әбзелдері жалпы Еуразия даласына тән ат әбзелдерінің бір нұсқасы болып табылады.

Батыс Қазақстан өңіріндегі мініс аты әбзелдерінің барлық бұйымдары қоладан және темірден жасалған, қазақ даласының батысындағы көшпелілер бұйымдарды көркем суреттеуге ерекше мән берген. Сондықтан бұйымдардың көпшілігінен жануарлар үлгісінде безендірілген бейнелерді байқаймыз. Батыс Қазақстан даласында мініс аты әбзелдерінің әртүрлі жануарлар бейнесінде әшекейленген үлгілері өте көп тараған және танымалдыққа ие болды (7-сурет). Бұйымдардың басым бөлігі Орал өзені алқабында және оның – Елек және Ор тармақтары аумағында орналасқан. Ж.с.д. I мыңжылдықтың екінші жартысына тән жерлеу кешендеріндегі көшпелілер элитасының обаларынан табылған. Табылымдарға көркем бейнелік тұрғысынан қарасақ, ұштары бөрінің, жылқының, түйенің, қабанның, грифонның және т.б. жануарлардың басы түрінде жасалған қола сулықтар өте қызықтырады. Көп жағдайда шеберлер жануарлардың бейнесін мәнерлі және шынайы суреттеп берген. Бұйымдарда бөрі мен

5. Ж.с.д. VI–IV ғғ. ауыздықтың жаңғыртпасы. Батыс Қазақстан және Оңтүстік Орал маңы
Реконструкция уздечки конца VI–IV вв. до н.э. Западного Казахстана и Южного Приуралья (по: Смирнов К.Ф., 1961)
Reconstruction of the frenulum of the end of the 6th-4th centuries. BC. Western Kazakhstan and the Southern Urals (by: Smirnov K.F., 1961)

6. Ер-тұрман құрылымының жаңғыртпасы және тартпаларды тарту тәсілдері
Реконструкция устройства седла и способов застегивания подпружных ремней
Reconstruction of the saddle device and methods of fastening of the spring belts

түйенің ауыздары ақсиған түрде бейнеленген, самұрық-грифондардың тұмсықтары айбатты және үлкен етіп сомдалған. Батыс Қазақстан көшпелілерінің жерлеу ескерткіштерінен табылған тартпа айылбастары да назар аударуға тұрарлық. Олардың кейбіреуі, мәселен, екі өркешті түйенің тұрып тұрған бейнесі түрінде безендірілген. Осы ескерткіштен арпалысып тұрған екі түйенің бейнесі түрінде безендірілген екі айылбас табылған. Осыларға ұқсас басқа да бұйымдар пішіні шеңбер түрінде бұратылған жыртқыш түрінде жасалған. Табылымдар қатарындағы үшінші бұйымда мысық тектес жыртқыштың тұяқты жануарға шабуылы бейнеленген (8-сурет).

Орталық және Солтүстік Қазақстан өңірлеріндегі ат әбзелдерінің эволюциясы

Орталық және Солтүстік Қазақстан аумағындағы тайпалар өте ерте замандардан бері мініс атымен таныс болған. Атасу және Чаглинка және Айдабол қорымындағы оба-қоршау 1-ден (ж.с.д. II мыңж.) табылған қола дәуірінің сүйектен жасалған ауыздықтары, осы аймақтардағы тұрғындардың жылқыны қолға үйретіп мінгендігінен хабар береді (9-сурет).

Орталық және Солтүстік Қазақстан даласында сақ тайпалары ерте темір дәуіріне тән Тасмола, Қарамұрын, Нұрманбет, Кеңес деп аталған атақты ескерткіштерді бізге мұра етіп қалдырған. Ежелгі көшпелілер Тасмола археологиялық мәдениетінің негізін қалаған, бұл мәдениетті алғашқы болып бөліп қарастырған белгілі қазақ археологы Мир Қасымұлы Қадырбаев еді.

Ежелгі көшпелілердің мініс атының әбзелдеріне көңіл бөлінбеген болатын және М.Қ. Қадырбаев өзіне белгілі болған ат әбзелдері бұйымдарының барлығын талдап, зерттеді. Қарастырылып отырған басқа аймақтардағыдай тасмолалықтарда мініс атын игеруді қарқынды дамытқан. Сан түрлі етіп жасалған ат әбзелдері осыған дәлел бола алады (10-12-сурет). М.Қ. Қадырбаев Орталық Қазақстандағы көшпелілердің ж.с.д. I мыңжылдықтың басында және ортасында пайдаланған ауыздықтарды негізгі төрт типке бөліп қарастырған. Олардың басым бөлігі қоладан, ұштары үзеңгі пішінді етіп жасалған. Сонымен қатар шығыршықты ауыздықтар да кездеседі. Зерттеуші ғалымдар осыған байланысты келесі пікірді атап өткен: «они не являются специфичными только для Центрального Казахстана. Они широко распространены на Алтае, в Южной Сибири, известны в Семиречье и на Восточном Памире» (Кадырбаев, 1966, 384-б.). Бұл біріншіден мініс аты әбзелдерінің қарқынды дамығандығын көрсетеді және Еуразияның ежелгі тұрғындары өзара мәдени қарым-қатынаста болғандығын көрсетеді. Зерттеушінің пайымдауынша, Қазақстанда, оның ішінде Сарыарқада кейбір ауыздық түрлерінің пайда болуы, сақ тайпаларының шалғайдағы отырықшы өркениеттермен қарым-қатынасының нәтижесі болып табылады. Оның пікірі бойынша, бұл сақ-скиф тайпаларының ж.с.д. VII ғ. Алдыңғы Азияға жасаған жорығы кезінде орын алуы мүмкін. Басқа да ғалымдардың пікірі бойынша тасмолалықтардағы ауыздықтар мен сулықтардың қалыптасуына олардың Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірлеріндегі сақ тайпаларымен қарым-қатынасы ықпал еткен. Мәселен, К. Ақышев және А. Ақышевтер тасмолалықтар Арал маңындағы және Жетісу

өңіріндегі сақ тайпаларынан ауыздықтың құрылымын қабылдаған деген пікірді айтқан.

Орталық Қазақстанның сақ тайпалары ат әбзелі бұйымдарын көркем безендіруге үлкен мән берген. Бұның жарқын мысалы, Тасмола V қорымындағы обалардың бірінен табылған сырты алтынмен апталған темір сулық және жүгеннің әшекейлері бірегей табылымдар. Сонымен қатар осы обадан табылған, таутекенің мүсіні түрінде жасалған әбзел бөлшектері бірегей табылымдар қатарына жатады (13-сурет). Ж.с.д. VII–VI ғғ. аттың жүгені екі қайыстан құралған, маңдайлық және сағалдырық тұстарын күрделі өріммен өрілген қайыстар арқылы бекіткен.

Ж.с.д. VI–V ғғ. соңында Батыс Қазақстан сияқты, Орталық және Солтүстік Қазақстандағы сақ тайпалары да ат әбзелінің кейбір бөлшектерін ауыстырады. Қоладан жасалған күрделі құрылымды ауыздықтарды екі шығыршықты ауыздықтар алмастырады.

Ежелгі қоғамда аттың рөлі жоғары болған және көшпелілер оны жоғары бағалаған. Ғалымдардың пікірі бойынша далалық тайпалар жылқы тұқымын асылдандырумен де айналысқан. Жауынгердің меншігі болған жорық аттары ерекше бағаланған. Олардың кейбіреуі әбден қартайғанша өмір сүріп табиғи өлімімен өлген. Осыған байланысты М.Қ. Қадырбаевтың пікірі: «случае смерти своего хозяина такие лошади сопровождали его в «потусторонний мир». Только этим можно объяснить захоронение в богатых тасмолинских курганах старых лошадей 15-18 летнего возраста» (Кадырбаев, 1966, 413-б.).

Шығыс және оңтүстік-шығыс Қазақстан өңірлеріндегі ат әбзелдерінің эволюциясы

Шығыс және оңтүстік-шығыс Қазақстанда да сақ тайпалары қоныстанған басқа өңірлер сияқты мініс атын қолға үйретуді қарқынды дамытқан аймақтар қатарына жатады. Шығыс аймақтарының археологиялық ескерткіштері, бұл өңірлерде мініс атын басқару процесстері қарқынды дамығандығын көрсетеді. Алтай және Жетісу территорияларындағы жылқымен жерлеу және жерлеу орнына ат әбзелінің бұйымдарын бірге қою ғұрыптары біркелкі емес екендігін айта кеткен жөн. Жетісу өңіріндегі ескерткіштерден ат әбзелі бұйымдары өте аз табылған. Зерттеулер көрсеткендей ежелгі тайпалар ширатылған қайыстан жасалған жұмсақ ауыздықтарды және мүйізден жасалған сулықтарды пайдаланған.

Ж.с.д. VIII–VII ғасырларда ат әбзелдері күрделендірілген (14-сурет). Жұмсақ ауыздықтардың орнына қоладан жасалған, ұшы үзеңгі пішінді ауыздықтар, доғал, У тәрізді сулықтар алмастырады. Жүгендер жиынтығы әртүрлі жапсырмалар және әшекейлермен толықтырылады. Сонымен У тәрізді сулықтардың нақты Алтай өңіріне және оған жақын территорияларға тән екендігі қызық дерек болып тұр. Ұштары үзеңгі пішіндес етіп жасалған ауыздықтарға да қатысты осындай пікірді айтуға болады. С.С. Черников ұштары үзеңгі түріндегі ауыздықтарды алғаш пайдаланған аймақ Алтай деген пікірді атап айтқан (Черников, 1972, 34-б.). Яғни, ат әбзелінің сүйектен және мүйізден жасалған бөлшектерін ж.с.д. VIII ғасырда қоладан жасалған бөлшектер алмастырады. Басқаша айтқанда ж.с.д. VIII–VII ғғ. Алтай көшпелілері Қазақстанның ежелгі

7. Ж.с.д. VI–V ғғ. аң стилінде жасалған ат әбзелінің бұйымдары. Бесоба қорымы
Предметы конской сбруи конца VI–V вв. до н.э., выполненные в зверином стиле. Могильник Бесоба
Items of horse harness end of 6th-5th centuries BC, executed in animal style Burial ground Besoba

көшпелілері дәуіріндегі әскери істің және жылқы шаруашылығының дамуына үлкен үлес қосты.

Қазақ даласының шығыс өңірлеріндегі мініс атының әбзелдеріндегі үлкен өзгерістер пазырық кезеңінен (ж.с.д. VI–III ғғ.) басталған. Осы кезеңге тән археологиялық табылымдар Алтайдың визиткалық картасына айналды деуге болады. Бұл жерлеу ескерткіштеріндегі мумияланған жылқы қалдықтары, сонымен қатар, мәңгілік тоң арқылы бізге жеткен табылымдар арқылы түсіндіріледі. Зерттеушілердің пікірі бойынша, жылқымен жерлеу ғұрпы Алтай өңірінде іс жүзінде XX ғ. дейін сақталған. Пазырық кезеңінде қоладан жасалған бұйымдарды темір бұйымдар алмастырған. Сондай-ақ ат әбзелінің бөлшектері аңдардың, грифондардың және қиял-ғажайып жыртқыштардың басы түрінде жасалғанын байқаймыз. Одан бөлек жерлеу ескерт-

кіштерінде ауыздықтың ағаштан жасалып, алтынмен қапталған бөлшектері де сақталған. Ежелгі Алтайлықтардың жылқыға деген көзқарастары ерекше болған. Жерлеу ескерткіштерінде жылқыларды ер тұрманымен толық жабдықтап және тірі жылқы тәріздендіріп жүресінен жатқызып, басын көтеріп тұрған қалыпта қойылуы осыған дәлел. Осындай табылымдар арқылы археологтар жерлеу ескерткіштеріндегі жылқының құйрық жалы күзеліп, сәнделгендігіне көз жеткізді. Сонымен Алтай өңіріндегі жерлеу ескерткішіне жерленген жылқы саны пайыздық ара-қатынас бойынша Еуразия даласының басқа аймақтарына қарағанда басым түседі. Қатардағы жерлеу орындарында 3 жылқы, ал элиталы жерлеу орындарындағы жылқылар саны 22-ге дейін жетуі мүмкін. Жүген жиынтықтары күнделікті қолданылатын және салтанатты сәттерде пайдаланылатын болып екіге бөлінеді. Бай жерлеу орындарындағы ат әбзелдері өзінің құндылығымен ерекшеленеді. Жылқылардың бастарында таутекенің немесе бұғының мүйізі бекітілген, қиял-ғажайып аңның немесе құстың бейнесі түрінде жасалған бет перделер бар (15-сурет). Ат әбзелінің құндылығы және көптігі оның иесінің дәрежесін көрсететіндігі анық.

Шығыс Қазақстан территориясындағы Берел қорымы, 10-обадан қызықты жерлеу орны табылған, мұнда төмен температураның арқасында көптеген жәдігерлер жақсы сақталған. Обада кісі мәйітімен бірге 10 жылқы жерленген (16-сурет). Мұндағы ат әбзелдерінің жиынтығынан ағаштан қабанның азуы түрінде, құс тәрізді, балық, шөп қоректі жануардың басы түрінде жасалған салпыншақтар табылған (17-сурет). Ер тұрманның киіз жамылғысы да өте көркем безендірілген. Сонымен олардың бірінде денесі мысықтектес жыртқыш түріндегі сегіз сфинкс жүріп бара жатқан қалыпта бейнеленсе, басқаларында грифондар суреттелген (18-сурет). Жерленген жылқылардың бастарында таутекенің мүйізі орнатылған бет перделер бар. Берел қорымынан алынған материалдар бүгінгі күні қазақ даласындағы сақ тайпаларының мініс атының әбзелдерін қалпына келтіруде көп мәлімет беретін бірден-бір дерек көзі болып тұр. Зерттеушілер осыған қатысты келесі пікірді атап өткен: «Убранство каждого верхового коня состоит из узды, седла, ремней оголовья, нагрудных и подхвостных. Поскольку облик коней преображался в новый персонаж, то снаряжение дополнялись масками, чехольниками для челок (начельниками), грив (нагривниками) и хвостов (нахвостники). Ремни декорировались бляхами, различными по параметрам и насыщенности теми или иными образами, композициями, сюжетами, орнаментальными мотивами» (Самашев, Джумабекова, Базарбаева, 2010, 251–281-бб.).

Арал маңы сақ тайпаларының ат әбзелінің бөлшектері

Арал маңы тайпаларының мәдениеті археологтар үшін ұзақ уақыт құпияға толы болды, оның себебі бұл өңірге археологиялық зерттеу жұмыстарының жүргізілмеген еді. 1946 жылы С.П. Толстовтың ұйымдастырған археологиялық зерттеулерінің арқасында Арал маңы сақтарының ескерткіштері белгілі болды. Осы ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстары Арал маңы сақтарының өзіндік сипатқа ие жерлеу ғұрпы және инвентарлары болғанын көрсетеді. Геродот бойынша Орта Азия территориясы, Сырдария және Амудария өзендері алқаптарын қоса алғанда, сақ тайпаларының қалыптасқан және мекен еткен аймақтары болған. Бұл пікірді ғалымдар да нақтылайды, олардың пікірі бойынша ж.с.д. I мыңж. бірінші жартысында Арал маңын сақ-массагеттер тайпалық одағына жататын тайпалар мекендеген. Қазақстан территориясындағы Арал маңы сақтарының біршама зерттелген ескерткіштері қатарына Ұйғарақ, Оңтүстік Түгіскен қорымдары және Шірікрабат қалашығы т.б. жатқызылады.

Арал маңы жалпы сақтар әлемі таралған ареалдардың бірі болғанына қарамастан, ғалымдар оны жеке тарихи-мәдени аймақ ретінде бөлген. Арал маңы сақтары ескерткіштерінің орналасу ерекшелігі, жерлеу ғұрпындағы айырмашылықтары, сонымен қатар материалдық мәдениетінің бұйымдарындағы өзгешеліктер осыған басты себеп болған. Сондай-ақ осындай ерекшеліктерді мініс атына тән әбзел бөлшектерін егжей-тегжейлі зерттеу барысында да көруге болады. О.А. Вишневский оны төмендегідей атап өткен: «… уйгаракское конское снаряжение – это один из вариантов конского снаряжения, распространенного в скифское время в степных районах Евразии, на Алтае и у саков Памира» (Вишневская, 1973, 111-б.).

Ат әбзелі бөлшектерінің басым бөлігі Ұйғарақ және Оңтүстік Түгіскен қорымдарын қазу нәтижесінде табылған. Қазақстанның басқа аймақтарындағы сақ обаларынан басты айырмашылығы бұл обаларда мініс атының иесімен бірге жерленбеуі болса, бұл жерден Арал маңы сақтарындағы жылқының О дүниедегі қызметі туралы түсініктің мүлде басқаша болғандығын көруге болады. Зерттеушілердің пікірі бойынша осындай ерекшеліктер өз бастауын қола дәуірінен алған. Дегенмен, осыған қарамастан сақтардың жерлеу орындарынан табылған табылымдардың көбі ат әбзелінің бөлшектері болып табылады. Сонымен мәселен, Ұйғарақ қорымында зерттелген обалардың жартысынан ат әбзелінің бөлшектері, ер және әйел адамның да жерлеу ескерткіштерінен табылған. Қалыптасқан ұстанымға сәйкес, ауыздық бөлшектері мәйіттің сол жағында немесе аяқ жағында орналасқан.

Басқа аймақтар сияқты Арал маңы да ежелгі көшпелілердің әскери ісі қарқынды дамыған аймақ болған. Бұл Еуразияның далалы аймақтарының барлығында орын алғандықтан ғана болған жоқ, мұндай үрдіске Орта Азияны бағындыру саясатын ұстанған, Кир және Дарий патшалар басқарған парсы әскерімен болған соғыстар әсер еткен болуы мүмкін. Басқа қырынан қарасақ, Арал маңындағы сақ тайпалары Қазақстанның басқа өңірлерін мекендеген көшпелі тайпалармен тығыз қарым-қатынаста болған. Осы аймақта тартпа айылбастарының ең көне бұйымдарының табылуы осыған дәлел болады. Ұштары үзеңгі пішінді етіп жасалған ауыздықтар сақтарға тән болған, сонымен қатар шығыршықты ауыздықтар да кездеседі (19-20-сурет). Қарастырылып отырған территорияда жорыққа мінетін аттарды басқаруды жетілдіру процестері де жүргізілген. Сонымен ж.с.д. VII–VI ғғ. ауыздық бөлшектерін жасаушы ұсталар ұштары үзеңгі пішінінде жасалған ауыздықтарды жетілдіруді, оның кейбір бөлшектерін өзгерту арқылы жасауға әрекет еткені байқалады.

Арал маңы шабандоздары қоладан және мүйізден жасалған сулықтарды пайдаланған. Мүмкін, олар Орталық және Шығыс Қазақстан территориясындағы сақ тайпаларының Аралға ықпал етуі нәтижесінде пайда болған болар. Оңтүстік Түгіскен қорымының материалдарындағы сақ тайпаларының ат әбзелдеріне талдау жұмыстарын жүргізген М.А. Итино және Л.Т. Яблонскийдің пікірі бойынша « они выглядят более модернизованными …» (Итина, Яблонский, 1997). Басқаша айтар болсақ, ат

әбзелдерінің кейбір бөлшектері нақты Арал маңына тән сипаттарымен ерекшеленеді. Мәселен, мүйізден және қоладан жасалған сулықтардың кейбір пішіндері тек Арал маңына ғана тән, сондай-ақ қоладан құйылған тұтас ауыздықтар және сулықтар табылған.

Сонымен ат әбзелдерінің құрамына басқа да әртүрлі бұйымдар кірді. Ат әбзелінің ауыздық пен сулықтан кейінгі, негізгі құрамдас бөлігі жүгеннің қайыстарын өзара байланыстыратын тоға болды. Жүгендер көп жағдайда күн жүйесі белгілерімен өрнектелген әртүрлі әшекейлер арқылы безендірілген. Тартпа айылбастарынан жануарлар бейнесін көруге болады. Мәселен, Ұйғарақ қорымындағы, 47-обадан табылған жүген жиынтығы өзінің нәзіктігімен ерекшеленеді, онда төрт доға, екі әшекей, елуге тарта тізілмелі әшекейлер және түйенің басы түріндегі маңдайша бар. Арал маңы сақтары ж.с.д. VII–VI ғғ. өзінде-ақ ер тұрманды пайдаланған.Ұйғарақ қорымынан тартпа айылбастары және мініс атының ер тұрманына қатысты көптеген бөлшектер молынан табылған.

Әдебиет

Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – 43–60-бб.

Боковенко Н.А. Ранние формы скифо-сибирской узды // Тезисы докладов всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства». – Кемерево, 1979 – 67–70-бб.

Боковенко Н.А. Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Ленинград, Наука, 1981. – 55–57-бб.

Васильев В.Н. Развитие военного дела сарматов Приуралья в VII–II вв. до н.э. // Хронология памятников Южного Урала: Сборник статей. – Уфа, 1993 – 23–31-бб.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. –Москва, 1973. – 160 б.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам Южный Тагискен). – Москва, 1997. – 187 б.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры / Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 383–388-бб.

Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). Под ред. Б.Г. Гафурова, Б.А. Литвинского. – Москва: Наука, 1977. – 28–52-бб.

Кузьмина Е.Е. Кони степей Евразии в эпоху энеолита и бронзы // Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. Коллективная монография. – Екатеринбург-Самара-Донецк. 2010. – 5–13-бб.

Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана № 10 могильника Берел) // Археологический альманах. – № 21. – 2010. – 251–286-бб.

Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. – № 1. – 1961а. – 46–72-бб.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов // МИА. – 1961б. – № 101. – 162 б.

Черников С.С. К вопросу о датировке предметов звериного стиля в Восточном Казахстане // тез. докл. III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии (скифо-сибирский «звериный» стиль). – М., 1972.

СНАРЯЖЕНИЕ ВЕРХОВОЙ ЛОШАДИ ДРЕВНИХ НОМАДОВ КАЗАХСТАНА

Мамедов А.М.

Одним из великих достижений человечества, которое можно сравнить с освоением огня первобытным человеком в глубокой древности и космоса в новое время, является доместикация (одомашнивание) лошади. Одомашнивание человеком лошади – это действительно революционный скачок в истории человечества, которое стало возможным благодаря древнему человеку эпохи нео-энеолита. На территории Казахстана этот процесс стал возможным благодаря представителям ботайской культуры на севере Казахстана еще в энеолитическое время. Приручение лошади и использование его в продовольственных, хозяйственных и военных целях имеет достаточно долгую историю от начала IV тыс. до н.э. (по некоторым данным даже от V тыс. до н.э.) и до современности. По словам Е.Е. Кузьминой «…ни одно прирученное человеком животное не сыграло в истории человечества такой выдающейся роли, как конь. Он служил источником пищи, его использовали как главное средство транспорта и скотоводы, чтобы пасти скот, и земледельцы, чтобы вывозить урожай с полей, а позже и пахать, и торговцы, чтобы перевозить грузы на дальние расстояния, что способствовало установлению межкультурных связей. Приручение коня сделало возможным и дальние миграции» (Кузьмина, 2010, с. 5–6).

Еще с глубокой древности конь играл значительную роль, как в повседневной, так и в загробной жизни человека. Об этом ярко иллюстрируют археологические находки, выявленные в степной полосе Евразии. Особенно ярко оно проявляется в период бронзового века, в результате археологических раскопок в Урало-Казахстанских сте-

8. Батыс Қазақстан ежелгі көшпелілерінің айылбастары және блоктары
Подпружные пряжки и блоки ранних кочевников Западного Казахстана
Subbarry buckles and blocks of early nomads of Western Kazakhstan

пях находят захоронения коней (иногда вместе с предметами конской упряжи). Как отмечает один из знатоков древностей степной цивилизации К.Ф. Смирнов: «Погребенных коней мы склонны рассматривать как верховых лошадей, принадлежавших влиятельным представителям родов и главам больших семей, так как все эти погребения отличаются особым богатством погребального инвентаря и особым оборудованием самого погребального помещения. Об использовании лошади как верхового животного говорят и одновременные остатки конской уздечки». Действительно, на территории Казахстана были найдены немало наскальных рисунков и артефактов, свидетельствующих о развитии колесничего транспорта и верховой езды. Во II тыс. до н.э. в степях Казахстана начинают появляться костяные и роговые псалии (рис. 1). Отсутствие металлических удил позволяет предположить о том, что они изготавливались из ремня или скрученных сухожилий. Таким образом, можно сказать, что первые примитивные удила и псалии в степях Казахстана появились только в бронзовом веке и просуществовали до VIII–VII вв. до н.э. Наиболее ранние нам известны по памятникам эпохи палеометалла (рис. 3).

Ситуация начинает меняться с началом раннего железного века (от VIII в. до н.э. до V в. н.э.). В археологической литературе этот период не зря называют эпохой древних кочевников. Действительно, в силу сложившихся природно-климатических условий и неоднократных его изменений в степной зоне Евразии человек постепенно адаптировался к меняющейся природной среде, что привело к смене хозяйства и развитию кочевого уклада жизни. Военное дело, как и ведение кочевого хозяйства, являлось для кочевника одной из первостепенных задач. Широкие просторы Казахстана, практическое отсутствие естественных преград и сама кочевая экономика, где скот, как основной источник существования, мог легко отчуждаться, стимулировали постоянное развитие военного искусства, в том числе активное освоение верхового коня. Поэтому в курганах Казахстана одной из распространенных категорий инвентаря являются предметы вооружения и снаряжения коня, а роль оружия в кочевой среде, несомненно, высока. Известно, что во всей степной Евразии, у кочевников существовали очень схожие предметы вооружения и конского снаряжения. Это связано с быстрым распространением по степи новшеств в вооружении, во введение новых технологии, так как от этого во многом зависело само существование кочевых обществ.

По археологическим данным кочевники Казахстана выступают крайне военизированным обществом. Об этом свидетельствует большое количество воинской амуниции не только в мужских, но и в женских и детских погребениях. Многие кинжалы и мечи, а также предметы конской упряжи часто украшались зооморфными мотивами (волк, грифон, конь и т.д.). У кочевников большую часть воинского контингента составляли конные лучники. Сама среда обитания кочевников – степные пространства, диктовали высокую степень вооруженности, сложную структуру оружейного комплекса, постоянную модернизацию тактики и, в целом, развитие военного искусства.

Как и другие предметы вооружения, снаряжение верховой лошади является одним из основных источников изучения проблемы формирования и развития кочевнических культур Евразии. Кроме того, исследование предметов конского снаряжения, выполненных в зверином стиле, дает возможность исследовать мировоззрение племен Казахстана. Вместе с тем предметы узды и седельных ремней выступают надежными индикаторами при датировании археологических комплексов.

Как было уже отмечено, в раннем железном веке в степях Евразии происходили большие изменения, затронувшие все сферы жизни кочевых племен Евразии. Значительные изменения претерпевает и снаряжение верхового коня. Пожалуй, одним из передовых достижений этого времени является усовершенствование удил и изобретение подпружных пряжек. В VIII–VII вв. до н.э. на смену мягким костяным пришли более жесткие бронзовые, а затем, в конце VI–V вв. до н.э. и железные удила. Как отмечал К.Ф. Смирнов «Введение усовершенствованных бронзовых удил – большой скачок в истории коневодства и военного дела древних племен юга нашей страны. Только оно создало возможность эффективно использовать лошадь в хозяй-

стве и в военных целях» (Смирнов, 1961б, с. 77). Эти изменения, вероятнее всего, произошли в силу военных требований того времени. В раннем железном веке роль всадника как боевой единицы и коня в кочевом обществе увеличивается. Этим, скорее всего, и объясняется увеличение в погребальных памятниках костей целых туш лошадей или их отдельных частей и предметов конского снаряжения.

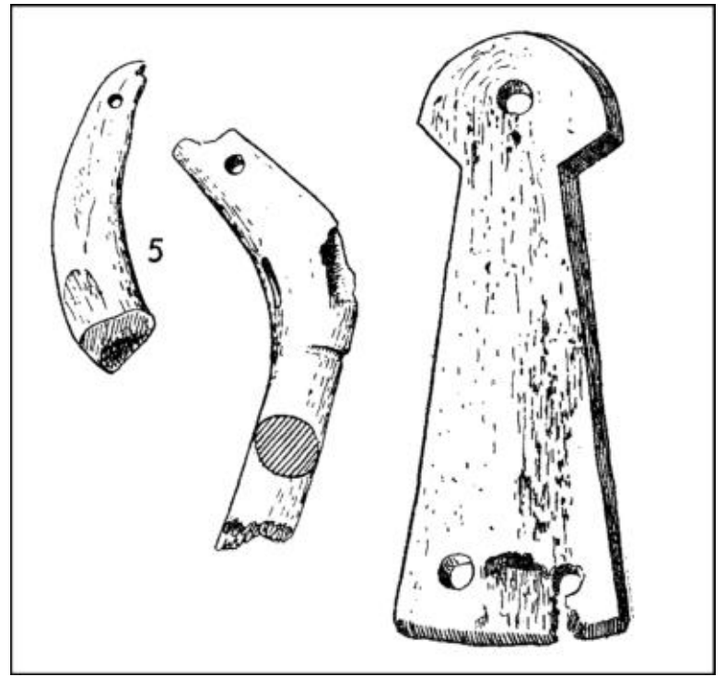
Сравнение предметов верховой езды сакских племен казахских степей позволяет выделить четыре основных региона, где активно происходило формирование и эволюция снаряжения верхового коня.

Снаряжение верховой лошади Западного Казахстана

Для кочевника степной полосы Евразии, в том числе и Западного Казахстана, где боевой конь в древности играл немаловажную роль, первостепенной задачей являлась управление им. Поэтому в курганах археологи довольно часто находят предметы, принадлежащие к снаряжению верховой езды.

В эпоху древних кочевников происходило бурное развитие военного дела: усовершенствовались методы ведения боя, создавались новые виды вооружения и конского снаряжения, а также улучшались способы управления конем. В стороне не осталось и население Западного Казахстана. Вероятно, первоначально древнее население для управления применяли мягкие удила, изготовленные, вероятно, из ремня и сухожилий (рис. 2). Более достоверным по археологическим данным является появление в VIII–VII вв. до н.э. металлических удил. Скорее всего, с этого времени начинается эпоха всадничества, когда на арену выходит всадник как отдельная боевая единица. Именно с началом раннего железного века происходит динамичное развитие военного дела в среде ранних кочевников Западного Казахстана, где боевой конь играл первостепенную роль. Об этом, наряду с письменными источниками, в первую очередь свидетельствуют археологические находки. Археологами на основе анализа предметов конского снаряжения было отмечено, что кочевники постоянно совершенствовали способы управления конем и предметы конской сбруи. Так, например, при раскопках в Западном Казахстане были найдены разнообразные удила и подпружные пряжки, которые должны были способствовать надежному управлению коня. Кроме того, мы наблюдаем большое их разнообразие. Это говорит в первую очередь, как указывалось выше, о поисках кочевниками новых элементов конской сбруи для лучшего управления верховым конем. Эти изменения, скорее всего, были вызваны не только открытостью степи и самим кочевым хозяйством древних номадов, но, вероятно, и появлением совершенного другого врага. Все эти процессы, то есть активное развитие военного дела особенно активизировались в VI–IV вв. до н.э. Именно к этому периоду, кроме существования разнообразных предметов верховой езды, относятся появление длинных всаднических мечей длиной до 1 м, длинных копий. При раскопках даже были найдены предметы защитного вооружения, изготовленные из металла и кости. То есть среди воинского контингента появились тяжеловооруженные всадники как ударная сила.

На территории Западного Казахстана на сегодня не известны бронзовые удила VIII–VII вв. до н.э. Но они хорошо представлены в прилегающих соседних регионах. Обычно они стержневидные, в сечении круглые, место соединения загнуты в кольцо. Окончания удил, как правило, имеют округлую или стремевидную форму. Еще К.Ф. Смирнов отметил, что эти формы удил в южно-приуральских и западноказахстанских степях появились под влиянием культурных заимствований с Северного Причерноморья и Северного Кавказа. Здесь же стоит добавить, что бронзовые удила со стремевидными окончаниями большое распространение имели во многих регионах Евразии, особенно в Сибири, Центральном Казахстане и Приаралье, на Алтае. Анализ погребального обряда и материальной культуры позволяет говорить о больших культурных влияниях с этих регионов на формирование и развитие культуры кочевников Западного Казахстана. Удила со стремевидными окончаниями вышли только в одном из курганов могильника Сапибулак, расположенном в бассейне р. Илек (рис. 3).

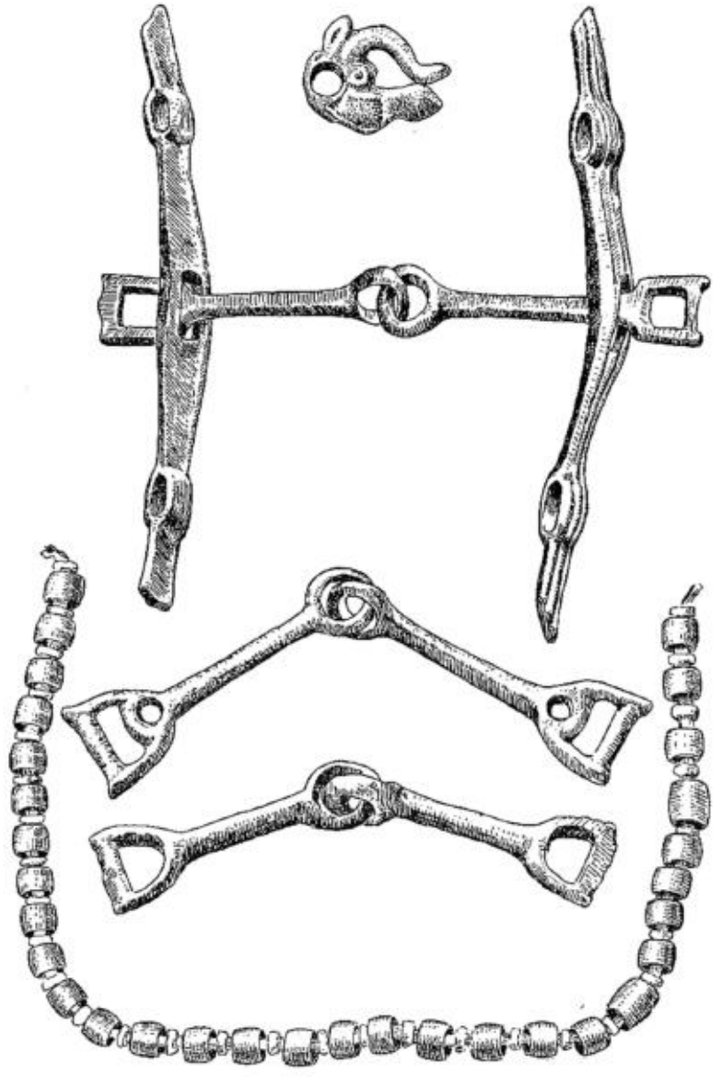
9. Орталық Қазақстандағы Атасу қонысынан табылған, сүйектен жасалған сулық
Костяные псалии от узды эпохи бронзы из поселения Атасу в Центральном Казахстане
Bone hymns from the bridle of the Bronze Age from the Atasu settlement of Central Kazakhstan

В конструкции узды верхового коня значительные изменения происходят в конце VI–V вв. до н.э. Появляются железные удила, которые постепенно вытесняют бронзовые. Железные удила изготавливались из круглых или прямоугольных в сечении стержней, концы которых загибались в петлю. Псалии получили название «двудырчатые» по двум отверстиям, расположенным на равном расстоянии от центральной части изделия (рис. 4). В степях Южного Приуралья и Западного Казахстана они появились в конце VI–V вв. до н.э. и использовались до IV в. до н.э. Изучение псалиев говорит о том, что население рассматриваемой территории имели контакты, как с западными, так и с восточными регионами. Например, некоторые из разновидностей псалии хорошо известны в более ранних археологических памятниках Северного Причерноморья и Северного Кавказа. Другие же получили распространение, благодаря контактам с населением к востоку от Уральских гор, особенно с Южной Сибирью и Алтаем.

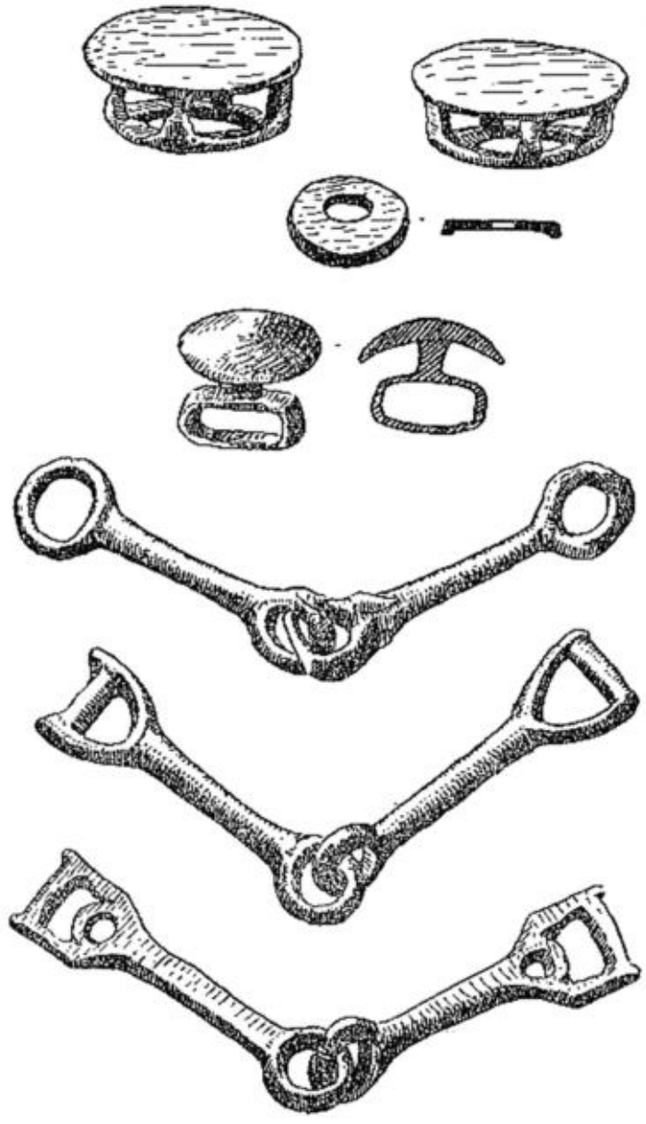
В целом, устройство узды верховой лошади Южного Приуралья и Западного Казахстана мало отличалось от других регионов степной и лесостепной Евразии. Обязательными элементами для всех регионов является наличие суголовных, наносных и подбородных ремней, которые соединялись и крепились при помощи различных распределитей и застежек (рис. 5). На рассматриваемой территории они главным образом изготавливались из бронзы, нередко из железа. Зачастую на этих предметах мы наблюдаем зооморфные образы степной фауны.

Ранние кочевники Южного Приуралья и Западного Казахстана в раннем железном веке, судя по находкам бронзовых и железных колец, служивших подпружными блоками и пряжками, были хорошо знакомы с седлом. В случаях нахождения в погребальных комплексах целых скелетов лошадей обычно такие кольца находились по их бокам. Этот факт позволил ученым с уверенностью говорить об использовании всадниками седла. Как справедливо считает К.Ф. Смирнов, кочевники, скорее всего, использовали мягкое седло. Однозначным также является факт, что затягивание и завязывание подпружных ремней производилось с левой стороны. Хотя в раннем железном веке, вероятно, существовали различные способы застегивания подпружных ремней (рис. 6). Стоит отметить, что снаряжение верховой лошади Южного Приуралья и Западного Казахстана в целом представляет собой один из вариантов общего типа конского убора, характерного для всей степной Евразии.

Все предметы снаряжения верхового коня Западного Казахстана изготовлены из бронзы и железа, художественному оформлению которых кочевники запада казахских земель придавали особое значение. Поэтому в декоре большинства из них мы наблюдаем образы животного мира. Большую популярность и массовое распространение в степях Западного Казахстана имели предметы верховой сбруи и упряжи, которые довольно часто украшались различными образами из животного мира (рис. 7). Большинство предметов в основном были найдены в погребальных комплексах кочевой элиты второй половины I тыс. до н.э. бассейна р. Урал и ее притоков – Илека и Орь. Интересны в художественном отношении бронзовые псалии, окончания которых выполнены в виде голов волка, лошади, верблюда, кабана, грифона и т.д. В большинстве случаев образы животных передаются мастерами вполне реалистично

10. Жүгеннің қола бұйымдары. Орталық Қазақстан. Тасмола I, Толағай қорымдары
Бронзовые изделия от узды лошади. Центральный Казахстан, могильники Тасмола I, Толагай
Bronze items from the bridle of a horse. Central Kazakhstan, the burial grounds of Tasmola I, Tolagay

11. Тасмола қорымының қола бұйымдары. Орталық Қазақстан
Бронзовые изделия могильника Тасмола. Центральный Казахстан
Bronze products of the Tasmola burial ground. Central Kazakhstan

и с экспрессией. Зачастую волки и верблюды изображаются с оскаленной пастью, у орлов-грифонов – клювы грозные и массивные. Не меньше впечатляют находки подпружных пряжек в кочевнических погребениях Западного Казахстана. Некоторые из них, как например, подпружная бляха с могильника Бесоба выполнена в виде стоящего двугорбого верблюда с оскаленной мордой. С этого же памятника происходят две пряжки в виде двух борющихся верблюдов. Другие же аналогичные изделия изготовлены в виде свернувшегося в кольца хищника. На третьей находке такой пряжки изображена сцена терзания кошачьими хищниками копытного животного (рис. 8).

Эволюция конского снаряжения Центрального и Северного Казахстана

Население Центрального и Северного Казахстана достаточно давно, еще с глубокой древности, было знакомы с верховой ездой. Ярким примером, свидетельствующим о знакомстве древнего населения с верховой ездой, являются находки костяных удил на поселениях Атасу и Чаглинка и в кургане-ограде 1 могильника Айдабуль эпохи бронзы (II тыс. до н.э.) (рис. 9).

В раннем железном веке степи Центрального и Северного Казахстана населяли сакские племена, оставившие нам такие знаменитые памятники как Тасмола, Карамурун, Нурманбет, Кенес и т.д. Древние кочевники были носителями тасмолинской археологической культуры, впервые выделенной известным казахским археологом Миром Касымовичем Кадырбаевым.

Снаряжение верхового коня древних кочевников не были обойдены вниманием и М.К. Кадырбаевым, проанализировавшим все известные ему предметы снаряжения верхового коня. Как и в других регионах на рассматриваемой территории тасмолинцами активно велось освоение верхового коня. Об этом свидетельствует разнообразие предметов конской сбруи (рис. 10–12). Еще М.К. Кадырбаевым для Центрального Казахстана были выделены четыре основных типа удил, использовавшихся номадами начала – середины I тыс. до н.э. Основная масса их была изготовлена из бронзы, имеют стремевидные окончания. Встречаются также кольчатые удила. При этом как отмечает ученый они «не являются специфичными только для Центрального Казахстана. Они широко распространены на Алтае, в Южной Сибири, известны в Семиречье и на Восточном Памире» (Кадырбаев, 1966, с. 384). Это в первую очередь, говорит не только о динамичном развитии снаряжения верхового коня, но и культурных контактах древнего населения Евразии. Как утверждает исследователь, появление некоторых удил в Казахстане, в том числе и в Сарыарке, есть результат контактов сакских племен с далекими земледельческими цивилизациями. По его мнению, это могло произойти в VII в. до н.э. в период походов скифо-сакских племен в Переднюю Азию. По мнению других ученых, формирование удил и псалиев у тасмолинских племен происходило в результате контактов с саками Южного и Юго-Восточного Казахстана. Так, например, К. и А. Акишевыми было высказано мнение, что тасмолинцы переняли конструкцию узды у саков Приаралья и Семиречья.

Саки Центрального Казахстана придавали значение и художественному оформлению предметов конской сбруи. Ярким примером этого являются находки в одном из курганов могильника Тасмола V уникальных железных псалиев и наременных уздечных бляшек, инкрустированных золотом. Великолепна также деталь сбруи из это-

12. Тасмола қорымының қола бұйымдары. Орталық Қазақстан
Бронзовые изделия могильника Тасмола. Центральный Казахстан
Bronze products of the Tasmola burial ground. Central Kazakhstan

го же кургана, выполненная в виде скульптуры козлов (рис. 13). Конская узда VII–VI вв. до н.э. состояла из двух ремней суголовья, скреплявшихся на затылке сложным узлом, намордного и подбородочного ремней.

Как и в Западном Казахстане в конце VI – V вв. до н.э. сакские племена Центрального и Северного Казахстана меняют некоторые элементы конской сбруи. На смену сложным бронзовым удилам приходят двукольчатые.

Роль коня у древнего общества была, несомненно, высока и он ценился кочевниками. По мнению ученых степные племена занимались породообразованием. Особо почитались строевые лошади, которые являлись собственностью воинов. Некоторые из них доживали до естественного возрастного предела, то есть до старости. Как отмечает М.К. Кадырбаев в «случае смерти своего хозяина такие лошади сопровождали его в «потусторонний мир». Только этим можно объяснить захоронение в богатых тасмолинских курганах старых лошадей 15-18-летнего возраста» (Кадырбаев, 1966, с. 413).

Эволюция конского снаряжения Восточного и Юго-Восточного Казахстана

Восточный и Юго-Восточный Казахстан, как и многие другие регионы, заселявшиеся сакскими племенами, выступает территорией, где происходило динамичное освоение верхового коня. Археологические памятники восточных регионов показывают, что здесь активно шел процесс совершенствования способов управления конем. Стоит отметить, что находки погребения с конем и предметами конской сбруи на территории Алтая и Жетысу неравномерны. В Жетысу артефакты верхового коня обнаружены крайне слабо. Как показывают исследования, древние племена использовали мягкие удила из скрученных ремней и роговые псалии.

К VIII–VII вв. до н.э. конская сбруя усложняется (рис. 14). На смену мягким приходят бронзовые удила со стремевидными окончаниями, дуговидные, У-образные псалии. Уздечный набор дополняется новыми элементами в виде разнообразных блях и пряжек. При этом интересен тот факт, что У-образные псалии характерны именно для Алтая и близлежащих территорий. Тоже самое можно сказать и об удилах со стремевидными окончаниями. Как отмечал С.С. Черников, Алтай был тем регионом, откуда берет начало использования стремевидных удил (Черников, 1972, с. 34). То есть с VIII в. костяные и роговые элементы конской сбруи заменяются бронзовыми. Другими словами, кочевники Алтая внесли огромный вклад в VIII–VII вв. в развитие военного дела и коневодства Казахстана эпохи древних номадов.

Большие изменения в снаряжении верхового коня востока казахских земель происходят в пазырыкский период (VI–III вв. до н.э.). Можно сказать, что археологические находки этого времени представляют собой визитную карточку Алтая. Это объясняется сохранностью мумицированных останков, погребенных лошадей, хранящихся в вечной мерзлоте до наших дней. Обряд захоронения коней на Алтае по данным исследователей сохранился практически вплоть до XX в. В пазырыкский период на смену бронзовым изделиям приходят железные. При этом на предметах конской сбруи мы наблюдаем элементы, выполненные в виде голов животных, грифонов и фантастических зверей. Кроме того, в могилах хорошо сохранились деревянные предметы узды, которые нередко обложены листовым золотом. Отношение древних алтайцев к лошадям было особенным. Свидетельством тому являются их положение в могилах как живых лошадей с приподнятой головой, в полном снаряжении, то есть внузданными и оседланными. Археологам удалось проследить, что гривы коней подстрижены, хвосты разделены в пряди и перевиты. Вместе с тем, в процентном соотношении на Алтае количество погребенных лошадей превышает другие регионы степной Евразии. В рядовых могилах находят до 3 лошадей, а в элитных – до 22. Уздечные наборы на Алтае делились на повседневные и церемониальные. В богатых погребениях снаряжение лошади отличается пышностью. На головах имели уборы-маски с рогами горного барана или оленя, фантастических животных или птиц (рис. 15). Несомненно, количество и убранство коня подчеркивало статус хозяина.

В Восточном Казахстане интересное погребение было обнаружено в кургане 10

могильника Берел, где за счет низкой температуры сохранилось большое количество находок. В могиле вместе с погребенным были захоронены 10 лошадей (рис. 16). В наборах коней обнаружены деревянные подвесные бляхи, имитирующие кабаньи клыки, в виде птицы, рыбы, головы травоядных животных и т.д. (рис. 17). Войлочные покрытия седел также богато украшались. Так, на одном из них было изображены восемь шествующих сфинксов с телами кошачьих хищников, на других показаны грифоны (рис. 18). На головах погребенных лошадей были отмечены рога горного козла, венчающие наголовную маску. Материалы могильника Берел на сегодня остаются одним из информативных источников для реконструкции образа верхового коня сакских племен Казахстана. Как отмечают исследователи «Убранство каждого верхового коня состоит из узды, седла, ремней оголовья, нагрудных и подхвостных. Поскольку облик коней преображался в новый персонаж, то снаряжение дополнялось масками, чехольниками для челок (начельниками), грив (нагривниками) и хвостов (нахвостники). Ремни декорировались бляхами, различными по параметрам и насыщенности теми или иными образами, композициями, сюжетами, орнаментальными мотивами» (Самашев, Джумабекова, Базарбаева, 2010, с. 251–281).

Снаряжение коня саков Приаралья

Культура приаральских племен долгое время оставалась загадкой для археологов, так как памятники этого региона долгое время оставались неизученными. Первые памятники саков Приаралья стали известны благодаря С.П. Толстову, организовавшему в 1946 г. первые археологические исследования. Раскопки этих памятников показали, что культура саков Приаралья была своеобразной, с характерной для нее погребальной обрядностью и инвентарем. Согласно Геродоту, территория Средней Азии, включая бассейн рек Сырдарьи и Амударьи, была регионом, где формировались и проживали сакские племена. Это подтверждают и ученые, по мнению которых в Приаралье в первой половине I тыс. до н.э. проживали кочевые племена, относящиеся к сако-массагетскому союзу племен. На территории Казахстана наиболее изученным памятникам саков Приаралья являются могильники Уйгарак, Южный Тагискен, городище Чирик-Рабат и т.д.

Несмотря на то, что Приаралье является одним из ареалов общесакского мира, ученые выделяют его в отдельный историко-культурный регион. Причиной этому стали особенности расположения памятников саков Приаралья, специфичность погребального обряда, а также предметы материальной культуры. Кроме того, этот факт выясняется и при детальном изучении фурнитуры верхового коня. Как отмечает О.А. Вишневская «…уйгаракское конское снаряжение – это один из вариантов конского снаряжения, распространенного в скифское время в степных районах Евразии, на Алтае и у саков Памира» (Вишневская, 1973, с. 111).

Основная масса предметов конского снаряжения были найдены в результате раскопок могильников Уйгарак и Южный Тагискен. Отличительной особенностью этих памятников по сравнению с курганами других регионов Казахстана является отсутствие захоронения боевых лошадей, что, по-видимому, свидетельствует о несколько других представлениях саков Приаралья по поводу роли коня в загробной жизни. Как отмечают исследователи, эта особенность здесь, возможно, имеет истоки еще с эпохи бронзы. Но, несмотря на это обстоятельство, предметы сбруи являются одной из характерных и довольно часто встречаемых категорией находок в погребениях саков. Так, например, в могильнике Уйгарак предметы уздечного набора обнаружены почти в половине исследованных погребений, причем как в мужских, так и в женских. Как правило, предметы узды находились слева или в ногах погребенного.

Как и другие регионы, Приаралье был регионом, где шло динамичное развитие военного дело древних номадов. Это было вызвано, видимо не только тем, что данный процесс проходил повсеместно по всей степной полосе Евразии, но и в связи с боевыми столкновениями саков с армией персидских царей Кира и Дария, проводивших завоевательную политику в Средней Азии. С другой стороны, саки Приаралья активно контактировали с кочевыми племенами, населявшими другие регионы Казахстана. Свидетельством тому является факт того, что на данной территории встречаются наиболее ранние экземпляры предметы упряжи. Наиболее характерными для саков были удила со стремевидными окончаниями, встречаются также кольчатые удила (рис. 19–20). На данной территории также проходил процесс улучшения управления боевым конем. Так, мастерами-производителями предметов узды

13. Қоладан жасалған таутекелер мүсіні. Орталық Қазақстан, Тасмола V қорымы
Бронзовые скульптуры козлов. Центральный Казахстан, могильник Тасмола V
Bronze sculptures of goats. Central Kazakhstan, Tasmola V burial ground

в VII–VI вв. до н.э. проводились технические эксперименты по усовершенствованию стремевидных удил путем изменения некоторых ее элементов.

Всадниками Приаралья использовались бронзовые и роговые псалии. Возможно, здесь они появились под влиянием сакских племен Центрального и Восточного Казахстана. М.А. Итина и Л.Т. Яблонский, проанализировавшие конскую сбрую саков по материалам могильника Южный Тагискен, отмечают, что они «выглядят более модернизованными…» (Итина, Яблонский, 1997). Другими словами, конское снаряжение выделяется некоторыми элементами, характерными именно для Приаралья. Например, некоторые формы роговых и бронзовых псалиев встречаются только в Приаралье, обнаружены также цельнолитые бронзовые удила и псалии.

В состав конской сбруи входили также различные предметы. Главным составляющим элементом после удил и псалии были обоймы, которые размещались в местах перекрещивания ремней оголовья. Уздечки украшались различными пронизями и бляшками, которые довольно часто орнаментировались солярным знаком. На предметах упряжи также можно отметить изображения из животного мира. Например, изяществом отличается уздечный набор кургана 47 могильника Уйгарак, состоящий из четырех обойм, двух бляшек, пятидесяти одной уздечной пронизи и налобника в виде скульптурной головы верблюда. Саки Приаралья уже VII–VI вв. до н.э. использовали седло. В могильнике Уйгарак не раз были найдены подпружные пряжки и блоки, связанные с седловкой коня.

Литература

Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 43–60.

Боковенко Н.А. Ранние формы скифо-сибирской узды // Тезисы докладов всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства». – Кемерево, 1979 – С. 67–70.

Боковенко Н.А. Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Ленинград, Наука, 1981. – С. 55–57.

Васильев В.Н. Развитие военного дела сарматов Приуралья в VII–II вв. до н.э. // Хронология памятников Южного Урала: Сборник статей. – Уфа, 1993 – С. 23–31.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. –Москва, 1973. – 160 с.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам Южный Тагискен). – Москва, 1997. – 187 с.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры / Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С. 383–388.

Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). Под ред. Б.Г. Гафурова, Б.А. Литвинского. – Москва: Наука, 1977. – С. 28–52.

Кузьмина Е.Е. Кони степей Евразии в эпоху энеолита и бронзы // Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. Коллективная монография. – Екатеринбург-Самара-Донецк. 2010. – С. 5–13.

Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана № 10 могильника Берел) // Археологический альманах. – № 21. – 2010. – С. 251–286.

Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. – № 1. – 1961а. – С. 46–72.

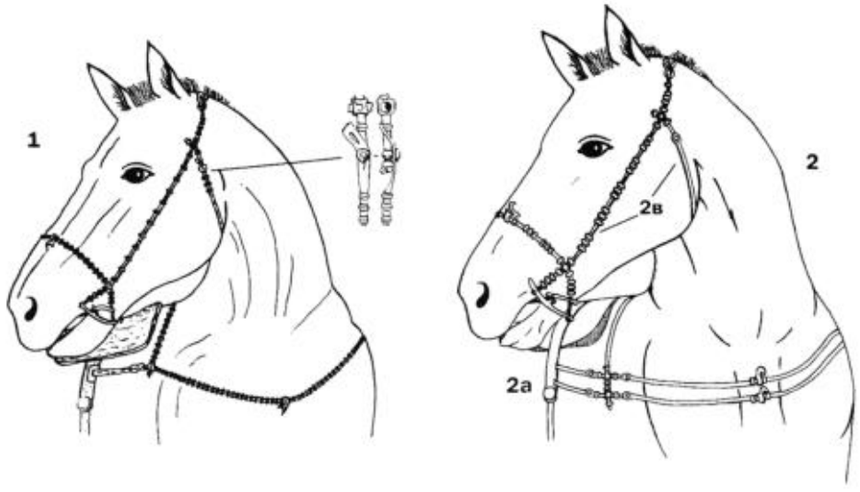
Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов // МИА. – 1961б. – № 101. – 162 с.

Черников С.С. К вопросу о датировке предметов звериного стиля в Восточном Казахстане // тез. докл. III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии (скифо-сибирский «звериный» стиль). – М., 1972.

EQUIPMENT OF A RIDING HORSE OF ANCIENT NOMADS OF KAZAKHSTAN

Mamedov A.M.

One of the great achievements of mankind, which can be compared with the mastery of fire by a primitive man in ancient times and the cosmos in modern times, is domestication of a horse. The man's domestication of the horse is a truly revolutionary leap in the history of mankind, which was made possible by the ancient man of the neo-Eneolithic era. On the territory of Kazakhstan, this process became possible thanks to representatives of the Botai culture in the north of Kazakhstan in the Eneolithic time. The domestication of a horse and its use for food, economic and military purposes has a rather long history from the beginning of IV millennium BC.(according to some data, even from V millenium BC) up to the present. According to E.E. Kuzmina "... none of the tamed animal by man has played such an outstanding role in the history of mankind as a horse. It served as a source of food, it was used as the main means of transport and pastoralists to graze cattle, and farmers to remove crops from the fields, and later to plow, and traders to transport goods over long distances, which contributed to the establishment of intercultural relations. The taming of the horse made possible long-distance migrations» (Кузьмина, 2010, p. 5–6).

14. Ж.с.д. VII–VI ғғ. Алтай көшпелілері ат әбзелінің жаңғыртпасы
Реконструкция снаряжения верхового коня номадов Алтая VII–VI вв. до н.э.
Reconstruction of the equipment of the Nomad horse of the Altai 7th-6th centuries BC

From ancient times, the horse played a significant role, both in daily and in the afterlife of man. This is vividly illustrated by archaeological finds found in the steppe belt of Eurasia. This is especially pronounced during the Bronze Age when in the process of archaeological excavations in the Ural-Kazakhstan steppes were found already buried horses (sometimes with horse harness items). As noted one of the experts on the antiquities of the steppe civilizations K.F. Smirnov «We tend to regard buried horses as riding horses that belonged to influential representatives of clans and heads of large families since all these burials are distinguished by a personal wealth of burial equipment and special equipment of the burial room itself. Simultaneous remnants of a horse bridle are talking about using a horse as a riding animal". Indeed, a lot of cave paintings and artifacts were found on the territory of Kazakhstan, indicating the development of chariot transport and horse riding. In the II millennium, BC in the steppes of Kazakhstan begin to appear boned and horny cheek-pieces (fig. 1). The absence of metal rods suggests that they were made from a belt or twisted tendons. Thus, it can be said that the first primitive bits and cheek-pieces in the steppes of Kazakhstan appeared only in the Bronze Age and existed until the VII-VII centuries BC. The earliest known to us from the monuments of the era of paleometal (fig. 3).

The situation begins to change with the beginning of the early Iron Age (from VIII century BC to V century BC). In archaeological literature, this period is not for nothing called the era of the ancient nomads. Indeed, due to the prevailing climatic conditions and its repeated changes in the steppe zone of Eurasia, people gradually adapted to the changing natural environment, which led to a change of economy and the development of a nomadic way of life. Military affairs, like the management of nomadic farming, was one of the primary tasks for the nomad. The wide open spaces of Kazakhstan, the possible absence of natural barriers and the nomadic economy itself, where cattle, as the main source of existence, could easily be alienated, stimulated the continuous development of military art, including the active development of a horse. Therefore, in the kurgans of Kazakhstan, one of the most common categories of inventory are weapons and horse equipment, and the role of weapons in the nomadic environment is undoubtedly high. It is known that in all of the Eurasian steppe, the nomads had very similar weapons and horse equipment. This is due to the rapid spread of weapons innovations, the introduction of new technologies, since the very existence of nomadic societies depended on this.

According to archaeological data, nomads of Kazakhstan are an extremely militarized society. This is evidenced by a large number of military ammunition, not only in men's but also in women's and children's burials. Many daggers and swords, as well as horse harnesses, were often decorated with zoomorphic motifs (wolf, griffin, horse, etc.). Among the nomads, most of the military contingent was equestrian archers. The nomads' habitat itself is the steppe spaces dictated a high degree of armament, a complex structure of the

15. Пазырық кезеңіндегі ат әбзелінің жаңғыртпасы. Берел қорымы.
З. Самашевтің фотосуреті
Реконструкция снаряжения верхового коня пазарыкского времени
по материалам из могильника Берел. Фото З. Самашева
Reconstruction of the Pazaryk riding horse equipment at the Berel burial ground.
Photo by Z. Samashev

16. Берел қорымы, жылқымен жерлеу. З. Самашевтің фотосуреті
Могильник Берел, захоронение лошадей. Фото З. Самашева
Berel burial ground, the burial of horses. Photo by Z. Samashev

weapons, constant modernization of tactics and, in general, the development of military art.

Like other weapons, riding equipment is one of the main sources for studying the problem of the formation and development of Eurasian nomadic cultures. In addition, the study of items of horse equipment made in animal style provides an opportunity to explore the worldview of the Saka tribes of Kazakhstan. At the same time, objects of the bridle and saddle belts are reliable indicators for dating archaeological complexes.

As already noted, in the early Iron Age large changes took place in the steppes of Eurasia, affecting all spheres of life of the nomadic tribes of Eurasia. Even horse equipment has undergone significant changes. Perhaps one of the foremost achievements of this time is the improvement of the rod and the invention of spring-loaded buckles. In the VII-VII centuries BC tighter bronze replaced a soft bone, and then, at the end of VI-V centuries BC and iron bits as well. As was noted by K.F. Smirnov “The imposition of improved bronze angles was a big leap in the history of horse breeding and military affairs of the ancient tribes of the south of our country. Only it created the ability to effectively use the horse in the household and for military purposes» (Смирнов, 1961б, p. 77). These changes most likely occurred due to military demands of the time. In the early Iron Age, the role of the rider as a combat unit and horse in a nomadic society increased. This, most likely, explains the increase in the funerary monuments of the bones of entire horse carcasses or their separate parts and items of horse equipment.

Comparison of riding objects of the Sak tribes of the Kazakh lands allows us to identify four main regions where the formation and evolution of riding horse equipment were actively taking place.

Equipment riding horses of Western Kazakhstan

For a nomad of the steppe zone of Eurasia, including Western Kazakhstan, for whom the ancient horse played an important role in ancient times, the primary task was to manage it. Therefore, in the mounds, archaeologists often find items belonging to riding equipment.

In the era of the ancient nomads, the rapid development of military affairs was taking place: methods of warfare were improved, new types of weapons and horse equipment were created, and ways to control a horse were also improved. The population of Western Kazakhstan also has seen great increasing (fig. 2). Probably, originally the ancient population used soft bits for management, perhaps made of a belt and tendons. According to archaeological evidence, the appearance of the metal rods in the VIII-VII centuries BC is more reliable. Most likely, the era of horsemanship begins from this time, when the rider enters the arena as a separate combat unit. It was with the beginning of the early Iron Age that the military development took place in the midst of the early nomads of Western Kazakhstan, where the warhorse played a paramount role. This, along with written sources, is primarily evidenced by archaeological finds. Archaeologists, based on the analysis of items of horse equipment, noted that the nomads constantly improved methods of controlling the horse and items of horse harness. For example, during excavations in Western Kazakhstan, various bores and spring-loaded buckles were found, which were supposed to contribute to the reliable management of the horse. In addition, we see a great variety of them. This says, first of all, as mentioned above, about the search by the nomads for new elements of horse harnesses for better control of the riding horse. These changes, most likely, were caused not only by the openness of the steppe and the nomadic economy of the ancient nomads themselves but, probably, by the appearance of a skilled another enemy. All these processes, that is, the active development of military affairs in the steppes of the Aktobe region especially took place in the VI-IV centuries BC. The appearance of long equestrian swords for about one meter and the use of deep mines belong to this period, apart from the finds of various riding objects. During the excavations, even items of protective weapons made of metal and bone were found. That is, heavily armed horsemen appeared as a strike force among the military contingent.

On the territory of Western Kazakhstan, today are not known bronze bits of the VIII-VII centuries BC. However, they are well known in the adjacent neighboring regions. Usually, they are rod-shaped, round in cross-section, the junction is bent into a ring. Endings of bits, as a rule, have a rounded or stir-shaped form. Moreover, K.F. Smirnov noted that these forms of fishing in the South-Ural and Western Kazakhstan steppes appeared under the influence of cultural borrowings from the Northern Black Sea region and the North Caucasus. Here it is worth adding that bronze bits with aspirated endings were widespread in many regions of Eurasia, especially in Siberia, Altai, Central Kazakhstan and the Aral

Sea. The analysis of the funeral rite and material culture allows us to talk about the great cultural influences from these regions on the formation and development of the culture of the nomads of Western Kazakhstan. Bits with aspic endings emerged only in one of the mounds of the Sapibulak burial mound, located in the basin of the Ilek river (fig. 3).

In the design of the horse's knight, significant changes occur at the end of the 6th-5th centuries BC. There appeared iron bits, which gradually displaced the bronze. Iron bits were made of round or rectangular cross-section rods, the ends of which were bent into a loop. Cheek-pieces were called «duplicated» in two holes located at an equal distance from the central part of the item (fig. 4). They appeared in the steppes of the Southern Urals and Western Kazakhstan at the end of the 6th-5th centuries BC. and been used until the IV century BC. The study of the cheek-pieces suggests that the population of the territory under consideration had contacts with both the western and eastern regions. For example, some of the varieties of cheek-pieces are well known in the earlier archaeological monuments of the Northern Black Sea Region and the North Caucasus. Others became widespread due to contacts with the population to the east of the Ural Mountains, especially with Southern Siberia and Altai.

17. Жануарлар бейнесімен безендірілген ат әбзелінің элементтері. Берел қорымы. Шығыс Қазақстан
Элементы конского снаряжения, декорированные образами животных. Могильник Берел, Восточный Казахстан
Elements of horse equipment, decorated with images of animals. Burial ground Berel, East Kazakhstan

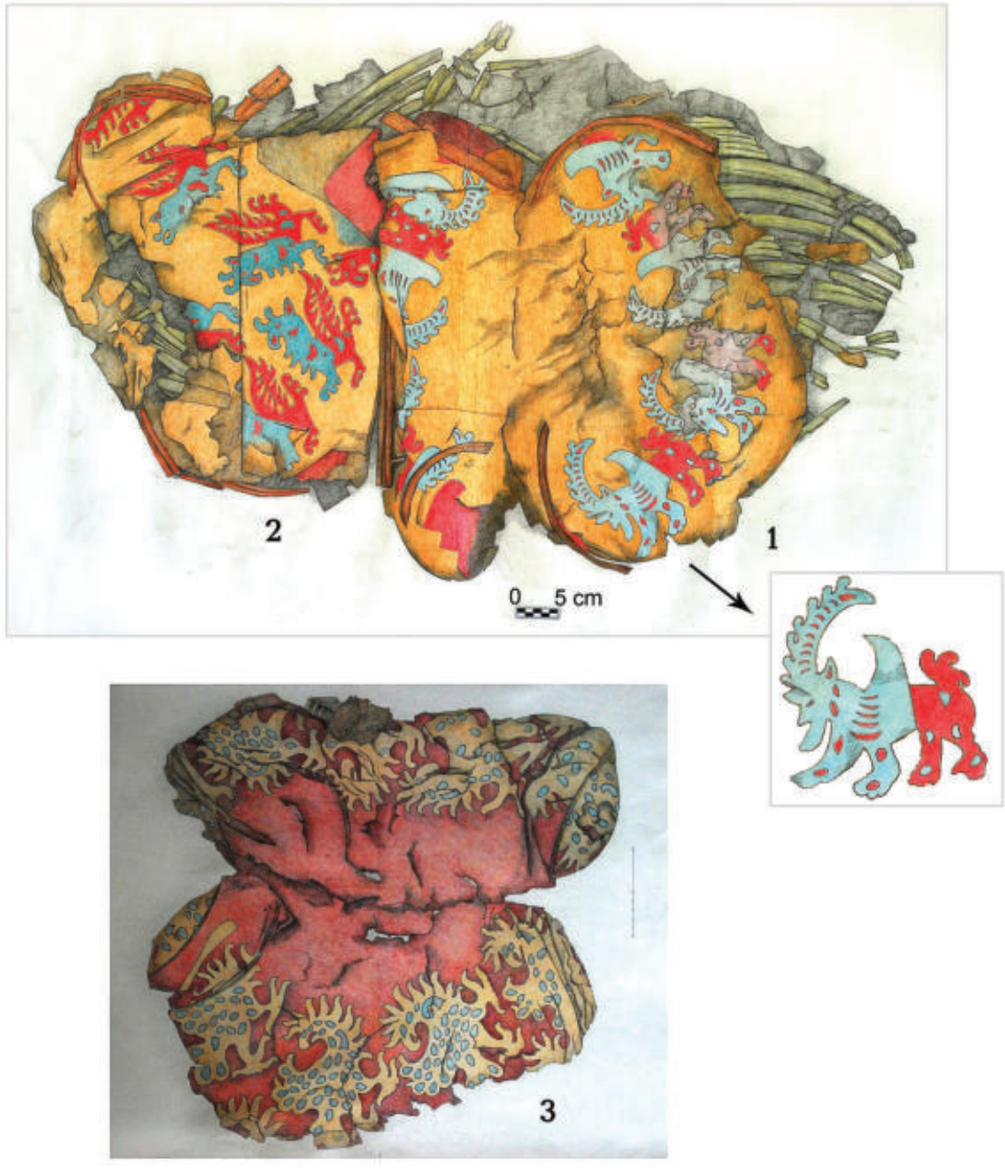
In general, the device of the reins of the riding horse of the Southern Urals and Western Kazakhstan differed little from other regions of steppe and forest-steppe of Eurasia. Mandatory elements for all regions are the presence of headpiece, alluvial belt and chinstrap, which are connected and fastened with various distributions and fasteners (fig. 5). In the area under consideration, they were mainly made of bronze, often iron. Often on these objects, we observe zoomorphic images of the steppe fauna.

The early nomads of the Southern Urals and Western Kazakhstan in the early Iron Age were well acquainted with the saddle, judging by the finds of bronze and iron rings, which served as spring blocks and buckles. In cases where whole skeletons of horses were found in the burial complexes, such rings were usually located on their sides. This fact allowed scientists to speak with confidence about the use of saddle. As K.F. Smirnov thinks nomads most likely used a soft saddle. Unambiguous is also the fact that the tightening and tying of the spring belts were carried out on the left side. Although in the early Iron Age there probably were different ways of fastening the spring-loaded belts (fig. 6). It should be noted that the equipment of the riding horse of the Southern Urals and Western Kazakhstan as a whole is one of the variants of the general type of horse dress characteristic of the whole steppe Eurasia.

All items of riding horse equipment in Western Kazakhstan are made of bronze and iron, the design of which the nomads of the western Kazakh lands attached particular importance. Therefore, in the decoration of most of them, we see images of the animal world. The objects of riding harness, which were often decorated with various images from the animal world, were very popular and widely spread in the steppes of Western Kazakhstan (fig. 7). Most of the items were mainly found in the burial complexes of the nomadic elite of the second half of I millennium BC. In the basin of the Ural river and its tributaries like Ilek and Ori. Interesting in terms of art bronze cheek-pieces, the end of which is made in the form of a wolf, horse, camel, wild boar, griffin, etc. In most cases, the images of animals are transmitted by masters quite realistically and with expression. Often wolves and camels were portrayed with a grinning jaw; in eagles, griffins, their beaks are formidable and massive. Not less impressive are the finds of spring-loaded buckles in the nomadic burials of Western Kazakhstan. Some of them, such as the spring-loaded plaque from the Besoba mound, are made in the form of a standing double-humped camel with a grinning snout. From the same monument, there are two buckles in the form of two struggling camels. Other similar products are made in the form of a predator coiled into rings. The third discovery of such a buckle depicts a scene of tormenting the feline predators of an ungulate animal (fig. 8).

Evolution of horse equipment in Central and Northern Kazakhstan

The people of Central and Northern Kazakhstan were familiar with horse riding for a long time. A striking example of the acquaintance of the ancient population with horse-riding is the finds of bone bits in the Atasu and Chaglink settlements and in the kurgan-fence 1, burial Aydabul of the Bronze Age. (2nd millenium BC) (fig. 9).

18. Алтай көшпелілерінің киіз жамылғысы бар ер-тұрманының элементтері. З. Самашевтің фотосуреті
Элементы седла кочевников Алтая, покрытые войлоком. Фото З. Самашева
Elements of the saddle of nomads of Altai, covered with felt. Photo by Z. Samashev

19. Арал маңы сақтары жүгендерінің бұйымдары. Ұйғарақ қорымы.
Предметы узды саков Приаралья. Могильник Уйгарак
Objects of the reins of the Saka Priaralye. Burial ground Uygarak

In the early Iron Age, the steppes of Central and Northern Kazakhstan were inhabited by Saka tribes, who left us such famous monuments as Tasmola, Karamurun, Nurmanbet, Kenes, etc. The ancient nomads were the bearers of the Tasmola archeological culture, first marked by the well-known Kazakh archaeologist Mir Kasymovich Kadyrbaev.

The equipment of the horse of the ancient nomads was not ignored, and M.K. Kadyrbaev analyzed all the items of riding horse equipment known to him. As well as in other regions in the territory under consideration, the Tasmola inhabitants were actively developing the riding horse. This is evidenced by a variety of items of horse harness (fig. 10-12). Moreover, M.K. Kadyrbaev for Central Kazakhstan identified four main types of bits used by nomads of the beginning and middle of I millennium BC. The majority of them were made of bronze and have aspirated endings. There are also ringed bits. At the same time, as the scientist notes, “they are specific not only for Central Kazakhstan. They are widespread in Altai, in Southern Siberia, known in Zhetysu and in the Eastern Pamirs.» (Кадырбаев, 1966, p. 384). First of all, it says not only the dynamic development of riding horse equipment but also the cultural contacts of the ancient population of Eurasia. According to the researcher, the appearance of some bits in Kazakhstan, including in Saryarka, is the result of the contacts of the Saka tribes with distant agricultural civilizations. In his opinion, this could happen in VII century BC during the campaigns of the Scythian-Saka tribes to Front Asia. According to other scientists, the formation of bits and cheek-pieces among the Tasmolian tribes occurred as a result of contacts with the Saki of southern and southeastern Kazakhstan. So, for example, K. and A. Akishevs expressed the opinion that the Tasmolinians adopted the reins design from the Saka tribes of Aral and Zhetysu.

Sakas of Central Kazakhstan attached importance to the decoration of horse harness items. A striking example of this is the finds in one of the kurgans Tasmola V: the unique iron cheek-pieces and temporary bridle plaques inlaid with gold. The detail of the harness from the same barrow, made in the form of a sculpture of goats, is also unique (fig. 13). Horse rein of VII-VI centuries BC consisted of two belts of a headpiece, fastened at the back of the head with a complex knot, a muzzle and a chin belt.

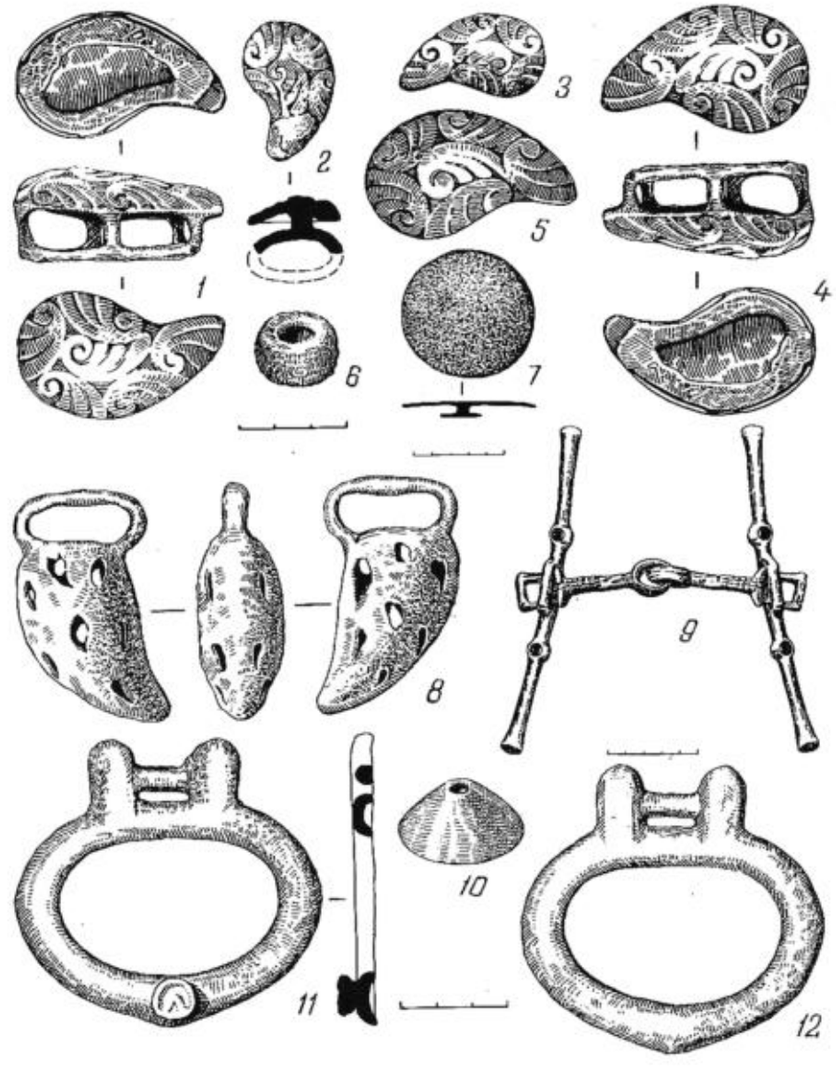
As in Western Kazakhstan at the end of VI-V centuries, BC Sak tribes of Central and Northern Kazakhstan changed some elements of horse harness. Double-faced bits shifted the complex bronze.

The role of the horse in ancient society was undoubtedly high and valued by nomads. According to scientists, steppe tribes were engaged in breeding. Especially honored were the battle horses, which were the property of the soldiers. Some of them lived to the true age limit, that is, to old age. According to M.K. Kadyrbaev “In the case of the death, such horses accompanied to the «other world» their masters. Only this can explain the burials in rich Tasmolian kurgans of old horses of 15-18 years old.” (Кадырбаев, 1966, p. 413).

The evolution of horse equipment in East and Southeast Kazakhstan

East and Southeast Kazakhstan, as well as many other regions inhabited by Saki tribes, is a territory where the dynamic development of the riding horse took place. The archaeological monuments of the eastern regions show that there was an active process of improving the methods of controlling the horse. It is worth noting that the finds of burial with a horse and items of horse harness on the territory of Altai and Zhetysu are uneven. In Zhetysu artifacts of the horse are found extremely weakly. Studies show that ancient tribes used soft bits of twisted belts and horny cheek-pieces.

By the VII-VII centuries BC horse harness have got complicated (fig. 14). Bronze bits with stirrup endings, arcuate, Y-shaped cheek-pieces replace the soft one. The dressing set is supplemented with new elements in the form of various pieces and buckles. At the same time, the interesting fact is that the Y-shaped cheek-piece is characteristic for Altai and nearby territories. The same can be said about bits with aspirated endings. As noted S.S. Chernikov, Altai was the region from which the use of stirrups began (Черников, 1972, p. 34). That is, from the VIII century bone and horn elements of horse harness are replaced

20. Оңтүстік Түгіскен қорымының материалдары бойынша сақтардың жүгенінің бұйымдары.
Предметы узды саков по материалам могильника Южный Тагискен
Objects of the reins of the Sakas according to the materials of the South Tagisken burial ground

with bronze ones. In other words, the nomads of Altai made a great contribution to the VII-VII centuries in the development of military affairs and horse breeding of Kazakhstan in the era of the ancient nomads.

Major changes in the equipment of the mounted horse of the east of the Kazakh lands occur in the Pazaryk period (VI-III centuries BC). It can be said that the archaeological finds of this time represent the business card of Altai. This is due to the safety of mummified remains, buried horses, as well as finds in permafrost to the present day. The ceremony of burial of horses in the Altai, according to researchers, remained almost until the XX century. In the Pazaryk period, iron was replaced by bronze products. At the same time on items of horse harness, we observe elements made in the form of animal heads, griffins and fantastic animals. In addition, in the graves are well-preserved wooden bridle items, which are often lined with gold leaf. The attitude of the ancient Altai people to the horses was special. Evidence of this is their position in the graves as living horses with their heads elevated, in full gear, that is, rooted and mounted. Archaeologists have managed to trace that the horses' manes are trimmed, their tails are divided into strands and intertwined. However, the number of horses buried in Altai exceeds other regions of the steppe Eurasia. Up to 3 horses are found in common graves, and up to 22 in elite ones. The bridal sets in Altai were divided into daily and ceremonial ones. In rich burials horse equipment is pompous. They wore masks with horns of a mountain sheep or deer, fantastic animals or birds on their heads (fig. 15). Undoubtedly, the number and decoration of the horse emphasized the status of the owner.

In East Kazakhstan, an interesting burial was found in the mound 10 of the Berel burial ground, where many finds were preserved due to the low temperature. 10 horses were buried with the deceased person in the grave (fig. 16). Wooden hanging metal plates are imitating boar tusks, in the form of birds, fish, heads of herbivores, etc., were found in horse sets (fig. 17). Felt saddle covers are also richly decorated. Thus, one of them depicted eight procession sphinxes with the bodies of feline predators, and the others showed griffins (fig. 18). On the heads of the buried horses were marked the horns of a mountain goat, crowning the head-mask. The materials of Berel burial ground for today remain as one of the informative sources for the reconstruction of the image of the riding horse of the Saka tribes of Kazakhstan. As the researchers note, "The decoration of each riding horse consists of a bridle, saddle, headband straps, chest and sub tail. Since the appearance of the horses was transformed into a new character, the equipment was supplemented with masks, cases for bangs, manes (by caps) and tails (capers). The belts were decorated with metal plates, different in parameters and saturation with various images, compositions, plots, and ornamental motifs" (Самашев, Джумабекова, Базарбаева, 2010, p. 251–281).

Accessories of Aral Saka horses

The culture of the Aral tribes for a long time remained a mystery to archaeologists, as the monuments of this region for a long time remained unexplored. The first monuments of the Saka of Aral became known thanks to S.P. Tolstov, who organized the first archaeological research in 1946. The excavations of these monuments showed that the culture of the

Saka of the Aral Sea region was peculiar with its special funerary ceremony and equipment. According to Herodotus, the territory of Central Asia, including the Syrdarya and Amudarya river basins, was the region where Saka tribes formed and lived. This is confirmed by scientists, according to whom, in the Aral Sea region in the first half of the 1st millennium BC lived nomadic tribes belonging to the Sako-Massaget alliance of tribes. On the territory of Kazakhstan, the most studied monuments of the Saka of the Aral Sea region include the Uygarak, Southern Tagisken, the Chirik-Rabat town, and so on.

Despite the fact that the Aral region is one of the habitats of the Saka's world, scientists distinguish it into a separate historical and cultural region. The reason for this was the particular location of the monuments of the Saka of the Aral Sea region, the specificity of the burial ceremony, as well as objects of material culture. In addition, this fact becomes clear also after a detailed study of the accessories of the riding horse. As noted by O.A. Vishnevksaya «... Uygarak horse equipment is one of the variants of horse equipment common in the Scythian time in the steppe regions of Eurasia, in Altai and among the Saks of Pamir.» (Вишневская, 1973, p. 111).

Most of the horse equipment was found in the excavations of the Uygarak and South Tagisken burial grounds. A distinctive feature of these monuments in comparison with the mounds of other regions of Kazakhstan is the absence of burial of fighting horses. Apparently, it indicates several other views of the Saka Aral area about the horse's role in the afterlife. As the researchers note this feature here, perhaps, has its origins from the Bronze Age. But, despite this, harness objects are one of the characters and quite often met category of finds in the burials of the Saks. Thus, for example, in the Uygarak burial ground bridle items were found in almost half of the investigated burials, both in the male and the female. As a rule, bridle objects were on the left or at the feet of the deceased.

Like other regions, the Aral Sea region was a region where the military development of the ancient nomads was going on dynamically. This was apparently caused not only by the fact that this process took place throughout the entire steppe zone of Eurasia but also by the clashes of the Saks with the army of the Persian kings Cyrus and Darius, who pursued an aggressive policy in Central Asia. On the other hand, the Aral Saka tribes actively contacted nomadic tribes that inhabited other regions of Kazakhstan. Evidence of this is the fact that in this area there are the earliest instances of harness items. The most characteristic of the Saka were the bits with stirrups, and there are also ringed bits (fig. 19-20). The territory also underwent a process of improving the management of a war horse. Thus, the master-producers of bridle items in the VII-VI centuries BC conducted scientific experiments to improve the aspirational rod by changing some of its elements.

The riders of the Aral Sea region used bronze and horn cheek-pieces. Probably, they appeared in the Aral Sea region under the influence of the Saka tribes of Central and Eastern Kazakhstan. According to M.A. Itina and L.T. Yablonsky, who analyzed the horse harness of the Saks according to materials from the South Tagisken burial ground, notes that they «look more modernized ...» (Итина, Яблонский, 1997). In other words, horse equipment is distinguished by some elements characteristic of the Aral Sea region. For example, some forms of horny and bronze cheek-pieces are found only in the Aral Sea region, and solid bronze bits and cheek-pieces are also found.

The composition of the horse harness also included various items. The main component after bits and cheek-pieces were the clips, which were located in the places of the crossing of the headband belts. The bridles were decorated with various pierces and plaques, which were often ornamented with a zodiacal sign. On harness, items can also be noted images from the animal world. For example, the bridle set of the burial mound 47 of the Uygarak burial ground, consisting of four clips, two plaques, fifty-one bridled pierces and a shoulder strap in the shape of a sculptural head of a camel, is gracefully different. The Saks of Aral region already in VII-VI centuries BC used the saddle. In the Uygarak burial ground, more than once were the spring-loaded buckles and blocks associated with the horse's saddle.

Reference

Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – p. 43–60.

Боковенко Н.А. Ранние формы скифо-сибирской узды // Тезисы докладов всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства». – Кемерево, 1979 – p. 67–70.

Боковенко Н.А. Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Ленинград, Наука, 1981. – p. 55–57.

Васильев В.Н. Развитие военного дела сарматов Приуралья в VII–II вв. до н.э. // Хронология памятников Южного Урала: Сборник статей. – Уфа, 1993 – p. 23–31.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. –Москва, 1973. – 160 p.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам Южный Тагискен). – Москва, 1997. – 187 p.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры / Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – p. 383–388.

Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). Под ред. Б.Г. Гафурова, Б.А. Литвинского. – Москва: Наука, 1977. – p. 28–52.

Кузьмина Е.Е. Кони степей Евразии в эпоху энеолита и бронзы // Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. Коллективная монография. – Екатеринбург-Самара-Донецк. 2010. – p. 5–13.

Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана № 10 могильника Берел) // Археологический альманах. – № 21. – 2010. – p. 251–286.

Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. – № 1. – 1961а. – p. 46–72.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов // МИА. – 1961б. – № 101. – 162 p.

Черников С.С. К вопросу о датировке предметов звериного стиля в Восточном Казахстане // тез. докл. III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии (скифо-сибирский «звериный» стиль). – М., 1972.

ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ӘСКЕРИ ІСІ

Чотбаев А.

Ұлы даланың әскери тарихы өз дамуында негізінен тарихи үрдістермен шартталған көптеген өзгерістерді басынан кешірді. Олардың географиялық орналасуы, тіпті әртүрлі әскери-тарихи дәстүрлердің араласу нәтижесіне айналған дала әскери өнерінің даму жолдарын да айқындап берді деуге болады. Әскери істің қару-жарағы мен даму деңгейі экономикалық, әлеуметтік және саяси факторлармен тығыз байланысты. Көшпелілер мәдениетінде әскери істі дамытуға әрқашан ерекше мән берілді. Ол отырықшы-егіншілік қоғамдардың әскери ісімен салыстырғанда көптеген айрықша ерекшеліктерге ие болды. Белгілі бір мағынада қару-жарақ пен әскери істің даму деңгейі көшпелілердің «тірі қалуының» кепілі болды. Көшпелі қоғамдарға қару-жарақ саласындағы көптеген жетілдірулер мен өнертабыстар, ұрыс тактикасындағы жаңашылдықтар жатады. Материалдық мәдениеттің кез-келген саласындағы сияқты, мұнда да өзара іс-қимыл және өзара ықпал ету болды: егіншілік халықтары көшпелілерден көп нәрсе алды және керісінше.

Қару-жарақтар заттай мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және ежелгі тұрғындардың мәдениеттерін сәйкестендіруші компонент, сондай-ақ Ұлы Дала мемлекеттерінің даму маркеріне айналды.

Сақтардың қару-жарақ кешені бір-бірін толықтыратын екі қорғаныс жабдықтары мен қарудан тұрады, олар бір мезгілде дамыды.

Қару-жарақ кешенін, сондай-ақ жауынгерлік ат әбзелдерін қайта қалпына келтіру қарулар мен керек-жарақтың әртүрлі түрлерінің құрамы, саны мен қолдану тәсілдері туралы түсінік береді, сонымен қатар қару-жарақ заттарын алып жүрудің тұтас бейнесін көрсете алады.

Бұл жерде жоғарыда жазылған жұмыстардың нәтижесінде соғысты жүргізу тактикасын зерделеу, белгілі бір жерлерде шайқас жүргізудің ерекшеліктерін анықтау мүмкін екендігін атап өту қажет, өйткені жергілікті ландшафт, сөзсіз, жауынгерлік іс-қимыл жүргізу тактикасына өз түзетулерін енгізеді.

Зерттеу жұмыстары көрсеткендей, әскери іс қару-жарақ пен жасақталудың белгілі бір эстетикалық безендірулерімен жүзеге асырылған діни көзқарастар сипаттарына ие болды. Жауынгерлік әрекеттердің желісі бейнелеу өнеріндегі негізгі композициялық элемент болды.

Әскери жасақталу пен қару-жарақ заттары экономикалық тұрғыдан қымбат тауар болып саналды. Жаңа түрлер мен технологиялар Еуразияның кең аумағына тез таралды.

Қару дайындаумен қоғамның үздік және озық ақылдылары айналысты, олар инновациялық технологияларды енгізу арқылы әскери сапаны жетілдірді.

Тарихи үдерістер халықтың әлеуметтік құрылымын қалыптастырды, олардың арасында әскери доктрина ерекше орын алып, қоғамның санасына тікелей әсер етті. Қоғамдық құрылысты қалыптастыруда әскери доктринаның қатысуын күшейту қауіпсіз биліктің кепілі болып табылатын тұрақты кәсіби армияны құруды талап етті.

Қарау-жарақтар әлеуметтік тиістілігінің белгілеушісі болуымен қатар, түрлі рәсімдік салттарда да қолданыла бастайды.

Жинақталған археологиялық материалдар әлеуметтік құрылымның бірқатар мәселелерін қарастыруға мүмкіндік береді Аталған мәселені баяндауда қазіргі таңда экономикалық, идеологиялық және қоғамдық құрылымдар жақсы зерттелген скифтік ұқсастықтар маңызды орын алады.

Қару-жарақтарды пішіні мен зерленуіне қарай, элитарлы және қатардағы әлеуметтік топқа жатады деп бөлуге болады. Элитарлылар қатарына беті мен біраз бөліктері зооморфты немесе өсімдік элементтерімен әшекейленіп, аң стилінде орындалған және қымбат тастармен зерленген салтанатты қару-жарақтарды жатқызамыз. Ертедегі қару-жарақ жасаушы шеберлер қарулардың пішіні мен техникалық сипатын зерлеумен ұштастыра білді. Сақтарға тән қаруларды әшекейлеуде жыртқыш аңдар мен полиморфты тіршілік иелерінің бейнелері (грифон) қолданылды. Қаруларды сәндеу-

1. Салт атты бейнеленген жапсырма. Теңлік. Жетісу
Пластина с изображением всадника. Тенлик. Жетысу
The plate with the image of the rider. Tenlik. Zhetysu

де негізінен жыртқыш аңдардың (қабан, қасқыр, барыс және т.б), ал әскери қосымша жарақтарды әшекейлеуде шөпқоректілердің (бұғы, жылқы, тау ешкісі, арқарлардың және т.б) бейнелері қолданылды. Соңғыларымен әскери жасақ заттары жиі безендірілді. Әшекейлеуге таңдалатын жануарлардың табиғи ерекшеліктеріне аса көңіл бөлді. Бірте-бірте қару-жарақтарға қатысты нақты мағыналық және магиялық түсініктер пайда болады. Мәселен, заттар өзінде бейнеленген жануардың табиғи қасиеттерін иеленеді деген ұғымдар қалыптасады. Осылайша әскери жарақ түрлері оны қалыптастырған мәдениет аясындағы «кітапқа» айналады, ал ондай кітапты оқу үшін көшпелілер мәдениетіндегі әскери жарақ түрлерінің даму деңгейі мен ішкі сипаттарына сүйене отырып олардың атқаратын қызметінің ерекшеліктерін анықтау қажет Кәсіби сарбаздар армияның өзегі болып табылды, олар әр уақыттарда халық арасынан жұмылдырылып ұлғайып отырды. Әскери контингенттің қарқынды өсу үрдісі қоғамның қаруға деген қажеттілігінің артуына алып келді. Қару өз кезегінде жетілдіріліп, белгілі бір жағдайларда әскери іс-қимыл жүргізудің тактикалық тәсілдерін ұйымдастыруға ықпал етті.

Ежелгі тайпалардың әскери өнері жетілдіріліп, әскерлердің күшті соққы беру көлігіне қажеттілік туындай бастайды. Мұндай көліктерді сол кезеңнің жартас суреттерінде көп кездесетін қос дөңгелекті арбалар құрады. Жартас суреттерінде көбінесе жеңіл қос дөңгелекті аңшы және соғыс арбалары бейнеленді.

Тұрақты сипат алған үздіксіз шапқыншылықтар қоныстардың қорғанысын қамтамасыз ету тактикасын да есепке алуды жолға қойды. Ж.с.д. XVII–XVI ғғ. Орал тауларынан бастап Ертіс өзеніне дейінгі далалық, орманды далалық аумақта қорғаныс құрылыстарымен айнала қоршалған – ағаш шарбақты қабырғалар тұрғызылған, терең орлар мен күрделі құрылыстармен қамтылған тікбұрышты және шеңбер пішінді қоныстар пайда болды. Мұндай бекініс қоныстардың аумағы 6-дан 30 мың шаршы метрге дейін жетті.

Үстірттегі Тоқсанбай қонысын жер ерекшелігіне сәйкес қорғаныс мақсатында тұрғызылған орталықтар қатарына жатқызуға болады. Аталған қоныста бекініс қабырғалары болмағанымен, қоныстың орналасу жағдайы тұрғындардың қауіпсіздігін қамтамасыз ете алды. Бұл қоныстан табылған жебелердің көптігі мен соғыс арбаларына жегілетін аттарды тізгіндеуде қолданылатын сүйек қалқанша сулықтарға қарай отырып жергілікті тұрғындардың әскерилендірілгендігін байқаймыз.

Қола дәуірінің алғашқы кезеңінен бастап, яғни ж.с.д. II мыңжылдықтың бірінші-екінші жартысы шегінде Еуразия даласындағы қару мейлінше берік, әрі ыңғайлы бола түсіп, ал әскери өнер жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Тастан жасалған жебелер, найзалар мен пышақтарды қоладан жасалған бұйымдар ығыстырады, бірақ уақыт өте келе өзгеріске түскен алғашқы пішіндерінің белгілері сақталып қалды.

Сақтардың қару-жарақ кешені дәстүрлі қару түрлері мен қорғау құралдарынан тұрады.

Қанжарлар. Қанжар – түйреуге және кесуге арналған қару. Мұндай қарулардың алғашқы түрлері неолит заманынан белгілі (6-сурет). Олардың қатарында Шығыс Қазақстан облысындағы Усть-Нарым ауылының маңындағы қоныстан табылған екі жақты өткір жүзіне кремний қондырылған сүйек құралды айтуға болады. Құралды сы-

2. Тас сарбаз
Каменный воин
Stone wars

3. Салт аттылар мен жаяу жауынгерлер бейнеленген жапсырма. Нүркен 1 қорымы. Орталық Қазақстан
Пластина, где изображены всадники и пешие войны. Могильник Нуркен 1. Центральный Казахстан
The plate where horsemen and foot wars are depicted. The mound Nurken 1. Central Kazakhstan

ртқы пішініне қарай отырып, жақын ұрыс қарулары қатарына жатқызуға болады және мұндай пішін қола дәуірі қанжарларында қайталанады.

Шақандар мен найзалар. Шақан – соққы жасау мен түйреуге арналған қару. Екі бөліктен тұрады: шақанның өзі, яғни зақымдайтын бөлігі және ұстап жүретін ағаш сабы немесе тұтқасы.

Дәл қазіргі уақытта бізге негізінен Шығыс, Солтүстік және Орталық Қазақстандағы ескерткіштерден табылған, ж.с.д. VII–VI ғғ. тән бірнеше шақан белгілі. Жартас беттерінде кескінделгені болмаса, басқа аймақтардан шақан түрлері кездеспеді. Қарудың бұл түрінің негізгі жинағы тасмола археологиялық мәдениетінің таралу аумағына тән (4 дана).

Н.Л. Членованың тұжырымдауынша, шақандар да қанжарлар тәрізді жаяу әскердің қару-жарақ кешенінде болған және қанжарлар мен шақандар қоса қойылған жерлеулерде жебелер кездеспейді. Біздің ойымызша, бұл пікір уақытынан бұрын жасалған, өйткені қазір аталған қарулар бірге қойылған жерлеу орындары белгілі.

З.С. Самашевтың ойынша, Сағыр петроглифтеріндегі жауынгердің бейнесі жоғарыда аталған зерттеушінің жаяу және атты әскелердің қару-жарақ кешені туралы тұжырымына қайшы келеді.

Сібірдің кең-байтақ жазығын мекендеген тайпаларда шақан кеңінен қолданылды, тіпті ол қоян-қолтық ұрыстың басты қаруы да болса керек.

Қазақстанның ерте темір дәуіріне тән жерлеу ескерткіштерінде шақан сирек кездеседі, көбіне кездейсоқ жағдайларда табылады. Дегенмен, бұл уақыттарда қолданылған шақандардың пішінін жартас суреттері мен бәдіздердегі кескіндерден байқауға болады.

Аталмыш қарумен жарақтанған жауынгерлердің Сағыр және Құлжабасы жартастарындағы бейнелері аса қызықты, бұл бейнелерде сапқа кигізілген ұңғысы анық көрсетілген.

Қазақстанның жартас өнері ескерткіштерінде шақанмен қаруланған жауынгерлердің бейнелері кездеседі. Олардың ішіндегі ең жарқын кескіндер, жоғарыда айтып өткеніміздей Сағыр 2 шатқалындағы петроглифтерде шоғырланған. Мұнда бірі-біріне жарыса шақанмен соққы жасап жатқан екі жаяу жауынгер бейнеленген. Баянжүрек петроглифтері арасында да шақанмен қаруланған өте қызықты жауынгер бейнелері бар.

Шақанды асынып жүру әдістерін петроглифтер мен стелалардағы бейнелерді қолдана отырып, Алтайдағы ескерткіштерден табылған олжалар арқылы жаңғыртуға болады. Ақ-Алаха 1 қорымындағы № 2 обадан белбеуге ілетін ілмегі бар сақталуы жақсы шақан табылды. Петроглифтердегі жауынгер бейнелерін салыстыра отырып және жерлеулердегі орналасуына қарап, шақанды белбеуге сабынан төмен қаратып ілген деп болжауға болады.

Біраз зерттеушілердің болжамынша шақанды қолдану аясы тек соғыс жағдайымен шектелмей, сонымен бірге оны рәсімдік жоралғыларда да пайдаланған. Дәлел ретінде аң стилінде сомдалған шақандармен қатар, петроглифтердегі кескіндерді және жерлеулердегі шақан соққысы әсерінен маңдайында жарықтары бар бассүйектерді келтіруге болады.

Найза – ұшы металдан, сабы ағаш, түйреуге арналған қару. Қазіргі уақытта бізге қола және ерте темір дәуірлеріне жататын әртүрлі ескерткіштерден табылған 30 тарта найза түрлері белгілі. Найзалар ұштарының сапқа бекітілуіне қарай ұңғылы және шегелі болып бөлінеді.

Найзалармен, негізінен қорғаныс мақсатында жаяу әскерлер қаруланса керек. Атты әскердің де найзаны пайдаланғанын жоққа шығаруға болмайды. Ерте темір дәуірінде үзеңгі болмағандықтан, атты найзагерлер соғыс тактикасының өзгеше түрін қолданған болуы керек. Мүмкін найзагерлер қарсыласын 10–20 м жерден найза лақтыру арқылы жайратқан шығар. Ал жаяу әскерлер найзаларды негізінен салт атты жауынгерлерге қарсы қолданды.

Садақ. Садақ – ежелгі жазба деректерден белгілі болғандай, қарастырылып отырған кезеңдегі жауынгерлердің басты қаруы. Ерте темір дәуірінде «М» тәрізді қарапайым садақтар қолданыста болған.

Садақты аңшылық пен түрлі сайыстарда қолданды. Бірақ негізгі саласы әскери ұрыс болып табылады, ол мылтық пайда болғанға дейін үстемдік етті. Ғасырлар

бойы садақ көптеген бірізділіккe ұшырады. Алыс қашықтан ұрыс жүргізу кезінде садақпен бірге жебе ұштары да қолданылды.

Толық түрде сақталған садақ жерлеу кешендерінде кездеспесе де, ол бұғытастар мен мүсіндерде, салт аттылардың металдан жасалған шағын мүсіншелерінде сомдалған.

Барлық бейнелерде садақ қорамсаққа салынған және белдікке сол жағына ілінген. Біздің пайымдауымызша, ж.с.д. VIII–VII ғғ. садақшы жауынгерлер негізінен қарапайым садақтарды қолданған.

Бүкіл Еуразия аумағында таралған иконографиялық материалдар негізінде садақ түрлерінің жаңғыртпасын жасап шығуға болады. Жартас беттеріндегі суреттер мен бұғы тастарда садақшылар мен садақтың өте анық кескіндері кездеседі. Сонымен бірге садақ түріндегі шағын әшекейлер де бар. Әрине, темір дәуірінің алғашқы кезеңінде қолданылған садақ туралы тұжырым жасау үшін этнографиялық мәліметтерді тарта отырып, қолда бар барлық материалды кешенді түрде зерттеу қажет. Мұнда негізінен жебелердің масағына, пішініне, көлеміне, салмағына және сабының ұзындығына ерекше көңіл аудару қажет. Бұл мәліметтерді салыстыра отырып, біз садақтың сипатын, асынып жүру әдісін, ату тәсілдерін және қаруланған садақшының толық кескін-келбетін келтіре аламыз.

4. Ұрыс көрінісі. Сағыр. Шығыс Қазақстан
Сцена битвы. Сагыр. Восточный Казахстан
Battle Scene. Sagyr. Eastern Kazakhstan

Шығыс Қазақстандағы петроглифтерде садақ кескінделген бірнеше көріністер тіркелді. Олардың арасынан Сағыр 2 шатқалындағы жартаста бейнеленген көрініс өте қызықты. Мұнда қолдарында шақан ұстаған екі жауынгер бейнеленіп, олардың белдіктерінің сол жақтарына садақ салынған қорамсақ ілінген. Қорамсақтан иығына қарай майысқан садақтың жоғарғы бөлігі шығып тұр. Садақтың мөлшері адамның орта беліне дейін жетеді. Жартас суреттерінен көптеген аңшылық көріністері белгілі, бірақ онда негізінен қарапайым садақ түрлері кескінделген. Аталған уақытта садақтың екі түрі, яғни, қарапайым және «М» тәрізді садақтар қолданылуы мүмкін. Қарапайым садақтар аңшылық мақсатта қолданумен шектелді, дегенмен оларды тайпалар арасындағы қақтығыстарда да қолдану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. «М» тәрізді садақтарды жасаудың қиындығы мен қымбатшылығы қарулануға өз әсерін тигізді деп тұжырым жасауға болады. Күрделі садақтармен әскердің айрықша топтары, ал қарапайым түрлерімен тиісінше қатардағы жауынгерлер қаруланды.

Жебелер – белгілі бір қашықтықтағы жауды зақымдайтын қару. Барлық жерде садақпен бірге қолданылады.

Зерттеушілер оңтайлы зерттеу жұмыстарын жүргізу мен барынша толық ақпараттар алу үшін түрлі әдіс-тәсілдерді енгізіп, жіктеу және сыныптау кестесін құрастырды және олардың өзін дайындау материалына қарай түрлерге, қондырмасының пішініне қарай топтарға, қиылымы бойынша топшаларға бөлді.

Қазақстан территориясында ағаштан, сүйек немесе мүйізден, қола мен темірден жасалған жебелер белгілі. Қондырмасы бойынша екі топ бар: ұңғылы және шегелі. Ашалы қондырмасы бар жебелер сирек кездеседі. Жебелер қимасының пішіні бойынша екі қанатты, үш қанатты, екі қырлы, үшқырлы, төртқырлы, оқ тәріздес және қауырсынына сәйкес жіктерге бөлінеді.

Ерте сақ кезеңінің қорамсақтары Қазақстанға тән қоладан жасалған ұңғылы және шегелі жебелерден тұрады. Бұл уақытқа тән жебелердің пішіндері мен түрлерінің алуан түрлілігі, әскери істің жоғары деңгейінен хабар береді. Жетілдірілген екі қанатты жебелердің ұштары салмақтанып, ұңғысында бүршіктер пайда болады. Төртқырлы жебелер тәжірибе ретінде қолданылған болуы керек. Олай дейтініміз, статистикалық мәліметтер көшпелілік дәуірдің алғашқы уақытындағы қорамсақтарда ондай жебелердің төменгі үлесін көрсетеді.

Барлық ескерткіштерде қорамсақ адам қаңқасының сол жағына, сан жілігінің тұсына қойылған. Қорамсақтар барлық жерлеулерден кездеспейді және бүтін күйінде тіркелмейді. Жебелер ұштары ереже бойынша төмен қарата салынады. Өйткені, жебелердің қорамсақта оңтайлы орналасуы садақшы-жауынгерге жылдам атуға мүмкіндік береді, ал жылдамдық пен ептілік ұрыстың нәтижесін анықтайды.

Ең жарқын қорамсақтар Шілікті және Елеке сазы ескерткіштерінен табылды.

Дулыға. Ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңінде жауынгердің жарақ құрамы

ыңғайлы, әрі қажетті заттар – дулыға және қару, қорамсақ, қанжар және т.б. әскери керек-жарақтарды тағынып жүруге арналған былғары баулары бар қорғаныс сауытынан тұрды.

Сауыттар негізінен былғарыдан дайындалған болуы керек, себебі осы күнге дейін қарастырылып отырған уақытта Қара теңіз жағалауларында кең қолданыста болған металл сауыттардың тек бірнешеуі ғана белгілі. Ауыр қорғаныс сауытпен құрсанған жауынгер бейнесі кескінделген жалғыз қола жапсырманы атап кетуге болады. Бұл жапсырмада – бірнеше кейіпкерлерден құралған желілік көрініс берілген. Жапсырманың жартысы ерте замандарда сындырылған Мұнда атты және жаяу әскерлердің бейнесі кескінделген. Қару-жарақтары әртүрлі. Жапсырманың бүтін бетінде үш сұлба сомдалған: бірінші кейіпкер аттың үстінде, екіншісі атты адамның алдында, сол аяғына бүгіліп отырған күйде, ал үшінші бейне салт аттының артында, қолына ерте көшпелілер заманында бетпе-бет ұрыстың жетекші қару үлгісі саналған шақанға ұқсас қару ұстаған. Шақан рәсімдік жоралғыларды атқару кезінде де қолданылды. Бейнеленген барлық кейіпкерлердің басында жайпақ дулығаларға ұқсас баскиімдері анық сызылған. Тараз қаласындағы облыстық музейінде сақтаулы жауынгердің мүсіншесінде төбесінде айдары бар дулығаның кескінін көруге болады. Жауынгер мүсіншесі мәдени қабатсыз табылған заттардың қатарына жатады.

Әскери белдіктер. Әскери жарақтардың жарқын бір үлгісі – белдік жиынтықтары болып табылады. Ежелгі замандар мен ортағасырларда түрліше әсемделген белдік жиынтықтары Еуразияның кең-байтақ далаларында кеңінен таралды. Олардың сипаттамасы мен талдауына айтарлықтай зерттеу еңбектері арналған.

Ежелгі қоғамда белдіктердің әшекейленуіне, тағынып жүруге қатысты кең ұғымдар мен дәстүрлер жүйесі қалыптасты. Ерекше орын олардың жауынгерлік қызметіне берілді. Тасмола II, Нұрманбет IV, Майкөбен III, Тегісжол қорымдарынан шыққан қанжар, қорамсақ және басқа да әскери жарақтармен қатар кездесетін белдік жиынтықтары тәрізді үлгілер Қазақстанның ежелгі салт атты жауынгерлерінің дәстүрлі және қастер тұтатын жарақтарының бірі болды. Ерте темір дәуірінің белдік жиынтықтары бүкіл даланың малшаруалығы келбетімен қиылысады.

Қысқа түрде қарастырылған сақ тайпалары мекендеген аймақтардан табылған белдік жиынтықтарының ортақтастықтары көп. Бұл тек мәдени байланыстармен, айырбаспен ғана шектелмейді, көшпеліліктің бастапқы кезеңіндегі тұрғындардың түрлі қозғалыстарымен де байланысты болса керек.

Қорамсақ. Археологиялық және иконографиялық материалдар бойынша садақ пен жебені асынып жүруге арналған екі жабдық белгілі – қорамсақ пен көн садақ.

Қорамсақ жебе салуға арналып, ағаштан, қайыңтоздан және былғарыдан жасалды. Археологиялық материалдарға сүйенсек жебе салынған қорамсақты белдіктің сол жағына ілгенін бағамдауға болады. Мұндай жәдігерлер Шілікті, Қарамұрын I, Елекесазы қорымдарынан белгілі.

Көн садақ – садақты жебелерімен қоса асынып жүруге арналған. Иконографиялық материалдар қарастырылып отырған заттардың көптеген кескіндерін береді. Петроглифтердегі суреттердің анық болмауына қарай қорамсақтардың нақты бір пішіндері жайлы сөз қозғау қиын, бірақ шағын фигуралар мен олардың сынтастардағы, ыдыстардағы және әшекейлердегі кескіндері толық болмаса да біршама бейнесін анықтауға септігін тигізеді. В.Д. Кубаревтың пікірінше қарастырылып отырған дәуірде жебелерді садақпен бірге қорамсақта алып жүрген.

Біз жоғарыда атап өткеніміздей, Сағыр петроглифтеріндегі жауынгерлердің қорамсағында садақ бар, ал жебелер байқалмайды. Мүмкін, бұл көріністен қорамсақ жайлы толық ақпарат ала алмаймыз. Жауынгерлер жебелер салынған қорамсақты жеке асынып жүруі мүмкін деп топшалауға болады, дегенмен көн садақтардың садақ пен жебені бөліп тұратын қосымша қалталары болғандығын да елемеуге болмайды. Мұндай пікірді осы шатқалдағы петроглифтерді зерттеуші авторы да ұстанады.

Жоғарыда келтірілген қару-жарақ кешенінен әскери контингенттің жартысы садақшылардан, ал қалған жартысы қанжар, сирек шақанмен қаруланғаны байқалады. I мыңжылдықтың басында сапалы қару түрлері пайда бола бастады. Бұл процесс қоғамның әрбір мүшесі қорғаушы болатын, ал соғыс өмірлерінің мәніне айналатын әскерлерге толы уақытқа негізделген. Қоғамдық қатынастарға әсер еткен факторлардың бірі - жаңа сапалы мал шаруашылығы, ол өз кезегінде ежелгі тайпалардың алдына жайылымдық жерлердің жетіспеушілігі мәселесін қойды. Бұл мәселе негізінен жаңа аумақтарды басып алумен шешілді. Ежелгі қоғамдардағы осы оқиғалар аясында соғыс біртіндеп тұрақты кәсіпке және баюдың көзіне айналды. Осылайша, көшпелі өмір салты соғыс жүргізу өнерінің дамуына кедергі келтірмеді, керісінше олар бір-бірін өзара толықтырды.

Жоғарыда аталған қару-жарақ түрлеріне сүйене отырып, ерте сақ кезеңіндегі жауынгерлер негізінен садақ пен жебені кеңінен қолданған деп тұжырымдауға болады. Соғыс жүргізу тактикасына келер болсақ, мәліметтерге қарағанда ұрыс белгілі бір арақашықтықтан садақпен атудан басталып қарсыластарының қатары сиреген тұста ғана қоян-қолтық ұрыспен жалғасқан. Осылайша, олар қашықтан ұрыс салуды көбірек пайдаланған, ал бетпе-бет шайқасқа қажет болған кезде ғана шыққан. Мұндай болжамды Геродот хабарламалары дәлелдейді: көшпелілер Кирмен шайқасы барысында «алғаш екі жақтың әскерлері бірі-бірімен садақпен атысып, жебелері таусылған соң қоян-қолтық ұрысқа көшті». Сонымен қатар Геродоттың жазбасында олардың «найза және қылыштармен шайқасқаны» жайлы сөз болады. Ж.с.д. VIII – VII ғғ. мерзімделетін найзалар мен қылыштардың аталған аумақта аз кездесуіне қарай соңғы мәлімет әзірге толық дәлелденген жоқ. Археологиялық мағлұматтарға негіз артсақ жауынгерлер қанжарлар мен шақандарды қолданғуы мүмкін. Шақандар ерте көшпелілері заманында жақыннан ұрыс салудың жетекші қаруы болған. Кейбіреулердің пікірінше, сондай-ақ ғибадат ету рәсімдері кезінде де қолданылған. Егер шақанның сабы ұзын болса, онда оны атты әскерлер, атап айтқанда жаяу әскерге қарсы пайдалана алды.

Әдебиет

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – 38–63-бб.

Бейсенов А.З. Новые памятники тасмолинской культуры в Центральном Казахстане // «Маргулановские чтения». Сборник Материалов научной конференции. – Алма-Ата, 1989. – 214-217-бб.

Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. – Астана, 2003. – Т. 1. – 88–108-бб.

Геродот, IV. 9-10. – ВДИ. – 1947. – № 2. – 260 б.

Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и её исторический аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1990. – 300 б.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 б.

Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Токсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие-2006». – Алматы, 2006. – 188–189-бб.

Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. Древние сокровища Казахского Алтая. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 б., ил.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище Кызылуийк. – Астана: Изд. группа ТОО «Археология», 2011. – 200 б.

ВОЕННОЕ ДЕЛО КОЧЕВНИКОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Чотбаев А.

Военная история Великой Степи познала в своем развитии многочисленные трансформации, обусловленные в основном историческими процессами. Географическое расположение располагало, даже можно сказать предопределило пути развития военного искусства степи, которое стало продуктом смешения различных военно-исторических традиций. Вооружение и уровень развития военного дела тесно связаны с экономическими, социальными и политическими факторами. В культуре номадов развитию военного дела всегда придавалось особое значение. Оно обладало многими специфическими особенностями по сравнению с военным делом оседло-земледельческих обществ. В определенном смысле уровень развития вооружения и военного дела служили залогом «выживания» номадов. Кочевым обществам принадлежат многие усовершенствования и изобретения в области вооружения, нововведения в тактике боя. Как и в любой области материальной культуры, здесь происходило взаимодействие и взаимовлияние: земледельческие народы многое заимствовали у кочевников и наоборот.

Предметы вооружения являются одной из важнейших составляющих материальной культуры и стали идентифицирующим компонентом культур древних народов, а также маркером развитости государств Великой степи.

Комплекс вооружения саков состоял из двух дополняющих друг друга компонентов защитного снаряжения и оружия, развитие которых происходило одновременно.

Реконструкция комплекса вооружения, а также снаряжения боевого коня дает представление о составе, количестве и способах применения различных видов оружия и экипировки, также можно получить целостную картину ношения предметов оружия.

Здесь нужно отметить, что в результате вышеописанных работ представляется возможным изучить тактику ведения войн, определить особенности проведения битв в определенных локациях, так как ландшафт местности, бесспорно, вносит свои коррективы в тактику ведения боевых действии.

Как показали исследования, военное дело становится частью религиозных представлений, которые воплощались в определенном эстетическом оформлении предметов оружия и экипировки. Сюжеты боевых действий становились основным композиционным элементом в изобразительном искусстве.

Воинская экипировка и оружие являлись дорогостоящим товаром в экономическом аспекте. Новые виды и технологии быстро расходились на обширную территорию Евразии.

Изготовлением оружия занимались лучшие и продвинутые умы общества, которые совершенствовали боевые качества с внедрением инновационных технологий.

Исторические процессы формировали социальную структуру населения, среди которых военная доктрина занимала особое место, и непосредственно влияла на сознания общества. Усиление присутствия военной доктрины в формировании общественного строя, требовало создание постоянной профессиональной армии, которая являлась гарантом безопасного властвования.

Предметы вооружения становятся маркерами социальной принадлежности, кроме того, используются и в ритуальных действиях. Собранные археологические материалы на сегодняшний день позволяют, в какой-то степени рассмотреть некоторые вопросы социального строя. В освещении данной проблемы важны скифские параллели, у которых на сегодняшний день хорошо изучены экономические, идеологические и общественные структуры.

По форме и декору предметы вооружения, также как и погребальные памятники можно разделить на элитарные и рядовые. К элитарным можно отнести предметы вооружения, оформленные в зверином стиле, используются в основном благородные металлы, камни. Древние оружейники с мастерством совместили форму оружия и технические характеристики с декором. Украшениями для сакского оружия стали образы зверей и мифических существ (грифоны). В основном для украшения оружия

5. Садақшы салт аттылар. Жетісу
Конные лучники. Жетысу
Horse archers. Zhetysu

использовались образы хищных зверей (кабан, волк, барс и т.д.), а для украшения воинской экипировки – образы травоядных (олень, лошадь, горные козлы, архары и т.д.). Последними часто украшались предметы воинской экипировки. При украшении данных предметов выбирали животных по их природным качествам. Постепенно предметы вооружения наделяются конкретными смысловыми, магическими понятиями. Появляются такие понятия, как овладение природными качествами зверей посредством изображения их на данных предметах. Так предметы воинской экипировки превращаются в «книгу» существовавшей некогда культуры, выработавшей их, а для прочтения так называемой книги следует определить функциональные особенности предметов воинской экипировки в культуре номадов, основываясь на уровень их развития, а также на внешние характеристики. Армия, состоящая из профессиональных солдат, являлась стержнем, которая в различные моменты увеличивалась за счет мобилизации населения. Тенденция интенсивного роста военного контингента привела к увеличению потребностей общества на оружие. Оружие в свою очередь начало совершенствоваться и влияло на организацию тактических приемов ведения военных действии в определенных ситуациях.

Военное искусство древних племен совершенствуется и появляется потребность в усиленных ударным транспортом войск. Таким транспортом стали колесницы, многочисленные изображения которых встречаются среди петроглифов этого времени. На большинстве из них показаны легкие двухколесные охотничьи и боевые колесницы.

Набеги, приобретающие постоянный характер, вынуждали учесть и оборонительные возможности поселений. В XVII–XVI вв. до н.э. в степной, лесостепной зоне от Урала до Иртыша существовали поселения, прямоугольные и круглые в плане, окруженные оборонительными сооружениями – стенами, с деревянным частоколом и рвами, башнями и сложными предварительными постройками. Укрепленные поселения имеют площадь от 6 до 30 тыс. кв. м. Поселение Токсанбай на Устюрте можно отнести к ряду центров, которые возводились с учетом оборонительного характера ландшафта. На данном поселении отсутствуют оборонительные стены, но между тем расположение его на останце исключало необходимость в них. Население этого поселения было военизированным, на что указывают многочисленные находки наконечников стрел, а также костяные щитковые псалии, использовавшиеся для управления колесницей с упряжкой лошадей.

С изобретением бронзы, на рубеже первой – второй четверти II тыс. до н.э. в евразийских степях, оружие становится более прочным и эффективным, а военное дело переходит на новый уровень. Каменные наконечники стрел, копья, ножи теперь отливаются из бронзы, но остаются формы, которые в свою очередь со временем видоизменяются.

Комплекс вооружения саков состоит из традиционных видов оружия и средств защиты.

Кинжалы. Является оружием колющего и режущего действия. Оружие такого характера известны с неолитического времени, среди них можно отметить костяное орудие с кремневыми вставками на обоюдоострый клинок, происходящее из поселения близ села Усть-Нарым в Восточно-Казахстанской области. Судя по форме, данное орудие можно охарактеризовать как оружие ближнего боя, эта форма повторяется на кинжалах эпохи бронзы.

Чеканы и копья. Чекан – оружие ударно-колющего действия, состоящее из двух частей: собственно чекана – поражающей части и древка или рукояти – несущей.

На данный момент нам известно несколько чеканов, относяшихся к VII–VI вв. до н.э., которые происходят в основном из памятников Восточного, Северного, Центрального Казахстана. В остальных регионах пока еще не найдены чеканы, но имеются их изображения на скалах. Основная масса этого вида оружия приходится на территорию распространения тасмолинской археологической культуры (4 экз.).

Н.Л. Членова предполагает, что чеканы, как и кинжалы, были на вооружении пеших воинов, так как в погребениях, где обнаружены кинжалы и чеканы, отсутствуют наконечники стрел. Данное утверждение, по нашему мнению, сделано преждевременно, потому что известны погребения, где одновременно находились указанные виды вооружения.

По мнению З.С. Самашева, изображение воина на петроглифах Сагыр противоречит предположению исследователя о комплексе оружия пешего и конного воина.

Чекан широко использовался племенами, населявшими сибирские просторы, и, наверно, был основным видом оружия ближнего боя.

В погребальных памятниках раннего железного века Казахстана чеканы встречаются редко, в основном они случайного характера. Тем не менее формы чеканов, бытовавших в то время, можно представить по наскальным рисункам и изображениям на каменных изваяниях.

Интересны изображения воинов, вооруженных этим оружием, на скалах Сагыр и Кулжабасы, где четко виден вток, надетый на древко.

На памятниках наскального искусства Казахстана встречаются образы воинов, вооруженных чеканами, среди которых, как мы уже упоминали выше, наиболее яркие изображения находятся на петроглифах урочища Сагыр 2. Здесь изображены два пеших воина, одновременно наносящих друг другу удары чеканами. Интересное изображение воинов с чеканами есть и среди петроглифов Баянжурека.

6. Соғыс арбасындағы жауынгер. М.В. Гореликтің қалпына келтіруі
Воин на колеснице. Реконструкция М.В. Горелика
The wars of the chariot. Reconstruction of M.V. Gorelik

Способы ношения чекана можно реконструировать по находкам из памятников Алтая с использованием изображений на петроглифах и каменных стелах. В кургане 2 некрополя Ак-Алаха 1 найден чекан хорошей сохранности с петельками для подвешивания к поясу. Сопоставляя изображения воинов на петроглифах и учитывая их расположение в погребениях, можно предположить, что чекан подвешивался к поясу древком вниз.

Сфера использования чекана не ограничена боевыми эпизодами, некоторые исследователи предполагают их применение в ритуальных действиях. Об этом свидетельствуют некоторые чеканы, оформленные в зверином стиле, сюжеты петроглифов и округлые отверстия, имеющиеся на лобовой части черепов погребенных лошадей от удара чекана.

Копье – древковое оружие колющего действия, состоит из металлического наконечника и древка. На данный момент нам известны около 30 экземпляров копий, происходящих из разных памятников эпохи бронзы и раннего железного века, основная масса датируется эпохой бронзы. По способу насада они разделяются на втульчатые и черешковые.

Копьями, наверное, вооружались воины пешие, использовавшие их в основном в оборонительных действиях. Не исключено использование копий и конными воинами. Отсутствие стремян в раннем железном веке, естественно, предопределило применение особой тактики боя конными копейщиками. Возможно, копейшики поражали противника на дистанции 10–20 м способом метания. Пешие воины использовали копье в основном против воинов-всадников.

Лук. Лук, как нам известно, из древних письменных источников, является основным оружием воинов изучаемой эпохи. В раннем железном веке, судя по наконечникам стрел и графическим рисункам, бытовали простые М-образные луки.

Лук применяли, естественно, на охоте и в различных состязаниях. Но основной сферой их применения была военная, где они господствовали до появления огнестрельного оружия. На протяжении веков лук претерпел многочисленные унификации. В военных сражениях лук вместе с наконечниками стрел использовался в дистанционном бою.

Сам лук в погребальных комплексах в целостном виде еще не обнаружен, но изображен на оленных камнях и статуях, а также на металлических миниатюрных фигурках всадников. На всех изображениях лук лежит в налучье и подвешен к поясу с левой стороны. Можно предположить, что в VIII–VII вв. до н.э. воины-лучники пользовались преимущественно простым луком.

Реконструкцию лука можно сделать на основе иконографических материалов, которые нам известны по всему ареалу Евразии. На наскальных рисунках, оленных камнях встречаются хорошие изображения лучников и самих луков. Также имеются миниатюрные украшения в форме лука. Естественно, для создания целостного представления о луке, бытовавшем в раннем периоде железного века, необходимо провести комплексное изучение всех имеющихся материалов с привлечением этнографических данных. Здесь нужно особое внимание обратить на наконечники стрел,

7. Сақ жауынгерінің қанжары
Кинжал сакского воина
Saka warrior's in a dagger

их формы, размеры, вес и длину древка. Сопоставляя эти материалы, мы сможем представить форму лука, способы его ношения, методы стрельбы из него и картину вооруженного лучника в целом.

На петроглифах Восточного Казахстана фиксируются несколько изображений лука, среди них интересен сюжет рисунков из урочища Сагыр 2. Здесь изображены два воина с чеканами в руках, с левой стороны к поясу одного из них подвешен горит с вложенным луком. Из горита торчит верхняя часть лука, изогнутая в плечах. В масштабе лук приходится на половину роста человека. Известны многочисленные охотничьи сюжеты, но здесь в основном изображались простые луки. Вероятно, в данное время бытовали два вида луков – простые и М-образные. Сфера применения простых луков ограничивалась охотой, но не исключено использование их и в межплеменных стычках. Также можно предположить, что дороговизна и сложность изготовления М-образных луков коснулись и вооружения. Сложными луками вооружались особые части армии, простыми пользовались остальные члены войска.

Стрелы – оружие поражающее противника на определенной дистанции. Используется лучниками повсеместно с луком.

Оружиеведы разработали различные методы для оптимизированного изучения и получения максимальной информации, создали классификационные и типологические таблицы, группируя их по материалу изготовления на классы, по форме насада на группы, по форме сечения на подгруппы.

На территории Казахстана известны наконечники стрел, изготовленные из дерева, кости или рога, бронзы и железа. По форме насада имеются две группы – втульчатые и черешковые, редко встречаются вильчатые насады. По форме сечения делятся на двухлопастные, трехлопастные, трехгранные, четырехгранные, пулевидные, а внутри по виду оперения делятся на типы.

Колчаны воинов раннесакской эпохи представлены традиционным для Казахстана набором бронзовых втульчатых и черешковых наконечников стрел. Многообразие форм и типов, характерных для этого времени, свидетельствует о высоком уровне военного дела. У модифицированных втульчатых двухлопастных наконечников утяжеляются головки, появляются шипы на втулке. Возможно, четырехгранные стрелы являются экспериментальными, так как статистические данные показывают небольшую долю таковых в колчанах раннего периода эпохи номадизма.

Во всех памятниках колчаны располагались слева от погребенного, вдоль берцовой кости. Колчаны встречаются не во всех погребениях, а также фиксируются фрагментарно. Наконечники, как правило, лежали острием вниз. Удобное расположение наконечников в колчане помогало воину-всаднику мобильно произвести выстрел, так как быстрота и ловкость определяют исход боя. Самые яркие колчаны происходят из памятников Шиликти и Елеке сазы.

Шлем. В начальный период раннего железного века комплект снаряжения воина состоял из необходимых и удобных предметов – шлема, защитного доспеха с различными портупейными ремнями для подвешивания оружия, колчана, ножен и других воинских приспособлений.

Нам известны несколько шлемов, датируемых первой половиной раннего железного века.

Доспехи, вероятно, были изготовлены в основном из кожи, так как до сегодняшнего дня известны лишь несколько находок металических панцирей, широко бытовавших в это время в Причерноморье. Можно отметить лишь одну бронзовую пластину с изображениями воинов, облаченных в тяжелую защитную одежду. На этой пластине – сюжетная композиция, состоящая из нескольких персонажей. Половина пластины сломана еще в древности. Здесь изображены всадник и пешие воины. Вооружение у них разнообразное. На целой стороне изображены три силуэта: первый персонаж сидит на лошади, другой находится перед всадником в сидячей позе, причем он сидит на подогнутой левой ноге. Третий расположен позади всадника, у него в руке

оружие, напоминающее чекан, считающийся одним из ведущих форм оружия ближнего боя в эпоху ранних кочевников. Чекан применялся и при совершении культовых обрядов. У всех персонажей на голове четко прорисованы головные уборы, похожие на плоские шлемы. Шлем с гребнем можно увидеть на миниатюрной статуэтке, находящейся в Таразском музее. Статуэтка воина относится к числу случайных находок.

Боевые пояса. Одним из ярких предметов воинской экипировки являются наборные пояса. В древности и средневековье разнообразно украшенные воинские наборные пояса бытовали на очень широкой территории степей Евразии. Их описанию и анализу посвящена солидная литература.

В древних обществах существовал широкий набор понятий и традиций относительно поясов, их оформления, а также ношения. Особое место принадлежит военной сфере. У древних номадов Казахстана наборные воинские пояса, подобные найденным в могильниках Тасмола-II, Нурманбет-IV, Майкубень-III, Тегисжол, сопровождавшиеся кинжалом, колчаном и другими предметами экипировки, являлись одним из традиционных и излюбленных снаряжений всадника-воина. Наборные воинские пояса раннего железного века согласуются со всем степным скотоводческим обликом.

Рассмотренный вкратце пока неполный перечень наборных поясов сакских регионов имеет много общего, обусловленного не только культурными контактами, обменом, но, вероятно, и различными передвижениями населения на раннем этапе эпохи номадизма.

Колчан. По археологическим и иконографическим материалам известны сведения о двух приспособлениях для ношения стрел и лука – это колчан и горит.

Колчан предназначен для ношения стрел, изготавливался из дерева, бересты, кожи. Согласно археологическим материалам, можно предположить, что колчан со стрелами носили подвешенным к поясу с левой стороны. Такие находки нам известны из памятников некрополей Шиликти, Карамурын I, Елеке сазы.

Горит предназначен для ношения стрел вместе с луком. Иконографические материалы дают множество изображений рассматриваемых предметов. Судя по петроглифам в силу нечеткости рисунков говорить о конкретных формах колчанов затруднительно, но миниатюрные фигуры и изображения их на каменных стелах, сосудах и украшениях делает возможным в какой-то мере представить картину, хоть и неполную, о колчанах и горитах. По мнению В.Д. Кубарева, в рассматриваемую эпоху в колчанах носили стрелы вместе с луком.

На изображении воинов Сагыра, как мы уже отмечали, имеются колчаны, куда вложены лук, но стрел здесь не видно. Наверное, данное изображение не дает нам целостной информации о колчанах. Можно предположить, что воины носили отдельные колчаны со стрелами, но нельзя игнорировать тот факт, что гориты имели дополнительные кармашки, отделяющие стрелы от лука. Такого мнения придерживается и автор исследований петроглифов данного урочища.

Из вышеприведенного комплекса вооружения, ясно, что воинский контингент состоял наполовину из лучников, а остальная половина имела на вооружении кинжал и редко чекан. В начале I тысячелетия появляются более качественные формы оружия. Этот процесс продиктован условиями времени, где каждый член общества становится защитником, а война становится смыслом жизни. Одним из факторов, повлиявших на общественные отношения, это качественно новое скотоводческое хозяйство, которое, в свою очередь обозначило перед древними племенами проблему нехватки пастбищных земель. Эта проблема решалась главным образом путем захвата новых территорий. В свете данных событий, в древних обществах война постепенно становится постоянным промыслом и источником обогащения. Таким образом, кочевой образ жизни не препятствовал развитию искусства ведения войны, напротив они обоюдно дополняли друг друга.

Опираясь на вышеуказанный видовой состав предметов вооружения можно предположить, что воины раннесакского периода в основном использовали лук и стрелы. Битва начиналась с обстрела из луков с определенной дистанции, врукопашную воины вступали только тогда, когда численность вражеского войска понижалась. Таким образом, они предпочитали дистанционный бой, в ближний бой вступали в крайнем случае. Такое предположение подтверждает сообщение Геродота о том, что во время битвы с Киром (старшим) «вначале оба войска обстреливали друг друга из луков на значительном расстоянии, потом, когда стрелы были истощены, перешли врукопашную». Также в данном сообщении Геродота указано, что они «бились копьями и мечами». Этот отрезок рассказа противоречит археологическим данным, так как копия и мечи в погребениях VIII–VII вв. до н.э. на данной территории встречены крайне мало. Согласно археологическим данным, они могли использовать кинжалы и чеканы. Чеканы считаются одной из ведущих форм оружия ближнего боя в эпоху ранних кочевников. По мнению некоторых, применялись также при совершении культовых обрядов. В случае если чекан имел длинную рукоять, то его могли использовать конные воины, в частности против пешего противника.

8. Аң стилінде безендірілген шақан
Чекан, украшенный в зверином стиле
Embellish decorated in an animal style

Литература

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 38–63.

Бейсенов А.З. Новые памятники тасмолинской культуры в Центральном Казахстане // «Маргулановские чтения»: Сборник Материалов научной конференции. – Алма-Ата, 1989. – С. 214–217.

Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. – Астана, 2003. – Т. 1. – С. 88–108.

Геродот // ВДИ. – 1947. – № 2. – 260 с.

Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и ее исторический аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1990. – 300 с.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 с.

Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Токсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие-2006». – Алматы, 2006. – С. 188–189.

Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. Древние сокровища Казахского Алтая. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 с., ил.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище Кызылуийк. – Астана: Изд. группа ТОО «Археология», 2011. – 200 с.

THE WAREFARE OF THE NOMADS OF THE GREAT STEPPE

Chotbayev A.

The military history of the Great Steppe's development underwent numerous transformations, mainly due to historical processes. Geographical location disposed of, to be even more precise predetermined the development of the military art of the steppe, which became the product of the mixing of various military-historical traditions. Armament and the level of development of military affairs are closely linked to economic, social and political factors. In the culture of nomads, military development has always been emphasised. It had many specific features in comparison with the military affairs of sedentary agricultural societies. In a determinate sense, the level of development of armaments and military affairs served as a guarantee of the "survival" of the nomads. Nomadic societies own many improvements and inventions in the field of weapons, innovations in battle tactics. As in any area of material culture, interaction and interference are taken place here: the agricultural peoples borrowed much from the nomads and vice versa.

The Saki armament complex consisted of two complementary components of protective equipment and weapons, the development of which took place simultaneously.

Reconstruction of the weapons complex, as well as the equipment of a war-horse, is given an idea of the composition, quantity and methods of using various types of weapons and equipment, moreover, it allows us to see a complete picture of the wearing of weapons.

It should be noted here that as a result of the works described above, it is possible to study the tactics of a warrior, to determine the specifics of battles in certain locations, as the terrain landscape undoubtedly makes its adjustments to the tactics of combat operations.

As studies have shown, military science acquires the features of religious ideas, which were embodied by certain aesthetic designs of weapons and equipment. The plots of the fighting became the main compositional element in the visual arts.

Military types of equipment and weapons were expensive items in terms of economics. New types and technologies quickly spread over a vast territory of Eurasia.

The manufacture of weapons involved the brilliant minds of society, who improved the fighting qualities with the introduction of innovative technologies.

Historical processes formed the social structure of the population, among which military doctrine occupied a special place, and directly influenced the minds of society. Strengthening the presence of military doctrine in the formation of the social system required the creation of a permanent professional army, which was the guarantor of the safety rule.

Weapons are becoming markers of social belonging, and, moreover, are used in ritual actions. The archaeological materials which had been collecting to being time allow, to some extent, to consider some issues of the social system. In covering this problem, the Scythian parallels are important, which economic, ideological and social structures are well studied up to these days.

According to its form and decor, weapons, as well as funerary monuments, can be divided into elite and ordinary. The elite items include weapons, decorated in bestial style, using mainly precious metals and stones. Ancient gunsmiths with skill combined the shape of the weapon and the technical characteristics of the decor. The decorations for the Saki weapons were images of animals and mythical creatures (gryphons). Images of predatory animals (wild boar, wolf, leopard, etc.) mostly were used for decoration of weapons, in contrast to the images of herbivores (deer, horse, mountain goats, argali, etc.) which were used for decoration of military equipment. The last often used to decorate items of military equipment. When decorating these items, animals were chosen for their natural qualities. Gradually, weapons are endowed with specific semantic, magical concepts.

9. Найза ұшы. Қола дәуірі
Наконечник копья. Эпоха бронзы
Spearhead. Bronze Age

There are such concepts as mastering the natural qualities of animals through their image on these objects. So military equipment items turn into a «book» of the culture that once existed, which developed them, thus to read the so-called book, one should determine the functional features of military equipment items in nomad culture, based on their level of development, as well as on external characteristics. The army, consisting of professional soldiers, was the core, which at various moments increased due to the mobilisation of the population. The trend of fast growth of the military contingent had led to an increase in the needs of society for weapons. Weapons, in turn, began to improve and influenced the organisation of tactical techniques for conducting military operations in certain situations.

The military art of the ancient tribes is being improved, and the need for troops reinforced by strike transport is raised. Chariots have become such transports, information about which is much found on the cave paintings of this time. Most of them show lightweight two-wheeled hunting and war chariots.

The raids acquiring a permanent character forced to take into account the defensive capabilities of the settlement. In the XVII–XVI centuries BC, there were settlements in the steppe, the forest-steppe zone from the Urals to the Irtysh, which was rectangular and round in plan, surrounded by defences - walls with a wooden paling and moats, towers and complex preliminary structures. Fortified settlements have an area of 6 to 30 thousand square meters. The settlement of Toksanbay on Ustyurt can be attributed to some centres that were built taking into account the defensive nature of the landscape. There are no defensive walls in this settlement, but in the meantime, its location on the remnant discarded needs for them. The population of this settlement was militarised, as indicated by the numerous finds of arrowheads, as well as the bone scutal cheekbones used to control the chariot with draught horses.

With the invention of bronze, at the turn of the first and second quarter of II millennium BC. in the Eurasian steppes, the weapon becomes more durable and efficient, so the military goes to a new level. Stone arrowheads, spears, knives are now cast in bronze, but the forms of them remain the same, which will change with time.

Saki armament complex consists of traditional weapons and means of protection.

Daggers. The dagger is a weapon of stabbing and cutting action. The thrust and cutting weapons are known from the Neolithic time. Among them, one can note a bone weapon with flint inserts on double-edged blades, originating from a settlement near the village of Ust-Narym in the East Kazakhstan region. Due to its form, this weapon can be described as a melee weapon. Also, this form is repeated on the daggers of the Bronze Age.

Chisels and spears. The tool is a striking- thrust weapon consisting of two parts: the actual chisel is the striking part and the shaft or handles - the carrier. At the moment, we know a few tools, belonging to the VII–VI centuries BC., which originate mainly from the monuments of Eastern, Northern, Central Kazakhstan. In the rest of the regions, the chisels are not found yet, but there are images of them on the rocks. The bulk of this type of weapon can be located on the territory of the spread of the Tasmola and rheological culture (4 exem.).

N.L.Chlenova assumes that the chisels, as the daggers, were in service with the foot soldiers, and also that there are no arrowheads in the burials where daggers and chisels are found. This statement, in our opinion, was made prematurely, since there are burials where these types of weapons were located at the same time.

According to Z.S. Samashev, the image of a warrior on the Sagyr petroglyphs contradicts the researcher's suggestion about a complex of weapons of a foot and horse warrior.

Chisel was widely used by the tribes who inhabited the Siberian expanses, and probably was the primary type of melee weapon. In the funerary monuments of the early Iron Age of Kazakhstan, the chisel is rare, mostly of a random nature.

Nevertheless, the forms of the chisels that existed at that time can be represented by rock paintings and images on stone balbals.

The pictures of warriors armed with these weapons on Sagyr rocks and on Kulzhabasy stones, where the inlet is visible, worn on the pole are interesting. On the monuments of rock art of Kazakhstan, there are images of warriors armed with chisels, among which, as we mentioned above, the most vivid images are on the petroglyphs of the Sagyr 2 tract. Here are two-foot soldiers, simultaneously striking one another with chisels. A delightful image of warriors with chisels is among the petroglyphs of Bayanzhurek.

Ways of wearing the chisels can be reconstructed from finds from Altai monuments using images on petroglyphs and stone steles. From the mound 2 of the Ak-Alakha necropolis

10. Ерте сақ кезеңіне жататын жебе ұштары
Наконечники стрел, бытовавшие в раннесакский период
Arrowheads in the early Saka period

1, a well-preserved chisel with loops for hanging to the belt was found. Comparing the images of the warriors on the petroglyphs and considering their location in the graves, it can be assumed that the chisel was hung from the waist down with a shaft.

The use of the chisel is not limited to combat episodes, so some researchers suggest their use in ritual actions. This is evidenced by some chisels, decorated in animal style, petroglyphs and rounded holes that are located on the frontal part of the skulls of those buried by the hit of a chisel.

A spear - pole arms of the stringing action, consists of a metal tip and a shaft. At the moment, we know about 30 copies of spears originating from different monuments of the Bronze Age and the Early Iron Age, the bulk of which dates from the Bronze Age. According to the method of nasad, they are divided into socketed and petiolar probably armed with spears, who used them mainly in defensive actions.

It is possible the use of spears by horse warriors. The absence of stirrups in the early Iron Age, of course, predetermined the use of special battle tactics by defensive warfare. Perhaps the warrior with spear hit the enemy at a distance of 10-20 meters by throwing. Pedestrian warriors used a spear mainly against rider warriors.

Bow. Bow, as we know, from ancient written sources, is the primary weapon of the soldiers of the era under study. In the early Iron Age, judging by the arrowheads and graphic designs, simple M-shaped bows exist.

They were used, of course, in hunting and various competitions. But the central sphere was military, where it dominated until the appearance of guns. Over the centuries, bows have undergone numerous unifications. In military battles, bows with arrowheads were used in remote combat.

The bow itself in the burial complexes in its integral form has not yet been discovered but is depicted on deer stones and statues, as well as on metal miniature figures of riders. On all images, the bow lies in the beam and is suspended from the belt on the left side. It can be assumed that VII-VII centuries. BC. warrior-archers mostly used a simple bow.

Bows can be reconstructed by iconographic materials that are known to us throughout the whole area of Eurasia. On rock carvings, deer stones there are good images of archers and bows themselves. There are also little bow-shaped decorations. Naturally, to understand the bows that existed in the early period of the Iron Age, it is necessary to conduct a comprehensive study of all the available materials using ethnographic data. Here you need to pay particular attention to the arrowheads, their shape, size, weight and length of the shaft. Comparing these materials, we will be able to present the shape of the bow, ways of wearing it, methods of shooting from it and a picture of an armed archer as a whole.

On petroglyphs of East Kazakhstan, several images of bows are fixed, among them an exciting plot of drawings from the Sagyr 2 tract. Here two warriors are depicted with chisels in their hands; on the left side of the belt it is suspended and lit with a nested bow. The upper part of the bow, curved at the shoulders, protrudes from the burn. Bows' scale is like half the height of a person. Numerous hunting scenes are known, but simple bows were mostly depicted here. Probably at this time, there were two types of bows - m-shaped and straightforward. The sphere of the purpose of simple bows was limited to hunting, but their use in intertribal skirmishes is not excluded. It can also be assumed that the high cost and complexity of making M-shaped bows also affected to armament. Individual units of the army were armed with different bows, while the rest of the troops used simple ones.

Arrows – weapon, which strikes the enemy at a certain distance. They are used by archers all over the place with a bow.

Arm experts developed various methods for optimised study and obtaining maximum information, created a classification and typological tables, grouping them according to the material of manufacture into classes, according to the form of the nasad into groups, according to the way of the section into subgroups.

Arrowheads made of wood, bones or horns, bronze and iron, are known on the territory of Kazakhstan. The shape of the nasad there are two groups – plumped and petiolar, rarely found forked nasad. According to the way of the section, they are divided into two-bladed, three-bladed, trihedral, tetrahedral, bullet-shaped, and inside by the feathering they are divided into types.

Quivers of soldiers of the early Saki era are represented by the traditional for Kazakhstan set of bronze plumped and petiolar arrowheads. The variety of forms and types characterise this time testifies to the high level of military affairs. Modified plumped two-bladed tips make the heads more cumbersome, and spikes appear on the hub. Perhaps tetrahedral arrows are experimental, as statistics show a small proportion of those in the quivers of the early period of the nomad era.

In all the monuments quivers were located to the left of the buried, along with the shin. Quivers are not found in all graves and are also recorded in fragments. The tips, as a rule, lay spikes down. The convenient location of the suggestions in the quiver helps the

warrior-rider to make a shot quickly, as the speed and agility determine the outcome of the battle. The distinguishing quivers come from the monuments of Shilikti and Eleke sazy.

Helmet. In the initial period of the early Iron Age, the warrior's set of equipment consisted of necessary and convenient items – a helmet, protective armour with various belts and swords belts for hanging arms, a quiver, a scabbard, and other military devices.

We know of several helmets dating from the first half of the early Iron Age.

The armour was probably made mainly of leather since until today only a few finds of metal shells are widely known, which were widely used at that time in the Black Sea region. Only one bronze plate can be noted with images of warriors dressed in heavy protective clothing. On this plate is a plot composition consisting of several characters. Half of the plate is broken back in antiquity. It depicts a horseman and foot soldiers. Their weapons are diverse. Three silhouettes are depicted on the whole side: the first character sits on a horse, the other is in front of the rider in a sitting posture, and he is sitting on a bent left leg. The third stands behind the rider, he has a weapon in his hand that resembles a chisel, considered one of the leading forms of melee weapons in the era of the early nomads. Chisel was used in the performance of religious rites. All the characters on the head clearly traced hats that look like flat helmets. A helmet with a comb can be seen on a miniature statue located in the Taraz Museum. Warrior statuette refers to a number of things found without a social layer.

11. Адамның оқ тиген жамбас сүйегі
Тазовая кость человека, пробитая стрелой
Human pelvic bone pierced by an arrow

12. Сақ жауынгерінің ұрыс дулығасы
Боевой шлем сака
Saka Combat Helmet

Combat belts. One of the impressive items of military equipment is composing belts. In antiquity and the Middle Ages, variously decorated military inlaid belts existed in a very wide territory of the steppes of Eurasia. Considerable literature is devoted to their description and analysis.

A wide range of concepts and traditions are existed with regard to belts, their design, as well as bearing in ancient time. A special place belongs to its military function. The ancient nomads of Kazakhstan had composing military belts, similar to those found in the Tasmola-II burial grounds, Nurmanbet-IV, Maykubeni-III, Tegiszhol, accompanied by a dagger, quiver and other items of equipment which were one of the traditional and favorite rider-warrior outfits. The type-setting military belts of the early Iron Age are consistent with all the steppe cattle appearance.

Reviewed in brief yet incomplete list set of the belts of the Saki regions have much in common, due not only to cultural contacts and exchanges but also, probably, to various population movements at the early stage of the nomadic era.

Quiver. According to archaeological and iconographic materials, there is information about two devices for carrying arrows and bows – they are quivers and are gorytos.

The quiver is designed to carry arrows, which made of wood, bark, leather. According to archaeological materials, it can be assumed that the quiver of arrows was worn suspended from the belt on the left side. Such finds are known to us from the monument of the necropolis of Shilikti and Karam.

Gorytos is designed to carry arrows along with the bow. Iconographic materials give many images of the objects in question. On the petroglyphs, due to the vagueness of the drawings, it is difficult to talk about specific forms of quivers, but miniature figures and their images on stone steles, vessels and decorations make it possible in some way to present a picture, albeit incomplete, of quivers and gorytus. According to V.D. Kubareva, in this era arrows are worn in the quivers along with a bow.

In the image of the Sagyr warriors, as we have already noted, there are quivers where the bow is embedded, but the arrows are not visible here. Probably, this image does not give us holistic information about quivers. It can be assumed that the warriors wore separate quivers with arrows, but one cannot ignore the fact that the gorytos had additional pockets separating the arrows from the bow. This opinion is shared by the author of research on petroglyphs of this tract.

From the above set of weapons, it is clear that the military contingent consisted of half of the archers, and the remaining half was armed with a dagger and rarely with the chisel. In the beginning I millennia better-quality weapons appeared. This process is dictated by time, filled with warriors, where each member of society becomes a protector, and war becomes the meaning of life. One of the factors that influenced social relations is a qualitatively new cattle breeding farm, which, in turn, confronted the ancient tribes with the problem of lack of pasture land. This problem was solved mainly with the seizure of new territories. In light of these events in ancient societies, war gradually becomes a permanent trade and source of enrichment. Thus, the nomadic way of life did not hinder the development of the art of warfare, and on the contrary, they mutually complemented each other.

Based on the aforementioned species composition of armaments, it can be assumed that the soldiers of the Early Saka period mainly used bows and arrows, and the battle began with bowing from a certain distance, they entered the melee only when the number of enemy troops was decreasing. Thus, they preferred remote battles; melee engaged in extreme cases. Such an assumption confirms the message of Herodotus that during the battle with Cyrus (the elder) «at first both troops bombarded each other with bows at a considerable distance, then, when the arrows were exhausted, they went into hand-to-hand combat.» As well as in this message of Herodotus, it is indicated that they «fought with spears and swords.» This piece of the story contradicts the archaeological data, as the copies and swords in VIII-VII centuries BC in this area there are very few. According to archaeological data, they could use daggers and chisels. Chisels are considered one of the leading forms of melee weapons in the era of the early nomads. According to some, they were also used in the performance of religious rites. If the chisel had a long handle, then horsemen could use it in particular against the enemy on foot.

Reference

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – p. 38–63.

Бейсенов А.З. Новые памятники тасмолинской культуры в Центральном Казахстане // «Маргулановские чтения». Сборник Материалов научной конференции. – Алма-Ата, 1989. – p. 214-217

Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. – Астана, 2003. – Т. 1. – p. 88–108.

Геродот, IV. 9-10. – ВДИ. – 1947. – № 2. – 260 p.

Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и её исторический аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1990. – 300 p.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 p.

Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Токсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие-2006». – Алматы, 2006. – p. 188–189.

Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. Древние сокровища Казахского Алтая. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 p., ил.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище Кызылуийк. – Астана: Изд. группа ТОО «Археология», 2011. – 200 p.

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК АТТАРЫ

Ахметжан Қ.С.

Көшпелі жауынгер – қашанда атты жауынгер болды. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында айтылғандай «Бес қаруын асынған салт атты сарбаз тарих сахнасына көшпенділер құрған айбарлы империялар шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты батыр бейнесі – қаһармандық дәуірдің ең танымал эмблемасы және көшпелілер әлемінің айырықша «мәдени коды», оның қалыптасуы салт атты әскердің пайда болуымен байланысты». Қазақ батырлары да осындай тұлпар мініп, ту ұстаған салт атты жауынгер болатын, олар – бар өмірлерін соғыста, ат үстінде өткізген кәсіби әскерилер еді. Сондықтан қазақ батырының соғыста мінетін жауынгерлік аты – оның жорықтағы айнымас досы, әскери өмірінде сенімді серігі, ұрыста ең бірінші көмекшісі, тіпті қорғаушысы да болған. Қазақтардың халықтық жадында ұлы қаһармандардың, батырлардың есімімен бірге олардың аттарының есімдері де берік сақталған. Мысалы, мифтік қаһарман Ер Төстіктің Шалқұйрығы, эпостық батыр Қобландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, XVIII ғасырдағы ұлы батыр Қабанбайдың Құбасы сияқты ұлы жауынгерлік аттардың есімдері халық санасында бүгінге дейін ұмытылмай жетті. Сол себепті батырлар туралы сөз қозғағанда олардың жауынгерлік аттары туралы айтпау мүмкін емес.

Қазақтың халық ауыз әдебиетінде батырлардың соғысқа арнайы мінетін жауынгерлік аттары «қазанат» деп аталады.

Астына керек қазанат,
Беліне керек шарболат.
«Қобыланды батыр» (Ақсауыт, 1977, Т.1, 32-б.)

Жиылып келген азамат,
Баламыз бен екеуміз
Барамыз мініп қазанат.
«Ер Бегіс» (Қазақ халық әдебиеті, 1989, Т. 5, 245-б.)

Қазанат – арнаулы мақсатпен сұрыпталып өсірілген қазақтың асыл тұқымды жылқыларының ерекше түрі. XIX ғасырлардағы ауызша және жазба деректерде қазақтар мұндай жылқы тұқымын арғымақтар мен далалық қазақы жылқы тұқымдарын (арғымақтар айғырын жабы биелерімен) будандастыру арқылы алғаны айтылады. Қазанат арғымақтың жүйріктігін, ұшқырлығын, жабының төзімділігін, аштыққа, суыққа шыдамдылығын қабылдаған (1-сурет). Х. Бабаджанов: «...Ішкі ордада мұндай қасиеті бар, будандасқан жылқыларды қазанат деп атайды...», - десе,. Түркістан жылқы тұқымдары туралы жазған (1895) орыс зерттеушісі В. Фирсов «...Қазанат қазақы биелерін жүрдек те таза қанды айғырлармен будандастырудан шығады...Қазақтар қазанатты барлығынан жоғары қояды... себебі қазақ биесінің тұқымы басқа тұқыммен қосылғанда, тек солардың жақсы қасиеттерін алады, өзінікін де жоғалтпайды...» деп жазады (Ер қанаты, 1987, 26-б.). Бұл қасиеттері үшін қазақтар қазанатты өте жоғары бағалап, «Жылқыда да жылқы бар, қазанаты бір бөлек» деп, жабы түгіл арғымақтан да артық санаған. Ауыз әдебиетінде, жыраулар поэзиясында жабы айғырлардан жауға мінетін ат тумайтыны, тек арғымақ айғырдан туған қазанат қана соғысқа, шабуылға лайықты екені айтылады.

Жал құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!..
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Бұхар жырау (Алдаспан, 1970, 151-б.).

Арғымақтан туған қазанат
Шабуыл салса нанғысыз.
Махамбет Өтемісұлы (Бес ғасыр жырлайды, 1984, Т. 1, 213-б.)

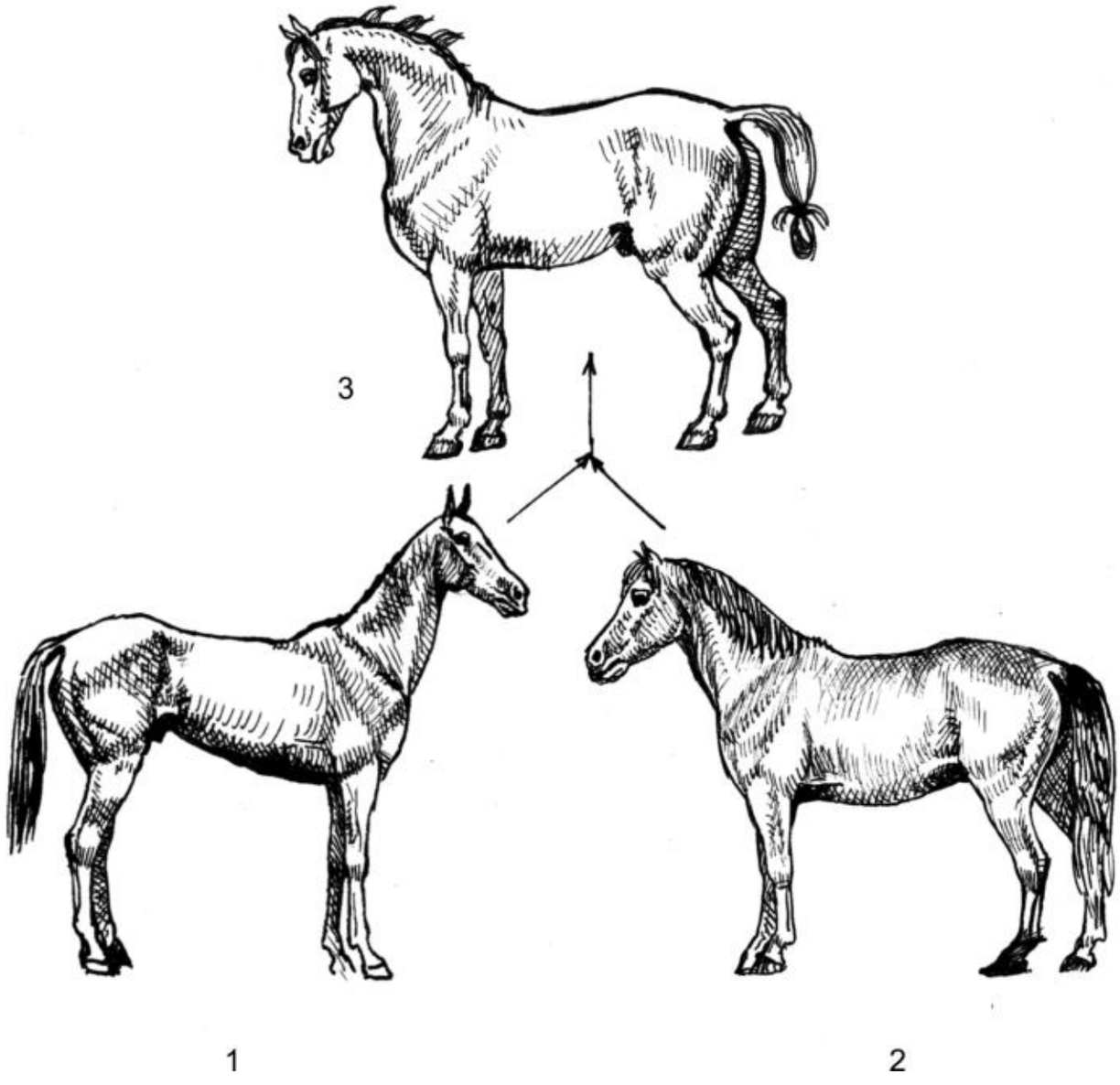
Орта Азияда бұл тұқымды «қарабайыр» деп атап, қатты құрметтеген (Ер қанаты, 1987, 15, 22-б.). Қазақтар да қазанатты кейде қарабайыр деп атайды.

Қарабайыр қазанат
Қара жолда қалдырмас.
Қара жолда қалдырып,
Қанатыңды талдырмас.
Қазақ мақалы.

Қазанат тұқымы – батырлар арнайы соғыста міну үшін өсірілген жылқы тұқымы болды. Қазақтар өте ертеден соғысқа арналған жауынгерлік қаруды «ер қаруы» деп атайтыны сияқты, соғысқа арналып өсірілген бұл жауынгерлік атты да ерекшелеп «ер аты» деп атады.

Сан жорғаны алмадым,
Ер аты деп таңдадым.
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден бастап сайладым.
Төстік саған арнадым,
Жабы емес, қазанат,
Ер серігі қолғанат
Шалқұйрықты мін, Төстік!
«Ер Төстік». (Қазақ халық әдебиеті, 1989, Т. 4, 14-б.)

Қазанаттың сырт келбеті (экстерьері) де ер атына сай болды. Оның дене бітімінен жүріктік те, күште бірдей сезілген. Ауыз әдебиетінде суреттелуіне сүйенсек оның омырауы үлкен, кеудесі кең, салпы ерінді, күпшек санды, тұяғы үлкен, жалпақ, толарсағы жіңішке, шоқтығы биік, құйрық жалы қысқа және сұйық, басы онша үлкен емес, танауы кең, мойны жуан болған (1-сурет, 3). Яғни қазанат – ауыр сауыт киіп, қару асынған батырды көтеретін, жорықта ұзақ жолға шыдамды, соғыста шаршамайтын, айқаста қару тіресіне мықты, т.б ерекше қасиеттері бар қазақтардың әскери жылқы тұқымы (Ахметжан, 2008, 1–2-б.).

1. Қазанаттың шығу тегі. 1 – арғымақ, 2 – жабы, 3 – қазанат. Қ.С. Ахметжанның суреті
Схема происхождение казаната. 1 – аргамак, 2 – джабы, 3 – казанат. Рис. К.С. Ахметжан
Origin of the Kazanat. 1 - argimak, 2 - zhabi, 3 - kazanat. Photo by K.S. Akhmetzhan

Жаугершілікпен өмір сүрген көшпелі түркі халықтарында бұл жылқы тұқымы өте ертеден өсірілген. Қытай жазба деректерінде көне түркілерде жергілікті жылқыларды араб жылқыларымен (арғымақтармен) будандастыру арқылы алған асыл жылқы тұқымдары болғаны айтылады. Орта ғасырлық өнер ескерткіштерінде осындай көне түркілер қазанатының бейнелерін көруге болды (2-сурет, 1). Түркі қағандары осындай жылқыларды кейін қытай императорына сыйға жіберіп отырған. Қытайдың Тан династиясының атақты императоры – Тай-цзунның соғысқа мінген алты тұлпары мен он жауынгерлік аттары көшпелі түркілерден алған осындай аттар болған. Иесін талай айқаста аман сақтап қалған бұл аттардың суреттері императордың әмірімен кейін тасқа қашалып салынып (2-сурет, 2), императордың өзі оларға мадақ жыр арнаған (Шефер, 1981, с. 90, 100–102). Мұндай жылқы тұқымдарын ортағасырлық қыпшақтар да өсірген болу керек. Ибн Батута индустандықтардың соғыс мақсаты үшін қолданатын шабысты да күшті аттарды Дешті-қыпшақтан сатып алатынын, соғыс кезінде оларға сауыт кигізетінін жазады (Прошлое Казахстана, 1997, с. 89).

Қзақтарда жауынгерлік ат ретінде қазанатты өсірудің, тәрбиелеудің, баптаудың арнайы әдістері, жолдары, белгілі бір дәстүрі болды. Ер атын баптау ұзақ жылдар бойы жүргізілетін, аттың құлын кезінен басталып, жеті-сегіз жасына дейін созылатын күрделі процесс болған. Фольклорлық деректерге сүйенсек, бұл процесстің мынандай негізгі сатылары бар:

1. Атқа арнаулы киіз үй құрып, құлынды соның ішінде бағу. Бұл әдіс, қазіргі асыл тұқымды жылқы заводтарындағы сияқты, асыл мал түлігін организмі бекігенше қатты ыстық пен суықтан қорғап, яғни белгілі бір температуралық режимде сақтап өсіру мақсатынан туындаған.

2. Құлынды тамақтандырудың арнаулы технологиясын ұстану. Бойына күш-қуат жинап өсуі үшін құлын кезінде ғана емес, тай-құнан кезінде емін-еркін, арда емізу. Белгілі бір қасиеті бар сүтпен (құлықтың, қысырдың сүтімен) емізу, түрлі ауырудан сақтау үшін дәрілеген жем беру тәсілдерін қолдану.

3. Дөнен кезінде (төрт жаста) мойнына арқан байлап үйрету, жаттықтыру.

4. Аттың бел күшін арттыру үшін бесті кезінде байтал, бедеу биелерге салу.

5. Алты жасында ақтату. Қазақтардың дәстүрінде жауынгерлер соғысқа мінетін аттары міндетті түрде ақталған ат болуы тиіс еді.

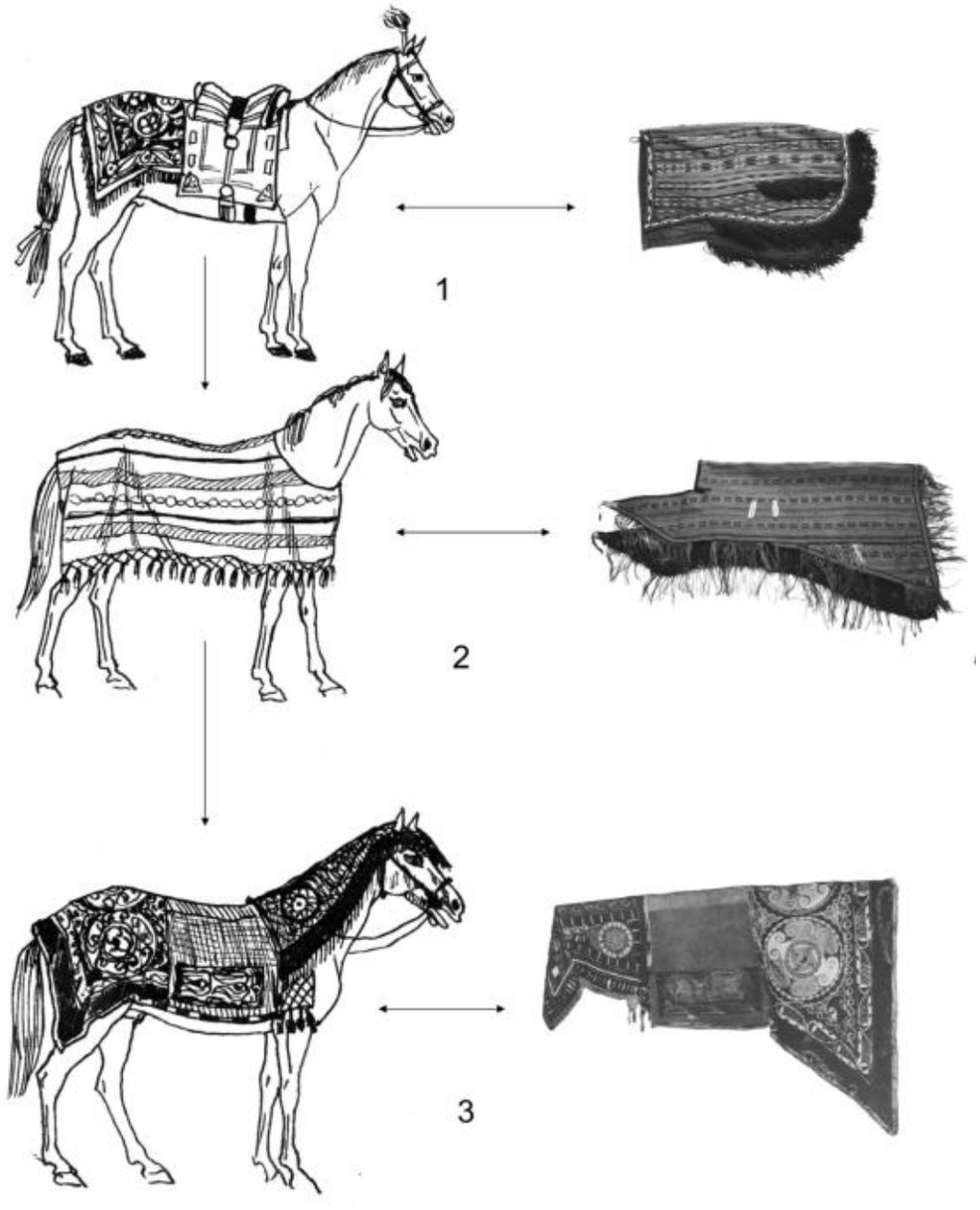
6. Жеті жасында, кейде сегіз жасында жорыққа міну. Яғни жауынгерлік ат ретінде дайындалған қазанат жеті-сегіз жасқа дейін мінілмеген.

Қазанаттар арнаулы әдістер арқылы бапталуымен қоса соғысқа арналып арнайы да жаттықтырылып, жан-жақты дайындықтан өткен. С. Шаухаманов «Тас таптаған тарланбоз..» атты мақаласында көнекөз қариялардан естіген мынадай мәліметті келтіреді. «Бағзы заманда қазақтар 12 жасар баласының қолына садақ беріп, жай оқпен салы құлаш жіппен қазыққа байланған құлынды бес жыл бойы күніне әлденеше рет аттырып, жаттықтырады екен. Сол бала 17-ге келгенде, дөнен де садақ оғын дарытпайтын дайындық жаттығудан өтіп, шиыршық атқан. Содан ұрыстарда жауынгер түгілі, оның аты да садақ оғынан жалтарып отыратын болған» (Шаухаманов, 2002, 112-б.). Ауыз әдебиетінде жекпе-жек айқас кезінде батырлардың жауынгерлік аттары атылған оқтан түрлі тәсілмен жалтару арқылы (жоғары келген оқтан бұға қалып, төмен келген оқтан жоғары секіріп, ортадан келген оқтан оңға не солға бұлтарып) иесін қорғағаны жиі айтылады. Атылған оқтың тиер тұсын дәл сезініп, соған сәйкес қорғану тәсілін дұрыс таңдай білу үшін (және де қас-қағым сәттің арасында) ат әрине көп жылдық жаттығудан өтуі тиіс еді. Батырлардың өзі сияқты арнаулы тәрбиеден, жаттығулардан өткен, сан түрлі айқастарды шыныққан жауынгерлік аттардың әскери кәсіпке қажетті сезімталдығы да дамып-жетіліп, қәуіпті сезетін инстинкті қалыптасатын болған. Сондықтан батырлық жырларда, ертегілерде батырдың жауынгерлік аттарының жауды сезіп, иесіне кісінеп хабар беретіні, түрлі қауіптен құтқаратыны, жауға тыстамайтыны айтылуы фольклордағы әсірелеу емес, олардың астарында жаугершілік өмірдің нақтылы тәжірибесі жатыр деп санаймыз (Ахметжанов, 1996, 34–40-бб.). Осындай ерекше қасиеттеріне және әскери кәсіпте маңыздылығына байланысты, қазақ батырлары өзінің батырлық жолын әдетте жауынгерлік атын таңдаудан бастайтын. Фольклорлық деректерде жас батыр өзінің жауынгерлік тұлпарын көбіне нағашыларынан барып алатыны айтылады, бұл да бұрынғы кезде қазақтарда белгілі бір салт болған сияқты.

Батырлар өздерін жауынгерлік сауыт-саймандарымен жабдықтағаны сияқты, жан серіктері жауынгерлік аттарын да жаудың қаруынан қорғайтын сауытпен жарақтаған. Түркі халықтарының тілінде ат сауыты «кежім/кедім/кеджим/кижим» деп аталады (Словарь тюркизмов в русском языке, 1976, с. 185; Будагов, 1871, Т. II, с. 117; Этимологический словарь тюркских языков, 1997, с. 19). Ат сауыты мағынасында «кедім» (кежім) сөзі көне түркі жазба ескерткіштерінде кездеседі. Күлтегінге арналған көне түркі тас жазуында былай делінеді: «Үчінч Иегін Сіліг бегің кедімліг торық ат бініп тегді. Ол ат анта өлті» (Айдаров, 1995, 178 б.). Алғашқыда бұл сөз түркі тілінде аттың жабуының атауы болды, кейін бұл сөздің ат сауытының атауына да айналуы жауынгерлік аттың қорғаныс жарағы ат жабуларын түрлі әдістермен күшейту арқылы жасалғанын куәләйді. Бүгінде ат сауытының қолданыстан шығуымен бұл «кежім» сөзінің қазақ тілінде әшекейленген, алтындалған ат жабуы деген мағынасы ғана сақталған. Қазақтарда мұндай салтанатты көркем ат жабуларының - кежімдердің үш түрі бар. Бірінші түрі - аттың сауырын ғана жауып тұратын жеңіл түрі, бұл үлгідегі жабулар мақпалдан, киізден, матадан жасалып, кестеленіп оюланды (3-сурет, 1). Бұл үлгідегі жабулар пішіні жағынан төрт бұрышты, трапеция пішінді болып келеді, шеттері шашақпен әшекейленді. Ат жабуының екінші түрі – аттың сауырымен қоса оның кеудесін, екі бүйірін бірдей жауып тұрады. Жабудың екі ұшы аттың кеуде тұсында қосылып, кейде бау арқылы байланып, кейде тұтастай тігілуі мүмкін. Бұл жабулар да матадан, жұқа киізден жасалып немесе кілем, алаша сияқты жүннен тоқылды (3-сурет, 2). Жабудың үшінші күрделі түрі - аттың басынан бастап сауырына дейін бүкіл денесін түгел жауып тұрады. Бұл жабу түрінің аттың басына киілетін бөлігінде құлағы өткізілетін екі тесігі болады (3-сурет, 3). Өнер ескерткіштеріне сүйенсек, жабудың аттың басын, мойынын, сауырын жауып тұратын бөліктері кейде бөлек те жасалып, жеке-жеке немесе бір-бірімен қосылып қолданылғанын көреміз (4-сурет, 1-4). Жабу жүннен тоқылса кілем, алаша сияқты оюланып тоқылып, матадан жасалса беттері жібек немесе алтын жіптермен кестеленіп әшекейленді, олардың етегі, әдетте, жібек, жүн жіптермен өріліп, шашақталып көркемделді. Батырлар өздерінің жауынгерлік

2. Қазанаттар бейнелері.
1) Көне түркі петроглифіндегі түркілік қазанаттың бейнесі. VI–VIII ғғ. 2) Түркі қазанатының ортағасырлық қытай өнеріндегі бейнесі (Император Тай-цзунның атақты жауынгерлік атының таста қашалған суреті), VII ғ. 3) Орта Азиялық миниатюрадағы қарабайырдың (қазанаттың) бейнесі. XV ғ. 4) Қазанат мінген қазақ батыры. XVII–XVIII ғғ. Қ.С. Ахметжанның суреті
Изображение коня породы казанат на памятниках искусства. 1) Изображение казаната на петроглифе древнетюркского времени. VI–VIII вв. 2) Образ тюркского казаната в средневековом китайском искусстве (изображение на каменном рельефе одного из знаменитых боевых коней императора Тай-цзуна). VII в. 3) Изображение карабаира (казаната) в среднеазиатской миниатюре. XV в. 4) Казахский батыр на казанате. XVII–XVIII вв.
Рис. К.С. Ахметжан
The images of the Kazanats. 1) The image of the Kazanat in the ancient Turkic phetrogliph VI-VIII centuries. 2) The Turkic khanas later donated these horses to the Chinese emperor. The famous Emperor Tai-tzun's battle horses stone painting, VII century. 3) The images of karabayir (kazanat) on the Central Asian miniatures. XV century. 4) The Kazakh hero the Kazanat. XVII-XVIII centuries. Photo by K.S. Akhmezhan

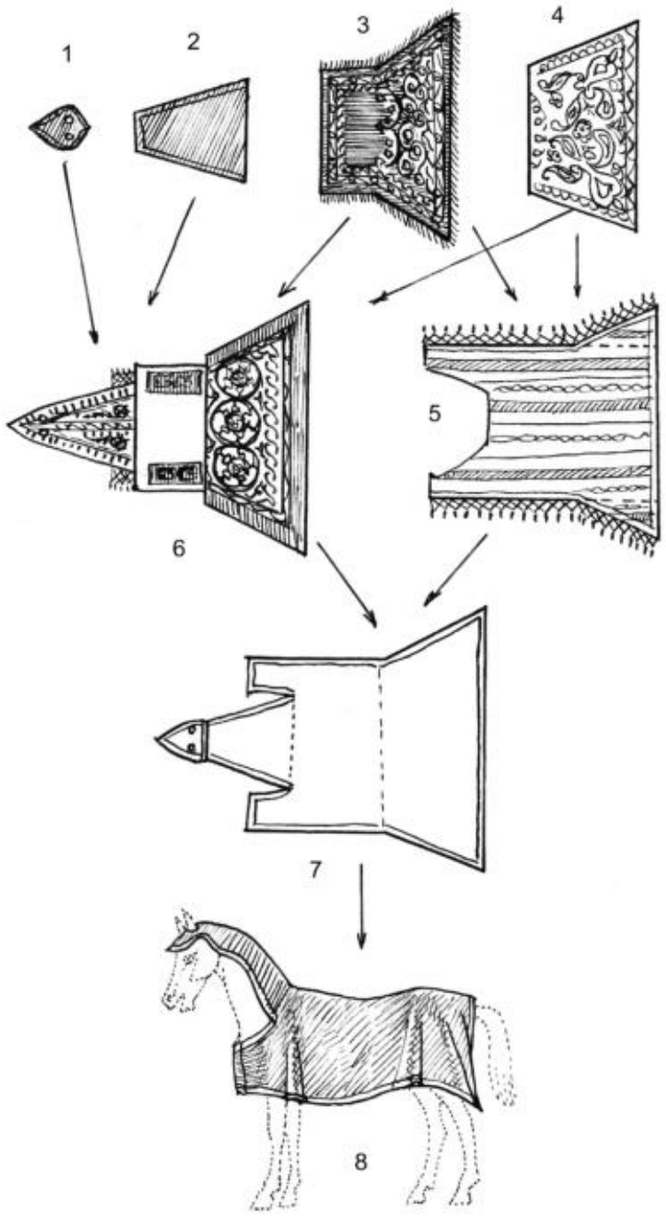
3. Қазақтың сәнді ат жабуының – кежімнің түрлері. XIX ғ.
Виды «кежима», украшенной конской попоны. XIX в.
The Kazakh people have different types of kezhim. XIX century

аттарына арнап, күмістелген, алтындалған жүген, ер-тұрман жасатып, үстіне осындай кестеленген, оюланған сәнді жабулар жапқан. Аттың үстіндегі бұл сәнді жабулар иесінің қоғамдық статусына сай салтанаттың бір белгісі болды.

Көшпелі халықтарда жауынгерлік аттың қорғаныс жарағы осындай ат жабуларын түрлі әдіспен күшейтуден пайда болған. Сондықтан аттың қорғаныс жарағының жалпы формасы, оның бөліктері жабудың формасын, бөліктерін қайталайды. Ат сауытының да жиектерінде шашақтары болады, сауытты шашақтармен әшекейлеу де ат жабуынан ауысқан (5-сурет). Аттың денесін қорғайтын сауыттарды жасағанда көшпелі халықтардың қару-жарақ жасаушы шеберлері жауынгерлерге арналған сауыттарда қолданылатын технологиялар мен материалдарды пайдаланып жасады. Берік ат сауыттары металдан (қоладан, темірден, болаттан), қатты теріден, сүйектен жасалды, ал жеңіл сауыттарды жасауға жұмсақ материалдар - маталар, киіздер пайдаланылды.

Көшпелі халықтарда атты қарудан қорғауға арналған алғашқы жарақ түрлерін ж.с.д. VI–IV ғғ. сақ-скифтерде кездестіреміз. Көне грек тарихшысы Геродот өз кітабында массагеттердің аттарын кеудесін мыс сауытпен қорғағанын жазады (Геродот, 1972, 215 с). Ал археологиялық материалдарға сүйенсек, ғұндардың жауынгерлері (ж.с.д. III ғ.) өз аттарының басын қола маңдайлықтармен, аттың кеудесін аттың қылынан тізілген кеуделік жабумен қорғаған (7-сурет, 1). Яғни сақ, ғұндарда жауынгерлік аттың қорғаныс жарақтары атты алдыңғы жақтан келетін қару соққысынан қорғауға ғана арналған болатын. Жазба және бейнелік дереккөздері аттың денесін түгелдей қорғайтын ат сауыты көшпелі халықтарда II–IV ғғ. қолданысқа енгенін дәлелдейді. Осы кезеңдегі сарматтардың ауыр қаруланған атты әскері – катафрактарийлар өз жауынгерлік аттарын оның бүкіл денесін қорғайтын сауытпен жарақтаған (6-сурет, 1,2). VI–VIII ғасырларда көне түркі қағанының ауыр қаруланған жеке гвардиясының - түркі әскерінің басты соққы берушуі күші болған «бөрілердің» жауынгерлік аттарының қорғаныс жарағы темір тіліктерден теріліп жасалған, бірнеше бөліктен тұратын ауыр ат сауыты болды (6-сурет, 3,5; 7-сурет, 2). Жеңіл қаруланған түркі жауынгерлерінің аттары жұмсақ материалдардан - жібектен бірнеше қабаттап тігіліп жасалған жеңіл ат сауытымен жарақталды (6-сурет, 4).

Монғол шапқыншылығы кезіндегі монғолдардың ауыр қаруланған атты әскерінің ат сауыты да осындай болды. Орта ғасырда монғолдардың теріден не темір көбеден жасалған ат сауыты туралы сол кезде монғол елінде болған итальян саяхатшылары В. Рубрук, П. Карпинидің еңбектерінде айтылады. Монғолдардың ат сауытын жасау әдісін сипаттап жазып кеткен Плано Карпини ат сауытының бес бөліктен тұратынын, сауыт бөліктері жіңішке темір немесе тері тіліктерінен жасалып, өзара

4. Кежімнің бөліктері мен оның түрлері. Қ.С. Ахметжанның суреті.
Части попоны «кежим» и их виды. Рис. К.С. Ахметжан
The kezhim's parts and its differs. Photo by K.S. Akhmetzhan

қайыс баулармен байланатынын жазады. «Ат жарағы бес бөліктен құралады. Атты құйрығынан басына дейін жауып тұратын, бір жағында бір бөлігі, екінші жағында екінші бөлігі болып, олар ердің тұсындай байланады. Аттың мойнына, сауырына бір-бір бөліктен салынады да, олар аттың екі бүйіріндегі бөліктеріне байланып бекітіледі. Сауырындағы бөлігіне аттың құйрығы өткізілетін тесік жасалынады. Кеуде тұсына тағы бір бөлік салынады. Барлық бөліктер тізеге дейін түсіп тұрады. Аттың маңдайына темір тақталар салынып екі жағынан бағанағы айтылған бөліктермен байланыстырылады...» (Карпини, 1911, с. 44).

Алтын Орда және оның ыдырауы барысында пайда болған көшпелі түркі мемлекеттерінде XIV–XV ғасырларда кіреукелі және кіреукелі-пластиналы ат сауыттары қолданысқа енді (7-сурет, 4). Әдетте ауыр сауыттың астынан аттың денесіне жұмсақ жабу салынып, оның шеті шашақталып сауыттан төмен түсіп тұрды. Бұл кезеңдегі кейбір жеңіл ат жарағы жұмсақ матадан қабаттап тігіліп, бірнеше жерлерден дөңгелек метал тақталармен күшейтілген жабу түрінде де болды (7-сурет, 3). Көшпелі халықтардың ат сауыттарының барлық түрі жоғарыда айтылғандай негізгі бес бөліктен құралды. Сауыттың жеке бөліктері бір-бірімен қайысбаулар арқылы байланды. Аттардың басын темір томағалар қорғады (6-сурет, 7-10). Әрине жауынгерлік аттарын бұлайша ауыр сауытпен толық жарақтауға жауынгерлердің бәрінің мүмкіндігі бола бермегенін айта кету керек. Мұндай сауыттар соғыста жауға негізгі соққы беретін атақты батырлардың аттарында ғана болды. Жауынгерлердің көпшілігінде әрине ат сауыты болған жоқ немесе оның жекелеген бөліктері ғана қолданылды.

Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі (XV–XVI ғғ.) қазақтың атақты батырлары мінген жауынгерлік аттарының сауыты да Алтын Орда дәстүрін жалғастырды (7-сурет, 4). Бастауын Ноғайлы заманынан алатын қазақтың батырлық жырларында (мысалы «Ер Тарғын» жырында) жиегі шашақталған ат сауыты мен аттың басына кигізілген томағасы айтылады.

Бұл әскерді көрген соң
Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы
Тұс-тұсынан саудырап.
Томаға көзді тарланды
Жауға қарай тебініп,
Жалмауыздай емініп,
Толып жатқан әскерге
Келді Тарғын желігіп. -
«Ер Тарғын» (Ақсауыт, 1977, Т.1, 296-б).

Кейін XVII ғасырдан бастап отты қарудың қолданысқа кеңінен енуімен, ауыр қаруланған атты әскердің қажеттілігі болмай, қазақ жауынгерлері аттарын кіреукелі жеңіл сауыттармен қорғай бастады (8-сурет). XIX ғасырдағы орыс авторы А.К. Гейнс өзінің «Киргиз-кайсаки в Зауральской степи» деген еңбегінде қазақтардың кіреуке сауыттары бар екенін, кіреуке сауытпен өздерінің аттарын да қорғағанын жазады (Собрание литературных трудов А.К. Гейнса, 1897, Т. 1, с. 73).

Жауынгерлік ат көшпелі халықтарда көне заманнан табыныс объекті болды. Көшпелі түркі халықтарының көне сенімдері бойынша жылқы аспан текті жануар саналды. Көшпелі халықтар мифологиясы бойынша жылқы мифтік әлемнің үш дүниесін – аспан, жер және жер асты (су) дүниесін бірдей мекен ететін киелі жануар. Көшпелілердің байырғы өнер ескерткіштерінде жерді мекен ететін жылқыдан басқа, қанатты аспан аттары мен балық денелі су жылқыларының бейнелері бар. Көне мифтік сарындар сақталған қазақ эпостары мен ертегілерінде басқа дүниеден келетін осындай қанатты тұлпарлар, шамандардың көмекші рухтары сияқты, батырлардың да көмекші мифтік рухтары. Олармен батырлар да шаман-бақсылар сияқты мифологиялық әлемнің үш дүниесінде (жоғарғы аспан дүниесінде, ортаңғы дүние – жер бетінде және төменгі жер асты дүниесінде) саяхат жасайды. Сондықтан бұрынғы кездерде көшпелі халықтар адамның бұл дүниедегі жан серігі болған аттары оған о дүниеде де қызмет етеді деп сеніп, оларды иесімен бірге жерлейтін болған. Археологиялық қазбаларда табылған осындай аттар қаңқалары және мұзды тоңда тұтастай сақталған денелері өте ертеден көшпелі халықтарда мініс пен сойысқа арналған табындық қарапайым жылқы тұқымдарымен бірге, жүйріктігімен ерекшеленген асыл тұқымды сәйгүліктерді де өсіргенін куәләйді. Бұл сәйгүліктерді әрине әулетті адамдар, ру басылар, батырлар ұстаған. Олардың ер тұрмандары сәнді жасалып, түрлі символдық бейнелермен әсемделген. Қазақ халқының санасында сақталған бұл көне сенімдер Ислам дінін қабылдағаннан кейін де жойылмай, мұсылман мифологиясындағы жылқының киелілігі, ержүрек, батыл адамдар үшін жаратылғаны, құйрық жалы ізгілікке толы екені, жын-шайтаннан, зұлым күштерден қорғайтыны туралы түсініктермен толығып, бірігіп, жылқының киелілігі туралы наным-сенімді арттыра түсті.

Сондықтан қазақ батырлары үшін де оның жауынгерлік аты осындай киелі, қасиетті жануар болды. Олар өз аттарын түркі халықтарының мифологиясындағы қанатты Тұлпарға, мұсылман мифологиясындағы қанатты Пыраққа (әл-Бурақ), Хазрет Әлінің аңызға айналған аты - Дүлдүлге теңеген. Қазақтар болашақ батыр болатын бала туғанда, оның аты да бірге туады, ал иесі қайтыс боларда аты бірнеше ай бұрын өледі деп сенген. Қазақтардың жерлеу салты бойынша батыр өлгенде оның аты тұлданып, аттың құйрық-жалы күзеліп, тұл ат жыл бойы мінілмей, бір жылдан соң марқұмның асына сойылды. Осылайша батырдың жауынгерлік аты оған өмірінің аяғына дейін талмай қызмет етіп, о дүниеге де бірге аттанған.

Сонымен, сөзімізді түйіндейтін болсақ, «ер аты» (жауынгерлік ат) ретінде қолданылған қазанат тұқымы көшпелі қоғамда кәсіби әскерилер болған батырлар әлеуметтік жігімен (сословиесімен) тікелей байланысты болды. Әскери кәсіппен айналысатын адамдарға арналып сұрыпталып өсірілгендіктен, осыған сәйкес көп жыл бойы арнайы баптауды, тәрбиелеуді, жаттықтыруды қажет ететіндіктен бұл жылқы түрін ел қорғап, өмірі соғыста өтетін, әскери іспен кәсіби деңгейде айналысқан, қоғамның билеуші тап өкілдеріне жататын, белгілі дәрежеде материалдық байлық иелері болған батырлар әулеттері ғана ұстаған. Өкінішке орай, XIX ғасырдың аяғында қазақ қоғамында бұл әлеуметтік топтың жоғалуымен бірге қазақ жылқысының бұл тұқымы да құрып, қазанат тұқымын баптау, сұрыптау, өсіру дәстүрі де ұмытылды.

Әдебиет

Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама. – Алматы: «Ана тілі», 1995 – 232 б.

Ақсауыт. Екі томдық. – Т. 1: Батырлар жыры / Құраст., алғы сөзін, түсініктерін жазған О. Нұрамағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1977. – 367 б.

Алдаспан. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ақын–жырауларының шығармалар жинағы / Құраст., баспаға әзірлеген, алғы сөзін. түсініктерін жазған М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1970. – 280 б.

Ахметжан Қ.С. Ер аты / Замана желімен жарысқан - Қазанат. Ұлттық құндылықтарға арналған ғылыми-танымдық журнал. 2008. №1-2.

Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996. - 256 б.

Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. - Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в двух томах. - Т.II. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1871. – 416 с.

Геродот. История в девяти книгах. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.

Ер қанаты. – Алматы: Қайнар, 1987. – 328 б.

Карпини Иоан де Плано. История Монгалов. Де Рубрук Вильгельм. Путешествия в Восточныя страны. Введение, перевод и примечания А.И. Малеина. – Спб: Издание А.С. Суворина, 1911. – 224 с.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. - Т. 4: Ертегілер / Жауапты шығарушы А. Айдашев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б. суретті.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Т. 5: Батырлар жыры /Құраст. О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б. суретті.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. - Алматы: Қазақстан, 1997. - Сб. 1: (V в. до н.э.-XVII в.н.э.). – 383 с.

Словарь тюркизмов в русском языке / Составитель Шипова Е.Н. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1976. – 444 с.

Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т.1. - С-Пб., 1897. - 590 с.

Шаухаманов С. Тас таптаған тарланбоз...// Таң-Шолпан. Әдеби-көркем, көпшілік журналы. Алматы, 2002. №4. - 116-136 б.

Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. 608 с. с ил.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (-«К»).Выпуск первый. - М.; «Языки русской культуры», 1997. – 368 с.

БОЕВЫЕ КОНИ КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ

Ахметжан К.С.

Кочевник воин всегда был воином-всадником. Как сказано в статье «Семь граней Великой степи» Елбасы Нурсултана Назарбаева: «Всадник на коне, вооруженный луком, пикой либо саблей, стал своеобразным символом эпохи, когда на авансцену истории выходили могущественные империи, созданные кочевыми народами. Изображение конного знаменосца – наиболее узнаваемая эмблема героической эпохи и особый «культурный код» кочевого мира, формирование которого связано с зарождением всадничества». Такими конными витязями были и казахские батыры – наследники этой героической эпохи, представители социальной прослойки профессиональных воинов казахского общества, вся жизнь которых проходила в седле с копьем в руках и в постоянных походах и битвах, защищая свою страну от внешних врагов. И боевой конь для казахского батыра был верным другом в этих походах, первым помощником в бою, надежным спутником в его военной жизни. Не зря боевого коня казахи называли «Ер қанаты» («Крылья воина»). Историческая память казахского народа сохранила вместе с именами своих великих героев и имена их легендарных боевых коней, как например, Шалкуйрук – мифического героя Ер Тостика, Тайбурыл – конь эпического кипчакского батыра Кобыланды, Кубас – знаменитый конь великого казахского батыра XVIII в. Кабанбая или Актабан – конь Исатая Тайманова, вождя народного востания против русского царизма в XIX в. Поэтому наше представление о казахских батырах было бы неполным, без знания истории и особенностей их боевых коней.

Боевых коней батыров в устной литературе казахов называют «казанат».

Астына керек қазанат,
Беліне керек шарболат.
(На пояс (воину) нужен булат,
Под седло - нужен казанат).
«Қобыланды батыр» (Ақсауыт, 1977, 32 б.).

Жиылып келген азамат,
Баламыз бен екеуміз
Барамыз мініп қазанат.
(Собравшиеся сограждане,
Мы с сыном вдвоем
Отправляемся оседлав казаната).
«Ер Бегіс» (Қазақ халық әдебиеті, 245 б.)

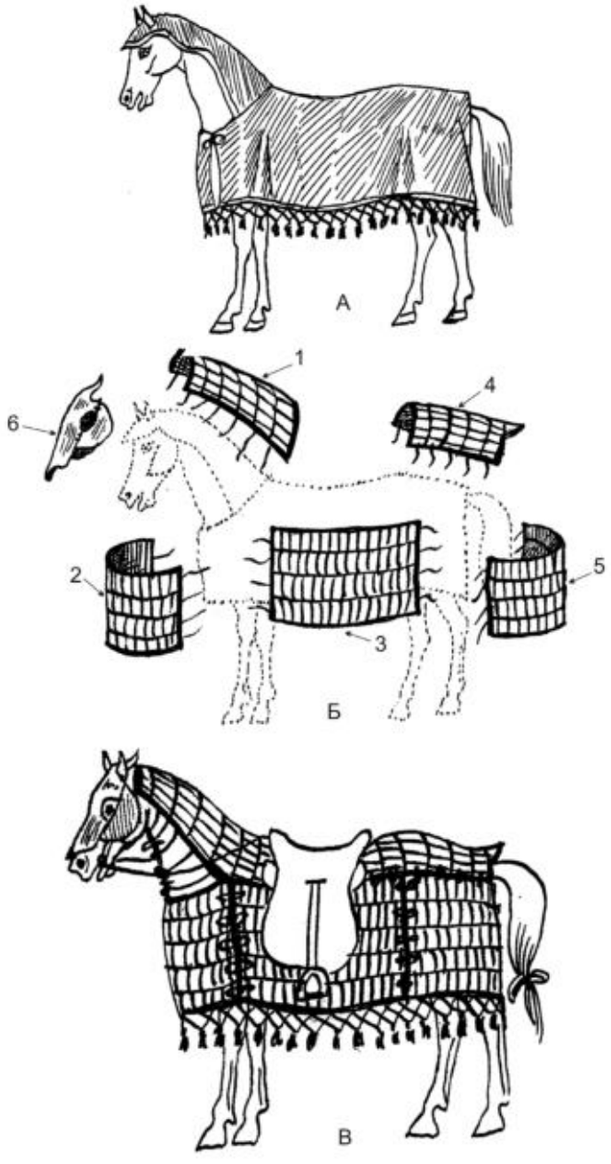
(Здесь и далее перевод отрывков фольклорных текстов сделан нами – А.К. Перевод не литературный, а подстрочный, для точной передачи смысла слов текста).

Казанат – это особый вид казахских высокопородных лошадей, выведенный путем народной селекции специально для военной цели. Устные материалы и письменные источники XIX в. свидетельствуют, что эту породу коней казахи получали путем скрещивания (будандастыру) высокопородных аргамаков со степной породой «джабы». Для этого жеребцов брали из чистопородных туркменских и арабских аргамаков, а кобылу – из джабы. Как метисная порода, казанат получал от своих родителей их лучшие качества, он перенимал от аргамака его резвость, быстрый бег, скорость, а от джабы выносливость, стойкость к жаре и холоду, к дальним переходам (рис. 1). В устной народной литературе подчеркиваются именно эти особенности породы казаната. За эти качества казахи высоко ее ценили, и говорили: «Среди лошадей есть разные, но особенным среди них является казанат», ставили его не только выше джабы, но и выше аргамаков. Ходжа Мухаммед-Салык Бабаджанов, первый казах, писавший в XIX в. об этнографии своего народа, в статье «Лошади и их испытания во Внутренней киргизской орде сообщал: «...Во Внутренней орде таких скрещенных лошадей, обладающих такими характеристиками называют казанат ...» (Ер қанаты, 1987, 22 б.). А русский исследователь В. Фирсов (1895), изучавший лошадиные породы Туркестана, писал, что казанат получают путем скрещивания казахских кобыл с резвыми чистокровными жеребцами, что казахи ценят казанат больше всех, потому что потомство казахской кобылы смешиваясь с другими породами, берет у них лучшие качества, но и свои хорошие качества не теряет (Ер қанаты, 1987, 26 б.). В произведениях казахских воинов-поэтов - жырау также отмечаются, что от жеребцов «джабы» не родится конь, на котором можно было бы отправится на битву с врагом, и что только высокопородный казанат – потомство от жеребцов аргамака достоин для использования на войне.

Жал құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!..
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
(Соблазняясь густотой хвоста и гривы,
Не пускайте жеребца джабы на кобыл.
Если пустите жеребца джабы,
Не родится конь для использования на войне.
Бұхар жырау (Алдаспан, 1970, 151 б.).

Арғымақтан туған қазанат
Шабуыл салса нанғысыз.
(Казанат, рожденный от аргамака
Невероятен во время атаки в бою).
Махамбет Утемисулы (Бес ғасыр жырлайды, 1984, 213 б.).

В Средней Азии такую метисную породу называли «карабаиыр» (Ер қанаты, 1987, 15, 22 б.). Карабаирская порода лошади в Средней Азии ценились очень высоко, они использовались как парадные выездные кони. Бухарский хан дарил их своим придворным наравне с аргамаками. Казахи тоже называют казанат «карабайыром».

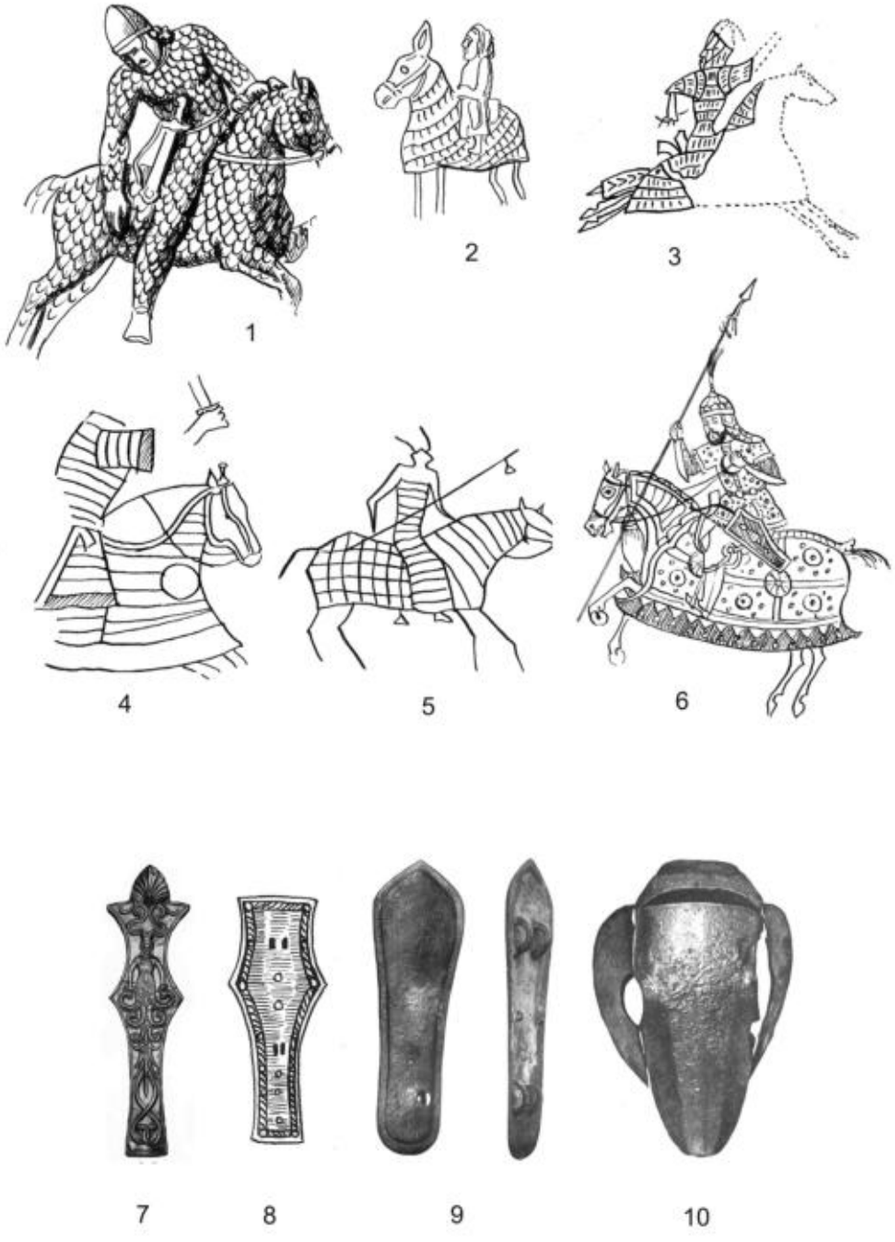
5. Ортағасырлық көшпелілер ат сауытының бөліктері. Қ.С. Ахметжанның суреті
Части конских брони средневековых кочевников. Рис. К.С. Ахметжан
The parts of medieval nomads horse chainmail. Photo by K.S. Akhmetzhan

Қарабайыр қазанат
Қара жолда қалдырмас.
Қара жолда қалдырып,
Қанатыңды талдырмас.
(Казанат карабаиыр
Не оставит тебя на черной дороге,
Бросив на черной дороге,
Не ослабит твои крылья).
Казахская пословица.

Казанат был породой лошади, специально выведенной для использования ее как боевого коня. Как воинское оружие казахи называют «ер каруы» (оружие воина), так и казаната, выращенного для военной цели, в соотсветствии с его предназначением, называли «ер аты» - «конь воина».

Сан жорғаны алмадым,
Ер аты деп таңдадым.
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден бастап сайладым.
Төстік саған арнадым,
Жабы емес, қазанат,
Ер серігі қолғанат
Шалқұйрықты мін, Төстік!
(Многих иноходцев отклонила,
А его выбрала как коня воина,
Седло и всю сбрую,
Заранее приготовила.
Тостик, для тебя предназначен,
Не джабы, а казанат,
Друг и помощник воина,
Садись на Шалкуйрук, Тостик).
«Ер Тостик» (Ертегилер. т. 4. 14 б.).

И внешний вид (экстерьер) казаната соотвествовал его назначению. В его конституции одинаково ощущались и мощь, и сила, и резвость. Лошади этой породы были сильные, резвые, отлично преодолевали препятствия, легко двигались, были поворотливы, выносливы, поэтому были незаменимы также и на охоте, и в народных воинских играх типа «кокпар (козлодрание)». Судя по описаниям в фольклорных источниках, грудь у казаната мускулистая, широкая, ноги крепкие, тонкие лодыжки, крупные копыта, холка высокая, спина прямая с короткой и широкой поясницей, длинный, слегка спущенный круп, хвост и грива не очень густая, небольшая голова, широкие ноздри, толстая шея. Такими описываются боевые кони в поэзии воинов-жырау. То есть казанат – казахская порода боевого коня, способного вынести условия дальнего похода, неутомимого в битве, стойкого в боевой схватке с противником, предназначенного для несения батыра, экипированного тяжелыми доспехами и вооруженного различным оружием, и обладающего всеми качествами, необходимыми в военных условиях.

У кочевников, такую породу лошадей разводили с древних времен. В китайских источниках сообщаются, что у древних тюрков были высокопородные кони, выведенные скрещиванием местных пород с арабскими скакунами. Арабские породы лошадей появились на территории Средней Азии и Казахстана вместе с вторгавшимися сюда завоевателями – арабами в VII в. Видимо, высококровную помесную породу лошадей типа казаната тюркские племена стали разводить уже в этот период. Изображения таких типов лошадей древних тюрков можно видеть и на памятниках средневекового искусства (рис. 2, 1). Лошадей этой породы тюркские каганы часто отправляли в дар императорам Китая. Шесть боевых скакунов-цзюнь и десять боевых коней знаменитого китайского императора

6. Көшпелі халықтардың әр дәуірлердегі ат сауыттары (өнер ескерткіштері мен археологиялық материалдар бойынша). 1, 2 – Сарматтардың ат сауыттары. II ғ. 3–5 – Көне түркілердің ат сауыттары. VI–VIII ғғ. 6 – Алтын Орда заманындағы ат сауыты. XV ғ. 7–10 – Аттың басын қарудан қорғайтын металл жарақтар: 7, 8 – скифтердің қола ат маңдайлықтары, ж.с.д. IV ғ.; 9 – ғұндардың қола ат маңдайлықтары, ж.с.д. III ғ.; 10 – қыпшақтардың темір ат томағасы, XII ғ.

Конское защитное снаряжение кочевых народов разных эпох (по археологическим и иконографическим материалам). 1, 2) Конские доспехи сарматов. II в. 3–5) Конские доспехи древних тюрков. VI–VIII вв. 6) Конский доспех периода Золотой Орды. XV в. 7–10) Металлические защитные наголовники коней (7, 8 – бронзовые конские налобники скифов, IV в. до н.э.; 9 – бронзовые конские налобники хуннов, III в. до н.э.; 10 – железная конская маска кыпчаков, XII в.)

The horse armors of various centuries of nomads (by monuments of art and archeology materials). 1, 2 – The horse chainmail of Sarmat. II century. 3-5 – The ancient Turkic horse chainmails. VI-VIII centuries. 6 – The horse chainmail of Golden Horda time. XV century. 7-10 – The horses' head is guarded by iron helmets: 7, 8 – The Scythians bronze headbands, and the chest was fully covered the head of the horse, IV century BC.; 9 – The Huns bronze headbands for chest protection of the horse, III century BC.; 10 – The Kipcaks iron horse helmet, XII century

династии Тан – Тай-цзуна были такими конями, полученные от кочевых тюрок. Изображение этих лошадей, возившие Тай-цзуна в опасных походах и битвах, по его приказу, за их боевые заслуги, были высечены на каменных плитах (рис. 2, 2), а сам император посвящал им хвалебные оды и музыку. После смерти Тай-цзуна эти рельефы были установлены около его Лучезарной Гробницы в Шэньси, а затем их перенесли в музеи (Шефер, 1981, с. 90, 100–102). Гривы каменных коней показаны уступами-пучками, в соответствии с художественной традицией, которая была широко распространена в Центральной Азии и Сибири, что свидетельствует о тюркском происхождении этих скакунов. Если сравнить китайские изображения таких коней с изображениями коней воинов на тюркских петроглифах, а также с изображениями карабаиров на среднеазиатских миниатюрах, то можно увидеть схожесть их общего экстерьера (рис. 2). Внешняя характеристика коней на этих изображениях соответствует также и описанию казанатов в устной казахской литературе. Такую породу лошадей разводили, видимо, и средневековые кыпчаки. Ибн Батутта писал, что индустанцы покупают дашти-кыпчакских лошадей, что их используют не для скачек, а для военных целей, как крепких и шагистых; на войне на них надевают брони (Прошлое Казахстана..., 1997, с. 89).

У казахов были специальные методы выращивания, воспитания, дрессуры казаната, как боевого коня, выработанные в результате многовекового опыта и которые имели свои особенности, отличные от дрессуры скаковых коней. По фольклорным сведениям воспитание боевого коня «ер аты» было длительным процессом, который начинался с его рождения и длился до семи-восьмилетнего возраста, включал специальное условие содержания, особые способы кормления, определенные методы обучения и тренировки. Этот процесс имел следущие основные этапы:

1) Жеребенка казаната почти круглый год содержали в специальной юрте. Этот способ преследовал цель соблюдения определенного температурного режима содержания, для предохранения потомства лошадей от сильного холода и жары, и соответствует современному заводскому содержанию племенных пород.

2) Применение специальной технологии кормления. Жеребенку позволяли свободно сосать молоко матери до трехлетнего возраста. Поили дополнительно молоком молодых и нежеребых кобылиц, кормили специальными кормами с лекарственными добавками.

3) В четырехлетнем возрасте, привязав на шею длинный аркан, начинали обучение и дрессировку с привязью.

4) В пятилетнем возрасте для укрепления силы коня, его пускали на молодых кобылиц.

5) В шесть лет проводили кастрацию. В казахской традиции воины использовали для войны только меринов.

6) Только в семилетнем, иногда восьмилетнем возрасте объезжали коня, и оседлав ездили на нем в военный поход. То есть пока будущий боевой конь не окрепнет полностью и не войдет в силу, на нем не ездили.

Кроме этих обязательных способов воспитания казаната, его, как боевого коня, специально тренировали, всесторонне готовили для войны. С. Шаухаманов в статье «Тас таптаған тарланбоз..» приводит такое сведение, записанное со слов старых аксакалов. «В давние времена 12-летнему мальчику в руки давали лук и он тренировал предназначенного для него жеребенка, привязав его длинной веревкой на колышек и стреляя в него стрелами, и он это делал несколько раз в день в течении пяти лет. Когда мальчику исполнялось 17 лет, его пятилетний конь, был уже обучен уклоняться от стрел во время боя» (Шаухаманов, 2002, 112 б.). Здесь описан один из видов совместных тренировок будущего воина и его будущего боевого коня, который начинался с их малолетства. В устной литературе часто описывается, как боевые кони батыров, спасают своего хозяина во время воинских поединков, увертываясь различным способом от стрел противника (пригнувшись от стрелы, летящей сверху; прыгая вверх – от стрелы, летящей снизу; увиливая влево или вправо от стрелы, летящей прямо). Чтобы предвидеть направление летящей стрелы, в соответствии с этим мгновенно среагировать и выбрать способ уклонения от него, лошадь должна была пройти многолетную особую тренировку. Видимо, пройдя через такие специальные боевые подготовки, дополнительно закалившись в различных битвах, боевой конь приобретал неоходимые для военного дела навыки и умения, у него постепенно развивался инстинкт предвидеть опасность, защитные рефлексы, чувство верности к своему хозяину и т.д. Поэтому считаем, что когда в героических эпосах, богатырских сказках описывается, как боевые кони батыров предчувствуя появления врага, своим ржанием сообщают об этом своему хозяину, как спасают героя в трудные моменты, все это – не просто фольклорные преувеличения, а в основе всех этих ситуаций лежит конкретные примеры из военной практики (Ахметжанов, 1996, 34–40 б.). Для профессионального воина-батыра владение таким конем было жизненно важным условием его успешной воинской жизни, поэтому у казахов свой воинский путь будущий воин обычно начинал с выбора коня. В фольклорных источниках молодой батыр берет своего боевого коня у деда или дяди по матери, видимо, в прошлом у казахов это была сложившаяся традиция.

Кочевые воины защищали своих коней от оружия противника специальной конской броней. В тюркском языке конский доспех называется «кежім/кедім/кеджим/кижим» (Словарь тюркизмов в русском языке, 1976, с. 185; Будагов, 1871, с. 117; Этимологический словарь тюркских языков, 1997, с. 19). Слово «кедім» (кежім) в значении конского доспеха встречается уже в древнетюркских письменных памятниках. В памятнике принцу Культегину говорится: «Учінч Иегін Сіліг бегің кедімліг торық ат бініп тегді. Ол ат анта өлті» (В третий раз атаковал, сев на защищенного доспехом гнедого коня Иегин Силиг бека. Этот конь погиб в том бою). (Айдаров, 1995, 178 б.). Вначале слово «кедім» в древнетюркском языке было названием конской попоны, позже стал также означать и конский защитный доспех, и это является свидетельством того, что конское защитное снаряжение развилось путем укрепления различными способами конской попоны. Сегодня с исчезновением конских доспехов, в казахском языке слово «кежім» сохранилось только в значении декоративной попоны, украшенной золотыми вышивками. У казахов существуют три вида таких богато украшенных попон «кежім». Первый вид – это легкая попона, закрывающая только круп коня, попоны такого типа шили из сукна, бархата, тонкого войлока, украшали

вышивкой (рис. 3, 1). Эти попоны имели прямоугольную или трапециевидную форму, края отделывались бахромой. Второй вид попоны прыкрывает вместе с крупом коня, его бока и грудь. Два конца попоны соединялись на груди коня, иногда завязывались шнурами или сшивались цельно. Эти попоны также шили из ткани, войлока или как ковры и паласы ткали из шерстяной пряжи (рис. 3, 2). Третий сложный вид попоны закрывал все тело коня с головы до хвоста. На конце попоны, прикрывающей лоб коня имелись отверстия для ушей (рис. 3, 3). Данные иконографии показывают, что части такой попоны, закрывающие голову, шею, круп коня, иногда изготавливались отдельно, использовались самостоятельно, или все вместе (рис. 4, 1–4). Тканые попоны ткались узорчатыми, как ковры или паласы, попоны, изготовленные из ткани, украшались вышивками шелковыми нитями или золотой канителю, края декорировались кистью и бахромой из шелковых или шерстяных ниток. Для своего коня батыры заказывали украшенные серебром, золотом уздечки, седло и сбрую, покрывали такими вышитыми, узорными парадными чепраками. Такие богатые попоны на коне были знаком престижа, соответствующим высокому статусу его владельца.

У кочевников конское защитное снаряжение развилось через усиление таких попон различными способами. Поэтому общая форма защитного снаряжения коня, форма отдельных частей соответствует формам попоны и его частей. Традиция украшения бахромой и кистью края конских доспехов также перешло от них (рис. 5). При изготовлении конских доспехов оружейные мастера кочевых народов применяли технологии и материалы, используемые для изготовления доспехов воинов. Прочные доспехи изготавливались из металла (бронза, железо, сталь), твердой кожи, кости, а для легких доспехов применялись мягкие материалы – ткани, войлок. Первые виды конского защитного снаряжения, предназначенного для предохранения коня от оружия противника появились у кочевых народов уже в VI–IV вв. до н.э. Древнегреческий историк Геродот в своей книге писал, что саки-массагеты защищают грудь своего коня медными нагрудниками (Геродот, 1972, 215 с.). А археологические материалы показывают, что воины хунну (III в. до н.э.) защищали голову своих коней бронзовыми налобниками, а грудь лошади – нагрудником, сплетенным из конского волоса (рис. 7, 1). То есть конское защитное снаряжение саков и хуннов предназначалось для защиты боевых коней от ударов оружия противника только спереди. Письменные и иконографические источники свидетельствуют, что конская броня, защищающая все тело коня, начала использоваться кочевыми народами во II–IV вв. В этот период тяжеловооруженные конные воины сарматов – катафрактарии снаряжали своих боевых коней доспехами, прикрывающими тело коней полностью, с головы до ног (рис. 6, 1,2). В VI–VIII вв. у тяжеловооруженной личной гвардии тюркского кагана – «фули», которая была главной ударной силой войска, защитный панцирь коней представлял собой тяжелый доспех, состоящий из нескольких частей, изготовленных из железных полос или тонких железных пластин (рис. 6, 3, 5; 7, 2). Кони легковооруженных тюркских воинов защищались дегкими доспехами, изготовленными из мягких материалов – многослойных тканей (рис. 6, 4). Такими были конские доспехи монгольской тяжеловооруженной конницы периода монгольского завоевания. О доспехах для лошадей средневековых монголов, изготовленных из железных или кожаных пластин и полос, писали итальянские путешественники В. Рубрук, П. Карпини, побывавшие в этот период в Монголии. Плано Карпини, описавший технологию изготовления этих монгольских конских доспехов, сообщает, что броня состоит из пяти частей, которые набираются из узких железных или кожаных пластин, связанных между собой кожаными ремешками. «Прикрытие лошади они делят на пять частей: с одной стороны лошади кладут одну, а с другой стороны другую, который простирается от хвоста до головы и связываются у седла, а сзади седла на спине и также на шее; а также на крестец он кладут другую сторону, там, где соединяются связи двух сторон; в этом куске они делают отверстие, через которое выставляют хвост, и на грудь также кладут одну сторону. Все части простираются до колен или до связей голеней; и пред лбом кладут железную полосу, которая с обеих сторон шеи связывается с вышеназванными сторонами» (Карпини, 1911, с. 44).

Позже в Золотой Орде и в государствах, появившиеся после ее распада в XIV–XV вв. входят в употребление кольчатые и кольчато-пластинчатые конские панцири (рис. 7, 4). Обычно под этими тяжелыми доспехами спину коня накрывали мягкой попоной, ее подол с кистями спускался ниже края доспеха. В этот период некоторые легкие брони изготавливались в виде попоны, сшитой из многослойной ткани, и в нескольких местах они усиливались круглыми металлическими пластинами (рис. 7, 3). Все средневековые конские доспехи кочевников, как было сказано выше, состояли из пяти частей. Части доспехов соединялись между собой ремнями и пряжками. Голову коней защищали конские маски-наголовники (рис. 6, 7–10). Конечно, нужно сказать, что не все воины имели возможность полностью снаряжать своих коней такими защитными средствами. Такие конские защитные брони имели кони знатных батыров, которые состовляли костяк кочевого войска. У многих воинов, конечно, не было таких конских доспехов, зачастую они использовали лишь отдельные части такого защитного снаряжения.

В период образования казахского ханства ((XV–XVI вв.) в защитном конском снаряжении сохранялись и продолжались традиции периода Золотой Орды (рис. 7, 4). В казахских героических поэмах, берущих свое начало в Ногайлинском периоде (например, в эпосе «Ер Таргын») упоминаются конский доспех, украшенный по краям кистями, и защитная конская маска (Ақсауыт, 1977, 296 б). Позже в XVII в. с распространением огнестрельного оружия отпала необходимость в тяжелых конских доспехах и казахские воины стали защищать своих коней легкими кольчужными доспехами (рис. 8). Русский автор XIX в. А.К. Гейнс в своей книге «Кигиз-кайсаки в Зауральской степи» пишет, что казахи имеют кольчуги, своих коней тоже защищают кольчужными доспехами (Собрание литературных трудов А.К. Гейнса, 1897, с. 73).

Боевой конь у кочевых народов с древних времен был объектом сакрального культа. По древним верованиям кочевников лошадь считается животным небесного происхождения. По древней мифологии тюркских народов конь – священное животное, которое может быть обитателем всех трех миров мифологической вселенной – небесного, земного и подземного (подводного) мира. По этим представлениям, в зависимости от мира обитания, мифические кони имели разнообразный внешний вид. В древних памятниках кочевников имеются изображения не только обычных

земных лошадей, но и крылатых небесных коней и морских (подводных) лошадей с телом рыбы. В казахских эпосах и сказках, где сохранились древние мифологические мотивы, такие крылатые тулпары прибывающие из небесного мира, подобно духам-помощникам шаманов, являются мифическими помощниками батыров. С ними батыры, как шаманы-баксы, путешествуют по трем мирам мифологической вселенной (по верхнему небесному миру, по среднему земному миру, и по нижнему подземнему миру). Кочевые народы в прошлом верили, что боевой конь батыра, ставший его верным спутником в этой жизни, будет служить ему и в жизни загробной в потустороннем мире, поэтому вместе с умершим владельцом хоронили и его коня. Найденные в археологических раскопках сакских курганов скелеты и сохранившиеся тела коней свидетельствуют, что кочевые народы с древних времен наряду с табунными породами коней, разводили и высокопородных скакунов. Этими высокопородными конями владели родовые вожди, знатные воины. Их уздечные наборы, седельные принадлежности богато украшались золотом, орнаментом, разными символическими изображениями. Древние мифологические представления о коне, как о священном животном в сознании казахского народа сохранялась и после принятия ислама, пополняясь представлениями мусульманской мифологии о священной сущности коня, сотворенности его для смелых людей, способности коня оберегать человека от злых сил, шайтанов и джиннов, этим еще более укрепляя у казахов веру в божественность коня.

Поэтому для казахских батыров их боевые кони были такими священными, сакральными сущностями. Своих коней они уподобляли мифическому крылатому Тулпару из мифологии тюрков, крылатому Бураку (аль-Бурак) из мифологии мусульман, сказочному Дульдулю – легендарному коню Хазрета Али. Казахи верили, что когда рождается будущий батыр, в этом мире рождается и его будущий боевой конь, а если батыру предстоить умереть, то за несколько месяцев вперед умирает его конь. Согласно погребальному обряду казахов, когда умирал батыр, исполнялся ритуал «атты тұлдау», его коню остригали гриву и хвост, придавая ему траурный образ. В течении года на этом траурном коне покойного не ездили, и через год его резали на поминки. Таким образом боевой конь батыра, верно прослужив ему до конца жизни, сопровождал его и после смерти, отправляясь вместе с ним в загробный мир.

Подводя итоги всему вышесказанному, нужно отметить, что порода казанат, служившая воинским конем «ер аты» была непосредственно связана с военным сословием батыров – социальной прослойкой профессиональных воинов в кочевом обществе казахов. Путем селекции, специально выведенной для людей, занимающихся военным делом, в соответствии с этим требовавшей многолетней специальной дрессуры, воспитания, тренировки, эту породу лошадей держали в основном династии батыров, чья жизнь проходила на войне, защищая страну, которые являлись представителями господствующего класса общества, и владели, в достаточной степени, материальными благами для содержания таких коней. К сожалению, в конце XIX в. с исчезновением этой социальной группы в казахском обществе, утеряна и данная порода казахской лошади, забыты многовековые традиции ухода, тренировки, воспитания коней казанатов.

Литература

Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама. – Алматы: «Ана тілі», 1995 – 232 б.

Ақсауыт. Екі томдық. – Т. 1: Батырлар жыры / Құраст., алғы сөзін, түсініктерін жазған О. Нұрамағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1977. – 367 б.

Алдаспан. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ақын–жырауларының шығармалар жинағы / Құраст., баспаға әзірлеген, алғы сөзін. түсініктерін жазған М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1970. – 280 б.

Ахметжан Қ.С. Ер аты / Замана желімен жарысқан – Қазанат. Ұлттық құндылықтарға арналған ғылыми-танымдық журнал. 2008. №1-2.

Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.

Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. – Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в двух томах. – Т.II. – Санкт-Петерубург: Типография Императорской Академии наук, 1871. – 416 с.

Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград: Наука, 1972. – 600 с.

Ер қанаты. – Алматы: Қайнар, 1987. – 328 б.

Карпини Иоан де Плано. История Монгалов. Де Рубрук Вильгельм. Путешествия в Восточныя страны. Введение, перевод и примечания А.И. Малеина. – Санкт-Петербург Издание А.С. Суворина, 1911. – 224 с.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Т. 4: Ертегілер / Жауапты шығарушы А. Айдашев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б., суретті.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Т. 5: Батырлар жыры /Құраст. О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б., суретті.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Сб. 1: (V в. до н.э. –XVII в. н.э.). – 383 с.

Словарь тюркизмов в русском языке / Составитель Шипова Е.Н. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1976. – 444 с.

Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1897. – 590 с.

Шаухаманов С. Тас таптаған тарланбоз... // Таң-Шолпан. Әдеби-көркем, көпшілік журналы. Алматы, 2002. №4. – 116–136 б.

Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – Москва: «Наука», 1981. – 608 с., ил.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (-«К»). Выпуск первый. – Москва: «Языки русской культуры», 1997. – 368 с.

THE WARRIOR HORSES OF THE KAZAKH BATYRS

Akhmetzhan K.S.

The nomad warrior always was a warrior. As it's been said in the article "Seven sides of Great Steppe" by Nursultan Nazarbayev: «A soldier handling five weapons became a symbol in history, coming from the unit of nomad soldiers in the empiric era. A traditional batyr on the horse holding the flag is a well-known emblem of the heroic period and the distinctive "cultural code" of the nomadic world." The Kazakh batyrs rode this kind of tulpar as well and held the flag. They spent all their lives in the wars riding the horse as a professional military. Therefore, the horses rode by the Kazakh batyrs are considered to be their partners, the first aide on the war battle, and the horses even had guards. In the memory of the Kazakhs remain not only the great batyrs but also their horses' names. For example, the mythic hero Er-tostik's horse – Shalkuiyrgy, epos batyr Kobylandy and his Taiburul, Alpamys and his Baishubary, the great batyr of XVIII century Kabanbay and his Kuabas. These names preserve in the peoples' memory till these days. That is why it is impossible not to mention the horses during the discussions of batyrs.

In oral literature, the horses of the warriors called "kazanat".

We need kazanat
To belt need sharbolat
«Қобыланды батыр» (Ақсауыт, 1977, V.1, 32 р.)
All who have gathered
Me and my son
We sat on the Kazanat
«Ер Беріс» (Қазақ халық әдебиеті, 1989, V. 5, 245 р.)

The Kazanat is a special species of Kazakh breed horses grown on particular purpose. In the oral and written data of the XIX century, Kazakhs claim that such horse breeds were obtained by hybridisation of horse seedlings and steppe Kazakh horse seeds (coarse groves). Kazanat has taken the speed of the racehorse, the patience to the starving and cold of the non-species horse(fig.1). H. Babadzhanov says: "… In horde this kind of horse, which were made of pairing, named Kazanat", the Russian researcher V.Firsov (1895), who investigated the horses of Turkistan has written: "Kazanat is the result of the pairing of Kazakh fast female horse and pureblood male-stud. The Kazakhs put the kazanats above of all everything. Because when Kazakh female-horse pairs with other species it takes all best features and doesn't lose its own…»(Ер қанаты, 1987, 26 р.). For these qualities, the Kazakhs highly appreciated kazanats, «Horse is a horse, but kazanat is different", by saying that they qualified kazanats more than a non-species horse, even than the racehorse. In oral literature, it's been said that only kazanats deserved to go to war and invasions.

The horse's tail and mane is called kaba,
From simple horses not to make a rower
If a simple horse will be a rower
Then a horse will not be born for war
Бұхар жырау (Алдаспан, 1970, 151 р.).
Kazanat who was born from argymak
If it will attack, no one will believe
Махамбет Өтемісұлы (Бес ғасыр жырлайды, 1984, V. 1, 213 р.)

In Central Asia, this species was called «karabaiyr» and was highly respected(Ер қанаты, 1987, 15, 22 р.). Sometimes the Kazakhs called kazanats karabaiyr as well

Karabayir kazanat
Do not leave on the road
Does not leave on the road
You will not be without a wing
Kazakh's proverb.

Kazanats were the individual horses, where were raised for warriors during the war. From the ancient days as Kazakh people call warrior's equipment «warrior's weapon», they started to call the horses «warrior's horse».

I took numerous pacers
Chose a horse for a real man
From an early time,
Prepared the saddle
Tostik, I dedicate to you
Not a simple horse, but a kazanat
A real man's friend
You sat down on Shalkuirik, Tostik!
«Ер Төстік». (Қазақ халық әдебиеті, 1989, V. 4, 14 р.)

The appearance of the kazanat was in line with the warrior. In its body could be felt the speed and power. Relying on the oral literature, it had a wide chest and nostrils, big lips and hoofs, healthy, and thick neck (fig. 1, 3). It means it was able to lift not only its equipment but also a warrior with heavy weapons. This horse was patient for long distances, didn't get tired on war, strong enough against the guns, and had many other advantages as a military horse (Ахметжан, 2008, 1-2 р.).

In the nomadic Turkic peoples inhabited during wars, this horse breed has been grown very early. The Chinese records claim that ancient Turkic tribes paired local horses with the Arab ones and got the precious kind of horses (with argimaks). In the monuments of medieval art, it was possible to see the images of the ancient Turkic kazanats (fig. 2, 1). The Turkic khanas later donated these horses to the Chinese emperor. The famous Emperor of the Tang Dynasty in China - Tai-tzun had six tulpars and ten battle horses of this breed. The images of these horses (fig. 2, 2), that had saved their master in the war were drawn on the stone monuments by order of the Emperor (Шефер, 1981, p. 90, 100-102. The Emperor himself praised the horses very highly. Medieval Kipchaks should have been breeding such horses as well. Ibn Batuta writes that Hindu people had bought horses

from Dasht-i-Kipchak, which they used for war purposes, and made mails for them during the war (Прошлое Казахстана, 1997, p. 89).

The Kazakh people have a distinctive tradition of upbringing and raising of warrior's horse. Taking care of the horse made a long time, it was a complicated process lasting until the 7-8 years of old of the horse. According to the folklore data, this process consisted of the following stages:

1. For the horse were built a special yurta, and it was raised inside. This method as in the factories protected the animal's organism from the hotness or coldness. By that, it meant to raise the animal in a particular regime of temperature.
2. There was a technology to feed the foal. In order to get stronger, it was freely fed. Also, there was feeding with special milk, which had protective functions from various illnesses.
3. When it reached four years old, people tied at their back a rope and exercised it.
4. To strengthen the waist in 5 years old, it was put with the female racehorses.
5. In six years old to whiten. In Kazakh traditions, the horses of the warriors must be white.
6. In 7 years old, sometimes in 8 years old, to ride the animal for the invasion. It means that the warrior-horse wasn't supposed to ride till this age.

The kazanats have gone through not only the first 7-8 years of preparation but also had to be exercised and trained. S. Shaukhamanov in

7. Сауытпен жарақтанған жауынгерлік ат мінген әр замандағы көшпелілер батырлары. Иконографиялық және археологиялық материалдар бойынша Қ.С. Ахметжанның реконструкциясы. 1– Ғұн батыры. Ж.с.д. III ғ. 2 – Түркі батыры. VI–VII ғғ. 3,4 – Алтынордалық батырлар. XV ғ.
Батыры кочевых народов разных эпох на конях, прикрытыми конскими доспехами. Реконструкция К.С. Ахметжан по археологическим и иконографическим материалам. 1 – Хуннский батыр. III в. до н.э. 2 – Тюркский батыр. VI–VII вв. 3, 4 – Золотоордынские батыры. XV в. Рисунки К.С. Ахметжан
The heroes were able to equip their combat horses with such heavy armour fully. The reconstraction of K.S. Akhmetzhan by iconographic and archeological materials. 1 – The Hun hero, III century BC, 2 – The Turkic hero. VI-VII centuries. 3,4 – The Golden Horda's heroes. XV century

his article “Тас таптаған тарланбоз (spotted horse tramped by stone)” gives the following information received from the aksakals. “In ancient time kazakhs gave to a 12-year-old son a bow and trained them for 5 years. When the boy turns 17 years old, he was already ready going through the hard training. And during the wars, not only the warrior and the horse but also the bows were more than ready.» (Шаухаманов, 2002, 112 р.). In oral literature, it’s been said that during the sparing warrior-horses trained by jinking to protect their masters (if the slug was coming from the up, it bent down, if it was from the down it jumped). In order to prevent the shot, the horse had to train for many years. They went through hard training as the batyrs themselves and learnt various skills. That is why in heroic epos, fairy tells being told that the horse could smell the enemy and warn the master (Ахметжанов, 1996, 34-40 р.). Due to these important features, warriors started their military service by naming their horses. In the folkloric data mentioned that batyrs had gone to their relative from mother’s line to name his tulpar. It also was a kind of tradition in ancient times.

The batyrs as they did to themselves wearing various warrior’s dressing, dressed their horses as well to protect them from the enemy. In Turkic peoples’ language the horse chainmail called «кежім/кедім/кеджим/кижим» (Словарь тюркизмов в русском языке, 1976, p. 185; Будагов, 1871, Т. II, p.117; Этимологический словарь тюркских языков, 1997, p.19). In the meaning of the horse chainmail, the word «кедім» (кежім) could be met in ancient Turkic writings. In the Turkic stone dedicated to Kultegin been written: «Учінч Иегін Сіліг бегің кедімліг торық ат бініп тегді. Ол ат анта өлті» (Айдаров, 1995, 178 р.). Firstly, it was the name of the cover of the horse in the Turkish language, then changing of the meaning to the name of the horse chainmail shows the improvement of the horse equipment with different methods. Even if the horse chainmail hasn’t been used nowadays, the «кежім» preserved its meaning in the Kazakh language as the golden, decorated coverage for the horse. The Kazakh people have three different types of kezhim. The first one, the lightweight cover for the back part of the horse. This covers made of fabrics, cotton and ornamented. It has rectangular in the trapezium shape; sides are decorated with fringes (fig. 3, 1). The second one covers not only the back side but also the chest and two flanks. It may be sewed as two parts, or as the whole one. It made of fabrics, and thin large felt mats (fig. 3, 2). The third is a complicated one. It covers from the head till the tail of the horse (fig. 3, 3). According to the art monuments, the parts of cover for the head, neck, back could be made separately and bonded on the horse (fig. 4, 1-4). If the cover was made of fur, it was decorated with spotted ornaments; it was from fabric the front side was made of silk or golden thread. The hem, usually, is golden, decorated with fur thread and had fringes. The batyrs dedicated to horses a silver or gold bits, saddles, and decorated them. The cover of the saddle showed somehow the social status of the warrior.

The horse equipment for the protection of the Nomad batyrs was improved by this making covers methods. That is why the shapes of the protective equipment repeated the parts of coverage. On the chainmail also were fringes, and it has come from the change of the cover to the chainmail. The nomad Kazakhs used as the same technology for creating chainmail as was used for chainmail for warriors (fig. 5). The safe chainmail made of metal (bronze, iron, steel), thick fur, bones, but the light chainmail from soft fabrics.

For the first time, protective weapons for a horse in the nomads appeared in VI-IV centuries BC from sak-Scythians. The ancient historian Herodotus in his works has written that massagets made of copper chainmail for chest protection of the horse (Геродот, 1972, 215 р). According to the archaeological data, the Hun warriors (3rd century BC) secured the horses with bronze headbands, and the chest was fully covered (fig. 7, 1). Thus, for the Sakas and the Huns to protect the horse from the front was a priority. The written and visual resources prove the body security chainmail started being used from II-IV century. Sarmat warriors – cataphracts of that period covered the horses entirely(fig. 6, 1,2). The ancient Turkic khanates in VI-VIII centuries used iron chainmail cover for the main forwards (6-figure, 3,5; 7-figures, 2). Less armed warriors’ horses were equipped with soft fabrics made of silk and secured with chainmail (6-figure, 4).

On the Mongolian invasion, heavenly armed warriors of Mongolians had the same chainmail. About the usage of fur or iron to make a mail by Mongols in the Middle Ages was written in the works of Italian Travelers V. Rubruk and P. Karpini. Plano Karpini has described the method of creating horse mail. It consisted of five parts, the mail’s pieces were thin iron or made of fur, and crossed with each other with rawhide cord. «The horse equipment consists of five parts. The horse is covered from the head till the tail. From one side and the next side they are tied. The cover is put on the neck and tied at the kidney’s part. At the upper part of the tail, there is a hole. In the chest area is another one coverage. All parts fall till the knees. On the forehead of the horse, there are iron board connected with parts mentioned above…» (Карпини, 1911, p. 44).

During the Golden Horde and its decay, in the XIV-XV centuries, in the nomadic Turkic states emerged horse armours and plastic armours were put into action (7-figure, 4). Usually, the horse’s body was covered with a gentle seal, and the edge was drooping and lowering. At this stage, some lightweight horse equipment was poured over the soft cloth and covered in round metal boards in several places (7-figure, 3). All types of horse equipment of nomadic tribes were composed of five main sections as mentioned above. The individual parts of the chainmail were tied together with one another. The horses’ head is guarded by iron helmets (6-figure, 7-10).

It should be noted that not all warriors were able to equip their combat horses with such heavy armour fully. The horses of famous batyrs, which were supposed to give a main attack to the enemy, only could have such mails. Of course, the majority of the warriors’ horses didn’t have chainmail, or they could have only some parts of it.

During the formation of Kazakh khanate (XV-XVI centuries), the horses of the famous batyrs continued the tradition of battle chainmail in Golden Horde as well (7-figure, 4). The Kazakh heroic poems that came from the Nogai era tell about the battle chainmail of horse and the horse’s leather headdress (tomaga).

Seeing these warriors
Hanging yellow flag
Fringe chain mail
Fell from different sides
More eyed tarlan
Rode to the enemies

8. Кіреуке сауытпен қорғалған жауынгерлік ат мінген XIX ғасырдағы қазақ батыры. Қ.С. Ахметжанның суреті
Казахский батыр XIX в. на боевом коне, защищенном кольчужным конским доспехом. Рис. К.С. Ахметжан
The Kazakh batyrs of the 19th century, who massive armoured to defend the horses. Photo by K.S. Akhmetzhan

How the witch begged
To multiple wars
Galloped Targyn on horseback
«Ер Тарғын» (Ақсауыт, 1977, V.1, 296 р).

Later in the 18th century, with the implementation of fire-weapons, the massive armoured army was no longer needed, and the Kazakh warriors began to defend the horses with light chainmail (8-figure). The Russian author of the 19th century A.G. Gains wrote in his work «Kyrgyz-kaisaks in the Ural steppe» that Kazakhs had battle chainmail, with what was worn their horses as well (Собрание литературных трудов А.К. Гейнса, 1897, V.1, p. 73).

The warlike horse has been an object of worship from ancient times in nomadic peoples. The old nomadic people considered the horse as a descendant of the sky. According to the mythology of nomadic people, the horse could affect habitat in three mythic worlds – heaven, earth and underwater. Beside the horse who dwelled on earth, in the old art monuments of nomads are pictured winged tulpars and fish-bodied water horses. In the Kazakh epos and fairy-tale stories, where ancient mythic heroes are preserved, these flying tails from other worlds, such as the ministering spirits of the shamans, are mythical spirits of the heroes. Batyrs travelled with them in three realms of the mythological world (in the cosmos, in the middle world and the underground world) as shamans. Formerly nomadic peoples believed that horses were partners of human beings and could serve them in the afterworld. Hence they were buried with their owners. The skeletons and bodies of horses preserved in the ice during archaeological excavations indicate that nomads raised not only herds of ordinary horses, but also racehorses. Only batyrs, leaders and rich people could keep these racehorses. Their equipment was made very festive and decorated with various symbolic images. These ancient beliefs preserved in the consciousness of the Kazakh people and were not abolished even after the acceptance of Islam. The holiness of the horse in Muslim mythology increased peoples believe in that the horses were created for the courageous people, that their tail was filled with goodness, and protected from the devil and the evil forces.

Therefore, for the Kazakh batyrs, their battle horses were such a sacred animal. They equated their horses to the winged Tulpar from the Turkic mythology to the winged Parikk from the Musilman mythology, and also to the legendary horse of Haziret Ali - Duldul. The Kazakhs believed that the child, who would be destined to become a hero in the future, and his horse are born on the same day. If the master is destined to die, his horse dies a few months earlier. According to the funeral rite of the Kazakhs, when a batyr dies his horse grieves, the horse's tail is cut off, and no one rides on it for a year, and on the anniversary of the death of the batyr, the cattle is cut for a commemorative meal.

So, in conclusion, the breed of kazanat, used as a "horse of the hero" (combat name), is directly connected with the social circle (class) of heroes who became professional military men in a nomadic society. Since this breed is for the military, they were respectively raised, up brought and exercised under special conditions. This type of horses was kept only by the descendants of the batyrs, who defended the country, whose life was spent in war and professionally engaged in military affairs, or for people who belonged to the ruling representatives of society, who became, to a certain extent, owners of material wealth. Unfortunately, with the disappearance of this social group at the end of the XIX century in the Kazakh society, this breed of the Kazakh horse disappeared. Also, the tradition of the breed farmstead, sorting got forgotten.

Reference

Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама. – Алматы: «Ана тілі», 1995 – 232 б.

Ақсауыт. Екі томдық. – Т. 1: Батырлар жыры / Құраст., алғы сөзін, түсініктерін жазған О. Нұрамағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1977. – 367 б.

Алдаспан. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ақын–жырауларының шығармалар жинағы / Құраст., баспаға әзірлеген, алғы сөзін. түсініктерін жазған М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1970. – 280 б.

Ахметжан Қ.С. Ер аты / Замана желімен жарысқан - Қазанат. Ұлттық құндылықтарға арналған ғылыми-танымдық журнал. 2008.№1-2.

Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996. - 256 б.

Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. - Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в двух томах. - Т.II. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1871. – 416 с.

Геродот. История в девяти книгах. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.

Ер қанаты. – Алматы: Қайнар, 1987. – 328 б.

Карпини Иоан де Плано. История Монгалов. Де Рубрук Вильгельм. Путешествия в Восточныя страны. Введение, перевод и примечания А.И. Малеина. – Спб: Издание А.С. Суворина, 1911. - 224 с.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. - Т. 4: Ертегілер / Жауапты шығарушы А. Айдашев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б. суретті.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Т. 5: Батырлар жыры /Құраст. О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б. суретті.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. - Алматы: Қазақстан, 1997. - Сб. 1: (V в. до н.э.-XVII в.н.э.). - 383 с.

Словарь тюркизмов в русском языке / Составитель Шипова Е.Н. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1976. – 444 с.

Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т.1. - С-Пб., 1897. - 590 с.

Шаухаманов С. Тас таптаған тарланбоз...// Таң-Шолпан. Әдеби-көркем, көпшілік журналы. Алматы, 2002. №4. - 116-136 б.

Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. 608 с. с ил.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (-«К»).Выпуск первый. - М.; «Языки русской культуры», 1997. – 368 с.

АТҚА САЛТ ЖҮРУДІҢ ҚАЗАҚША (ШЫҒЫСТЫҚ) ЖӘНЕ БАТЫС ЕУРОПАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Тоқтабай А.

Ерттелген атқа салт жүрудің де тәсілі көп. Алдымен тізгінді сол қолға алады. Сонан соң сол қолмен аттың шоқтығынан, не ердің қасынан тізгінмен бірге ұстап сол аяқты үзеңгіге салып, оң қолмен ердің артқы қасынан ұстайды да оң аяқты серпіп атқа мінеді. Еуропалықтар, орыстар оң аяғын үзеңгіге салып аттың оң жағынан мініп жатады. Мұны қазақ ерекше сөлекет санайды. Бүйтіп мінген жас балаларға, әсіресе қалалықтарға: – Өй, орыспысың? – деп күліп жатады.

Еуропалықтар үзеңгі бауды ұзын тағады. Үзеңгі бауы ұзын болғанда атта отырған адам қозғалмай отырады, үзеңгі бауды теуіп көтерілу, қозғалу мұң болады (Урусов С.П., 1911). Үзеңгі бау қысқалау қалыпты болғанда ат үстіндегі адам үзеңгіге шіреніп, аттың жүрісіне қарай орнығып, ауық-ауық көтеріліп, қозғалып отырады. Үзеңгі баудың қысқалығының пайдалы, өміршең екенін уақыт дәлелдеп отыр. XIX ғ. орыс әскерлері, қазақы аттарға мінген қазақ шабармандардың, пошта тасушылардың, жалпы кез келген қазақтың тәулігіне 200–250–300 шақырым жол жүріп келгенін таңдана жазған. Жазушылар мұндай ұзақ жолды қысқа уақытта бағындырған, қазақтың ерекше шыдамды жылқылары деп түсіндіреді. Олар қазақтардың өзіндік атқа отырысын, үзеңгісінің қысқалығын байқамаған. Қазақ жол бойы ауық-ауық көтеріліп, қозғалып отырғандықтан аты да, өзі де тыным алып, ұзақ жолда онша шаршамаған. Аттың белі де ауық-ауық демалған.

Атқа мінгенде түзу отыруға дағдылану керек. Жамбастай қисық отырған адамның салмағы, жылқының салмақ орталығына (центр тяжести) дәл түспейді де, тепе-теңдік бұзылады. Сол себепті ат қиналып, сүрініп жығылады, аяғын шауып алады, ақсайды, жауыр болады.

Атты ерттеуге ерекше мән беріледі. Терлікті алып аттың арқа жүні тікірейіп қалмау үшін мойнынан артына қарай сырғытып салады. Ішкілік, тоқым, тебінгі ер реті бойынша салынады. Ерді сәл артқа жылжытып, құйысқан салып болған соң орнына тартып тоқыммен қосып оқпандайды. Осы кезде аттың шоқтығы мен ер оқпаны арасында жұдырық сыятындай қуыс қалуы тиіс. Бұдан соң өмілдірік салынып төс айыл, шап айылдары ретімен тартылады. Аттың бауырымен тартпаның арасынан бір саусақ өтетіндей болса айылдың дұрыс тартылғаны. Ал, айылдың арасынан екі саусақ өтсе, онда айыл тартпаның дұрыс тартылмағаны, айыл-тартпаны аса қатты тартып жібермеу керек. Жаугершілікке, атты дұрыс ерттеудің қаншалықты маңызы бар екенін Абылай хан әскерлерінің шешуші ұрыс алдындағы дайындықтарын жыршы былай жырлайды.

Түймелеп сауыттарын, шалбарланып,
Алыпты құйысқанын бір қысқартып,
Қайтадан ер-тоқымын оқпандатып,
Түзетіп екі айылын қайта тартып (Тарихи жырлар. Абылайхан, 1995. – 86-б.).

Аумастай ер-тұрманын мықтап тартып,
Құйрығын аттарының түйіп алды (Тарихи жырлар. Абылайхан, 1995. – 80 б.).

Айыл өте қатты тартылса, аттың бауырын қиып кетеді. Белгілі мерзімнен соң айыл босайды, сол кезде айылды қайта тартпаса, ертоқым ілгері-кейін жылжып, аттың арқасын қажап тастайды.

Мініс көлігі саналатын атқа отырудың қазіргі кезде екі тәсілі кең тараған. Осымен байланысты ат-әбзелдерінің өзіндік түрлері (типі) қалыптасты. Осы екі тәсілдің қалыптасуына байланысты мен оларды қазақи (шығыстық) және батысеуропалық тәсілдер деп атадым. Мініс көлігі ретінде жылқы жануарына байланысты қалыптасқан бұл екі тәсілдің айырмашылықтары да көп. Мәселен, батысеуропалық тәсілде ер-тоқымның арт жағы салмақты, ортасы (отыру нүктесі) шұңғылдау болып келеді. Ондай ертоқымға отырған кезде тақымды мықтап ұстау басты назарда болады. Салт атпен жүрудің батысеуропалық тәсілінде, адам ерге тереңдеп отырады да, адамның жамбасы, дәлірек айтқанда, құйымшағы тіреу (отыру) нүктесі рөлін атқарады, сөйтіп бүкіл салмақ ер-тоқымның арт жағына түседі. Ерге мығым отыру үшін тақымды мықты ұстайды, атты тақым қысу мен тебіну арқылы басқарады. Тақым бос ұсталып, тік қалпында салбырап тұрады. Шабандоздың астындағы ат денесін мүштүк арқылы, үнемі сығылған серіппедей жинақы ұстайды, себебі шабандоздың атының мүштүкі кәдімгі ауыздыққа қарағанда аттың езуін тіліп жіберетіндей әсер етеді. Демек ат басы кеудесіне қарай жақын, мойны иіліңкіреп келеді, аттың салмақ нүктесі артқы аяғына, сауырына қарай түседі. Сонымен қатар шабандоздың салмағы ер-тоқымның артқы жағына түсетіндіктен еуропалықтардың аттарының арқасы жаялы, жалпақ, сауырлы, шапты, артқы аяқтары жуан болып келеді. Батысеуропалық атқа отыру тәсілінде ертоқым жалпақтау, төмен болады. Адамның жамбасы аттың арқасымен бірдей болып көрінеді, шығыстықтар батыс еуропалықтарды алғаш әрәдік тұңғыш рет көргенде ер-тоқымсыз отыр екен деп қалған. Ерде нық отыру үшін үнемі тақымды қысып отыру, әсіресе алыс жерге жүргенде мүмкін емес, сол себептен атты басқаруды мүндштүк ауыздықпен және тебіну арқылы жүзеге асырады (Урусов С.П., 1911, 349-б.).

Батысеуропалық атқа отыру тәсілінің тиімді де, тиімсіз де жақтары бар. Артқа түскен салмақтан ат буындарына, сіңірлері мен тұяқтарына зақым келіп ауруға ұшырайды. Екіншіден жылқыны бүйтіп шиыршық аттырып, сығылған серіппедей жинақы ұстау, оның қанының басына жиналып, өңеші қысылып, тыныс алуын ауырлатады, тез шаршайды. Бұл әдісте ат мейлінше жаттыққан, ал мінетін адам шебер болып, мүнштүкпен аттың езуіне күш салмай жүруі қажет. Сонымен қатар ағылшын, орыс кавалериялық ер-тұрманы алыс сапарларда атты жауыр қылады. Дегенмен артықшылықтары да бар. Біріншіден, салт атты кавалердің оң қолы мүлдем бос бо-

лып, қылыштасу, семсерлесу, найзаласу кезінде мүмкіндігі мол болады. Екіншіден, үйретілген ат сол қолдың саусақтарымен, тақым қысу арқылы және шпорға қалыптасқан жануар иесінен көп әмір күтпейді. Шабандоздың жинақы, сергек аты жекпе-жек кезінде секіру, шабу, вольт, траверс, пируэт секілді күрделі қимылдар жасауға өте ыңғайлы (Цюрн Ф.А., 1904).

Батысеуропалық атқа отыру тәсілі қазіргі таңда атты биге үйретуге, ат үстіндегі гимнастика ойындарына жақсы. Бұл әдістің ең басты кемшілігі аттың ерік-жігерін жаншып, хайуанды иесіне мүлтіксіз бағындыруға арналған. Қазақ салтында «Жылқы тілсіз адам сияқты» дейді, сондықтан атты бұлай қинау қазаққа жат болып саналады.

Қазақы (шығыстық) атқа отыру тәсілі мүлдем өзгеше. Ер биік болады, әсіресе алдыңғы қасы, ердің арты отыруға жайпақтау келіп, артқы қаспен бітеді. Ердің үстіне салынған кең көпшік (аткөрпе) отырған адамның тақымын кең ашып ердің артқы және алдыңғы қастарына шіреніп отыруға мүмкіндік туады, ең бастысы қысқа үзеңгіге тіренген адамның аяғы, әсіресе тізесі аттың құлағына жеткендей болады. Батысеуропа елдерінде ердің алдына таяу болады. Адамның салмағы тек құйырығына ғана емес, қос үзеңгіге түседі. Үш нүктеге түскен адам салмағы ұзақ жүргенде атқа көп күш түсірмейді, салт атты бірде екі үзеңгіге аяғын тіреп, жамбасын ауық-ауық ауыстырып отырса ат та, адам да шаршамайды. Екі салмақтың бір тік сызықтың бойына түспеуі және келмеуі, бірақ екеуінің мейлінше жақындауы, атқа күш түсірмейтін ең тиімді қолайлы қалып. Сондықтан қазақ атқа отырғанда өзі де шаршамайды, ат та шаршамайды. Сонымен қатар қазақ ыңғайлы биік ер мен кәдімгі ауыздық, қамшы қолданады. Ең бастысы қазақи ер қанша мінсең де атты жауыр қылмайды.

Қазақы атқа отыру әдісінің тиімсіздігі қылыш, найза ұстауға оң қолдың бос болмауы, қамшымен үнемі ат айдауға дағдыланып кетуі деп түсіндіреді XVIII–XIX ғасырдағы Батыс Еуропа зерттеушілері. Шын мәнінде солай ма, үнемі темір құрсаумен құрсауланған Батыс Еуропа атына қарағанда, қазақтардың аттары қиындау басқарылатын сияқты. Ал қамшының өзі қару екенін Еуропа зерттеушілері біле бермейді, қамшы ат айдаушы құралы ғана емес – қару, қамшымен бір ұрғанда ат-матымен құлататын қамшыгерлер болған. Әскери, жорық аттары бөлек, қамшы салдырмайтын, ылдым-жылдым болады. Әрине, біз мүнштукпен (ауыздықтың түрі) басқарылатын, иесіне толық бағынатын Батыс Еуропа атына қарағанда, қазақи жылқыны дәріптеуден аулақпыз.

Ең бастысы шабандоздың салмағының ердің алдыңғы жағында болуы және аяқтарын үзеңгіге тіреуі аттың артқы аяғын ақсатпайды, кемтар қылмайды, ат қылқынбайды, демалысына, қан айналысына нұқсан келмейді. Атқа қазақша (шығыс) отыру әдісі адамды шаршатпайды, қазақ ерге отырып келе жатып екі жамбасымен алма-кезек ауысып дем алады, тіпті болмаса үзеңгіге тіреліп санын, мықынын дем алдырады. Ең бастысы қазақша (шығысша) атқа отыру өте қарапайым, батыс еуропалықтарша ат ұзақ үйретіліп, атқа мінетін адам да көп жаттықпайды.

XIX ғ. аяғында Ресейдің атқа үйрену мектептеріндегі шәкірттердің ағылшын еріне (қазіргі кавалерия – А.Т.) мініп жаттықандарының тақымы қатты ауыратын болған, ал черкес (қазақ еріне ұқсас – А.Т.) ер салып жаттыққандар мұндай ауыртпашылықты сезбеген.

Мен осы тәсілді айта отырып, шабандоз бен аттың дене бітімдеріне де тоқталғым келеді. Көріп жүргеніміздей, адамның дене бітімі мен оның атқа отыру тәсілі тығыз байланысты. Негізінен батысеуропалық атқа отыру тәсілінде мықынын неғұрлым тік, әрі мықты ұстамаса, ертоқымға орнықты отыра алмайды. Шабандоздың салмағы жеңіл, аяқ пен дене бітімі ұзындау болса, соғұрлым орнықты отыруы пайдалы есептеледі.

Батысеуропалық кавалер – салмағы жеңіл, аяғы ұзын болуы қажет. «Ұзынаяқ» атанатын галлдар атқа ертоқымсыз отыра береді. Еуропада галл тұқымынан тараған француздар, роман тайпасынан шыққан итальяндықтар нағыз шабандоздар болып саналады (Осипов Н.П., 1791, 178-б.).

Шығыста мығым денелі, кеудесі кең, аяқтары қысқа шабандоздар атқа жақсы отырады. Мұндай шабандоздар аткөрпесі бар ертоқымда мығым отырады және бар салмағын үзеңгіге түсіреді. Шабандоздардың шеберлігін қазақ, қырғыз, қалмақ, түркімен, саха, моңғолдардың атқа отыру тәсілі дәлелдейді.

Солтүстік және Шығыс Кавказды мекендейтін мығым денелі әртүрлі тайпалар шығыстық атқа отыру тәсілімен біте қайнаған. Ал Орал, Дон, Жетісу және Сібір казактарының денелері төртбақ, өңдері қоңырқай иықтары кең, аяқтары қысқалау, кеудесі зор болып келеді. Атқа отырыстары қазақша (шығыс). Мұны орыстар «казачи посадка» деп атайды.

«Қазақтардың үзеңгі бауды ерекше қысқартып мінетіні соншалық, аяқтарының тізелері ердің көпшігіне (ат көрпеге – А.Т.) тиіп тұрады. (Мұндайды қазақтардың өздері әзілдеп, тізең аттың құлағына тиіп тұр ғой деп жатады – А.Т.) Аяқтарының басы өкшесіне дейін үзеңгіге кіріп кетеді, үзеңгіге бүйтіп аяқты батыру өте қауіпті, себебі адам аттан құласа, аяғын ала алмай қалуы мүмкін, бірақ қазақтар тіпті аты сүріншек болғанның өзінде ешқашан құламайды. Менің ойымша қазақ ерінің құрылысы мен үзеңгіні қысқартуы – аттың жеңіл жүруі мен аз болдыруына себепші болады. Мұндай ерде қазақ тізені бүгіп, бір жамбасының ғана орындыққа қойып, аяқтарының табанымен үзеңгіні тіреп мығым отырады» (Юдин П.А., 1891, 51-б.).

Батысеуропалық тәсіл бойынша шоқтығы аса биік емес, бірақ арт жағы мықты, әрі биік аттар жүріске төзімді деп есептеледі. Мұндай атқа салатын ертоқымның алды аласалау болып, шабандоз алға қарай еңкіштеу отырады. Бұл жағдайда аттардың мойны ұзын, танауы кең болуы тиіс.

Керісінше, шығыстық тәсілде шоқтығы аса биік емес, бірақ арт жағы төмендеу, кеудесі мен омырауы аса кең жаратылған, қысқа мойын, басы жеңіл, езуі, тілі мен ерні сезімтал болуы қажет (Осипов Н.П., 1791 178-б.).

Негізінен, менің бұл айтып отырғандарым – атқа мінудің екі әдісі орта ғасырлар мен XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін келді. Қазір қазақ арасында кавалериялық ерлердің, заводтық (орыс ерлердің) кең тарауы дәстүрлі атқа отыру әдісінен де айрыла бастағанымызды көрсетеді. Сондықтан қазақи ер-тұрманды жеке шеберлер ғана емес, өнеркәсіптік негізде жолға қою керек. Атқа үйрету мектептерінде қазақша атқа отыруды насихаттау қажет.

Әдебиет

Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // МАЭ. – Т.12. – Ленинград: Наука, 1949. –43–70-бб.

Тарихи жырлар. Абылайхан. – Алматы: Білім, 1995.

Шмаков А. Коневодство в киргизской степи и значение его для России // Журнал конезаводства. – 1872. – №10.

Юдин П.А. Казахи. Этнографический очерк // Оренбургские губернские ведомости. –1891. – № 4.

Урусов С.П. Книга о лошади. – Спб.: Деятель, 1911. – Т. I – 744 б.

Цюрн Ф.А. Учение об урпяжи пер. с немецкого Г.И. Светлова. – Спб., 1904. – 336 б.

Осипов Н.П. Новейшей и современной Российской конский знаток, ездок, охотник, заводчик и коновал или подробное описание, часть 1-3. – Спб., 1791. – 178 б.

КАЗАХСКИЙ (ВОСТОЧНЫЙ) И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЙ СПОСОБЫ УПРАВЛЕНИЯ ЛОШАДЬЮ

Токтабай А.

Существует множество способов посадки на оседланную лошадь. Сначала повод берут в левую руку. Затем рукой с поводом берутся за холку или переднюю луку седла, вдевают левую ногу в стремя, правой рукой опираются на заднюю луку. После этого, приподнявшись, заносят правую ногу над седлом и садятся на сиденье. Иногда европейцы и русские садятся с правой стороны. Такая посадка у казахов считается неприличной, несуразной. Дети и неопытные горожане, садящиеся справа, подвергаются насмешкам: «Эй, ты что, дурак?» «…казах-кочевник вместо слов «справа» и «слева» иногда говорил: «сторона, с которой садятся на лошадь» (мінер жағы) и «сторона, на которой держат нагайку» (қамшылар жағы) (Потапов, 1949, с. 43–70).

Европейцы стременной ремень делают длинным. Длинный стременной ремень сковывает движения седока, ему представляется затруднительным приподняться, опираясь на стремена. При коротком ремне наездник может сидеть, опираясь на стремена, согласно движению коня, периодически приподнимаясь и опускаясь в седле. Жизненность и целесообразность укороченного стременного ремня доказано самим временем. В XIX в. русские военнослужащие с удивлением писали о том, как казахские вестовые и почтальоны на степных лошадях, да и вообще, любой казахский всадник проезжали в сутки 200–300 километров пути. Русские очевидцы объясняют этот феномен исключительной выносливостью казахской лошади. Они не обратили внимания на своеобразную посадку казахов на лошадь, укороченность стременного ремня. Оттого, что в пути казахский наездник ритмично приподнимается и опускается в седле, согласно ходу лошади, и конь, и всадник не чувствуют усталости в долгой дороге. Такая посадка позволяла и пояснице лошади получать время от времени отдых.

Наезднику с самого начала следует обрести навык сидеть в седле с прямой спиной. Если сидеть, накренившись на одну сторону, вес человека не попадает в центр тяжести лошади, что ведет к нарушению равновесия. От такой посадки лошадь испытывает неудобства, спотыкается, падает, может ушибить ногу, хромать, покрыться ссадинами и ранами.

Особое значение придается седловке лошади. Для того, чтобы шерсть лошади на спине не встала дыбом, потник кладут скользящим движением от шеи к крупу. Подкладки, чепрак, тебеньки, седло, – все укладывается свои чередом. Сначала седло слегка подвигают назад, и после того, как наденут подхвостник, снова подтягивают на место и прилаживают к чепраку. В этот момент, просовывая кулак, проверяют проем между холкой и выемкой (вилкой) седла. Затем надевается нагрудник, поочередно затягиваются передняя и задняя подпруги. Подпруга считается затянутой правильно, если между нею и боком лошади можно просунуть палец. Два пальца, свободно проходящие под подпругой, свидетельствуют о слабом натяжении. Оплошностью считается также сильно затянуть подпругу. Вот как в сказании о приготовлениях перед решающим сражением армии Аблай-хана описывается, насколько важна правильная седловка лошади в смутные времена войн:

Застегнув доспехи, заправили штаны,
Подкоротив, подтянули подхвостник,
Опять проверили проем под седлом,
Заново перетянули обе подпруги (Тарихи жырлар, 1995).

Затянув крепко сбрую, чтоб не сползла,
Хвосты лошадям завязали узлом (Тарихи жырлар, 1995, с. 80).

Если подпруга затянута слишком туго, она может порезать бока лошади. Также следует вовремя подтягивать ослабевшую подпругу, иначе седло с потником начнет двигаться взад-вперед и натрет лошади спину.

В настоящее время нашли широкое распространение два способа посадки на лошадь, используемую как транспортное средство. В связи с этим сформировались характерные типы лошадиной упряжи. Я назвал эти два приема посадки: казахский (восточный) и западноевропейский. Эти два приема использования лошади как транспортного средства во многом разнятся друг с другом. К примеру, у западноевропейцев задняя часть сбруи бывает увесистой, а средина (посадочная точка) – с углублением. Главное внимание при посадке в такое седло приходится сосредотачивать на том, чтобы крепко держаться, т.е., прижимать бедра к бокам лошади, давить шенкелями.

При европейском способе верховой езды человек сидит в седле глубоко, поэтому роль опорной точки исполняют его ляжки, а точнее, седалище. Таким образом, вся нагрузка падает на заднюю часть седла. Чтобы сидеть в седле прочно, уверенно, следует усиливать нажатия шенкелями. Лошадью управляют посредством шенкелей и пришпоривания. Благодаря удилам «мундштук» лошадь под жокеем всегда держится собранно, дисциплинированно, так как мундштук в отличие от обычного грызла, создает во рту лошади режущий эффект. Следовательно, голова лошади наклонена к груди, шея изогнута. Центр тяжести лошади падает на круп и задние ноги. Поскольку вес жокея также приходится на заднюю сторону седла, то спина западноевропейской лошади обычно широкая, круп и пах просторные, задние ноги толстые. Здесь седельное снаряжение довольно широкое и заканчивается низко. Седалище наездника выглядит так, точно оно на уровне спины. Когда восточные люди впервые увидели конных представителей Западной Европы, то подумали, что те сидят на лошади без седла. Невозможно сидеть в седле, постоянно прижимаясь к ней шенкелями, особенно в поездке на дальнее расстояние, поэтому лошадью управляют с помощью мундштука и пришпоривания.

Европейская посадка имеет свои достоинства и недостатки. От смещения центра тяжести на заднюю часть у лошади могут повредиться суставы, сухожилия и копыта, что рано или поздно приведет к заболеваниям. Во-вторых, постоянно держать лошадь в таком напряжении, как сжатую пружину, нецелесообразно и вредно для ее здоровья, ибо кровь собирается в голове, горло сжимается и дыханье затрудняется, наступает преждевременная усталость. Желательно, чтобы при этой посадке лошадь была натренированной, закаленной, а наездник – виртуозным жокеем, не прибегающим к помощи мундштука. Кроме того, конское снаряжение русской и английской кавалерии в дальних походах сбивает лошадям холки. Правда, у них имеются и достоинства. Во-первых, у воина-всадника правая рука всегда свободна, и это позволяет ему рубить саблей, мечом, колоть копьем. Во-вторых, лошадь, приученная к управлению движениями левой руки хозяина, нажатием шенкелями и пришпориванием, не требует от него много команд. Собранная, энергичная лошадь жокея во время поединка весьма приспособлена выполнять сложные трюки, вроде прыжков, галопа, вольта, траверса, пируэта.

В настоящее время западноевропейский прием посадки на лошадь удобен для обучения лошади гарцеванию, выполнению на спине у лошади различных гимнастических упражнений. Самый главный недостаток дрессировки – стремление путем подавления воли и решимости лошади склонить ее к безропотному подчинению хозяину. По казахским обычаям, «лошадь – это человек без языка» (жылқы – тілсіз адам), поэтому такое отношение к ней претит казаху.

Казахский или восточный способ посадки совершенно иной. Седло обычно высокое, особенно передняя лука, сиденье слегка расширенное и заканчивается задней лукой. Просторное седельное одеяльце (подушка) позволяет седоку широко раздвигать шенкеля и опираться на переднюю и заднюю луки. Самое главное, ноги и особенно колени седока, опирающегося на короткие стремена, словно достигают ушей лошади. Масса человека приходится не только на седалище, но и на стремена. Вес седока, падающий на три точки, в поездке на дальние расстояния не слишком загружает лошадь. Если, опираясь ногами на стремена, всадник периодически будет переносить вес с одной ягодицы на другую, то и лошадь и сам он не утомятся. Наиболее оптимальное положение, снимающее львиную долю нагрузки на лошадь, это когда два веса не распределяются по одной прямой, но достаточно близки друг к другу. Поэтому и всадник, и лошадь не знают усталости. Словом, казахи предпочитают высокое седло и управляют лошадью с помощью обычных удил и плетки. Основное качество казахского седла – оно не ранит спину лошади, сколь долго ни находился б наездник в пути.

Русские и европейские исследователи XVIII–XIX вв. видят недостаток казахского способа посадки в том, что правая рука седока не свободна для держания сабли или копья, так как приспособлена для понукания лошади камчой. Возможно, и вправду западноевропейцы, привычные к стесненным железными доспехами лошадям, находят затруднительным управление казахскими лошадьми. Однако европейские ученые могут не знать о том, что камча – не только предмет, которым управляется лошадь, но и оружие. Как известно, были такие камшигеры, которые могли одним ударом камчи свалить всадника вместе с лошадью. Походные или боевые лошади – иная статья. Те и без камчи ловки и проворны. Разумеется, мы далеки от того, чтобы превозносить казахскую лошадь, сравнивая ее с западноевропейской, управляемой посредством мундштука и полностью подчиняющейся хозяину.

При казахской посадке вес наездника приходится на переднюю часть седла, ноги упираются в стремена, это снимает нагрузку с задних ног лошади. Она не хромает, не получает увечий. Кровообращению и дыханию ее вреда не наносится. Казахский прием посадки не утомляет человека, он имеет возможность отдыхать, чередуя нагрузку с одной ягодицы на другую или, упираясь ногами в стремена, может даже привстать, давая отдых всему седалищу. Эта посадка очень проста, не требует ни от седока, ни от лошади особых упражнений и длительной выучки.

Прежде всего, в поездке лошадь чувствует себя вольготно. Во время прохождения через густые чащи с сухостоем, подъема на высокие гребни гор, лавируя между огромных камней, или спуска с крутых перевалов вниз по узкой тропе всадник отпускает поводья, давая волю своему коню. Исследователи также отмечали взаимопонимание между казахом и его лошадью: «Всадник вполне надеется на свою лошадь, а лучший всадник-казах бросает совершенно поводья, предоставляя коню самому выбирать дорогу» (Шмаков, 1872, с. 10).

У наездников, упражнявшихся в конце XIX в. в российских конно-спортивных школах на английских седлах (в настоящее время кавалерийские – А.Т.), сильно саднили и болели шенкеля, а те, что применяли черкесские седла (сродни казахским), таких трудностей не испытывали.

Описывая эту восточную манеру посадки, я бы хотел остановиться на телосложении наездника и лошади. Очевидно, что тело человека и его посадка на лошадь тесно взаимосвязаны. В западноевропейской посадке седоку бедра следует держать предельно прямо и прочно, иначе он не сможет устойчиво сидеть в седле. Считается, что чем легче вес и длиннее тело и ноги жокея, тем прочнее он сможет сидеть в седле.

Требование к западноевропейскому кавалеристу: легкий вес и длинные ноги. Прозванные «длинноногими» галлы могли ездить на лошади без седла. Настоящими наездниками в Европе считаются произошедшие от галлов французы и выходцы из романского племени итальянцы.

На Востоке лучшая посадка у наездников с плотным телосложением, широкогрудых и коротконогих. Такие ездоки уверенно сидят в седле с седельным одеяльцем, и вся масса их падает на стремена. Мастерство восточных наездников доказывают приемы посадки казахов, кыргызов, калмыков, туркмен, якутов саха, монголов. Различные племена, населяющие Северный и Восточный Кавказ, имели крепкое телосложение и точно сроднились с восточной посадкой. В прошлом у коренастых, смуглых сибирских, уральских, донских и семиреченских казаков были широкие плечи и коротковатые ноги. И садились они на лошадь по-казахски (по-восточному). Русские называют эту посадку казачьей.

«Казахи настолько укорачивают стременной ремень, что колени их ног касаются подушки (седельного одеяльца; над этим сами казахи подтрунивают, мол, ноги твои достают до ушей лошади – А.Т.). Ноги порой погружаются в стремя от носков до пяток. Это чрезвычайно опасно, ибо, при падении с лошади, велика вероятность того, что всадник не сможет высвободить ногу из стремени. Однако казахи никогда не падают, даже в том случае, когда лошадь часто спотыкается. Я думаю, что строение казахского седла и укороченный стременной ремень являются причинами непринужденного хода и меньшей усталости лошади. В таком седле казах сидит уверенно, согнув колени, на одной стороне седалища, подошвами ног упираясь в стремена» (Юдин, 1891).

Согласно европейским критериям, выносливыми считаются лошади со сравнительно невысокой холкой, но высокого роста и крепкой задней частью. Седла на таких лошадях спереди низковаты, и жокей сидит, слегка подавшись вперед. Желательно, чтобы шеи у лошадей были длинными, а ноздри – широкими.

Напротив, восточный способ при относительно невысокой холке требует невысокую заднюю часть, очень широкую грудную клетку, короткую шею, легкую голову, чувствительные уголки рта, язык и губы.

В сущности, вышеописанная характеристика двух приемов посадки на лошадь имела место от древности до первой четверти XX в. Повсеместное распространение среди казахов в настоящее время кавалерийских, заводских (русских) седел наглядно демонстрирует печальный факт: мы постепенно лишаемся традиционного способа посадки. Поэтому есть настоятельная потребность в том, чтобы исконно-казахские конные снаряжения изготавливались не отдельными мастерами-седельщиками, а были поставлены на промышленную основу. Необходимо пропагандировать казахскую посадку на лошадь в конноспортивных школах и проводить обучение любителей верховой езды.

Литература

Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // МАЭ. – Т.12. – Ленинград: Наука, 1949. – С. 43–70.

Тарихи жырлар. Абылайхан. – Алматы: Білім, 1995.

Шмаков А. Коневодство в киргизской степи и значение его для России // Журнал конезаводства. – 1872. – №10.

Юдин П.А. Казахи. Этнографический очерк // Оренбургские губернские ведомости. –1891. – №4.

KAZAKH (EASTERN) AND WESTERN EUROPEAN METHODS OF CONTROLLING A HORSE

Toktabay A.

There are many ways to land a saddled horse. First, take the rein in his left hand. Then they take the withers or the front bow of the saddle with a rein, put the left foot into the stirrup, lean on the back bow with their right hand. After that one's rise put the right leg over the saddle and sit on the seat. Sometimes Europeans and Russians sit on the right side. Such a landing with the Kazakhs is considered indecent, absurd. Children and inexperienced citizens, sitting down on the right, exposed to ridicule: «Hey, what are you, a fool» «... Kazakh nomads replace the words» right «and» left « with saying « in which side you sit on the horse «(miner zhagy) and «the side on which the whip is being held» (Kamshylar zhagy) (Потапов Л.П. 1949, p. 43–70).

Europeans make the strap long, so the long stirrup strap constrains the rider's movements; it seems difficult for him to rise, leaning on the stirrups. With a short belt, the rider can sit, leaning on the stirrups, according to the movement of the horse, occasionally lifting and falling in the saddle. The vitality and expediency of the shortened stirrup belt are proven by time itself. In the 19th century, Russian servicemen wrote with surprise about how Kazakh soldiers and postmen on steppe horses, and indeed, any Kazakh rider drove 200-300 kilometers per day. Russian eyewitnesses explain this phenomenon by the exceptional endurance of the Kazakh horse. They did not pay attention to the peculiar landing of the Kazakhs on the horse, the shortening of the stirrup belt. Because, on the way, the Kazakh rider rhythmically rises and falls in the saddle, according to the course of the horse, and the horse and rider do not feel tired in the long road. Such a landing allowed the horse's lower back to receive rest from time to time.

From the very beginning, the rider should acquire the skill of sitting in a saddle with a straight back. If you sit, tilting on one side, the weight of the person does not fall into the center of gravity of the horse, which leads to imbalance. From such a landing, the horse experiences discomfort stumbles falls, can hurt his leg and limp, become covered with abrasions and wounds.

Particular importance is attached to the horse saddle. For, so that the horse's fur on the back does not stand on end, the sweat cloth is placed in a gliding motion from the neck to the croup. Sweat cloth, saddle cloth, tebenki, saddle - everything fits in their turn. First, the saddle is slightly pushed back, and after the crupper has been put on, it is pulled back into place again and fitted to the saddle cloth. At this moment, pushing a fist, check the opening between the withers and the hollow (fork) of the saddle. Then the breast collar is putting on, front and back girths alternately are tightening. A girth is considered to be correctly tightened if a finger can be inserted between it and the side of the horse. Two fingers, freely passing under the girth, testify to a weak tension. It is considered an oversight to tighten the girth too. This is how, in the legend of preparations for the decisive battle of Ablai Khan's army, the narrator describes how important the correct horse saddle is in troubled times of war:

Buttoning up his armor, tucked up his pants,
Shorted, pulled up the harness,
Again checked the opening under the saddle,
Re-dragged both cinches (Тарихи жырлар. Абылайхан, 1995).

Tightening the harness so as not to slip,
Tails of horses tied knotted (Тарихи жырлар. Абылайхан, 1995. p. 80).

If the girth is too tight, it can cut the sides of the horse. You should also tighten the weakened girths in time. Otherwise, the saddle with sweat cloth will start to move back and forth and rub the horse's back.

Currently, two methods of boarding a horse which used as a vehicle have become widespread. In connection with this, character types of horse harness were formed. I called these two landing methods Kazakh (East) and West European. These two methods of using a horse as a vehicle differ in many ways with each other. For example, in Western Europeans, the back of the harness is weighty, and the middle part - with a recess. When focusing on such a saddle, one has to concentrate on holding tightly, that is, pressing the thighs against the eyebrows of a horse, and press with legs.

With the European method of riding a man sits deep in the saddle, so the role of the control point is performed by his thighs, or rather, the seat. Thus, the entire load falls on the back of the saddle. In order to sit firmly in the saddle, surely, it is necessary to reinforce the pressing with the legs. The horse is controlled by legs and spur. Thanks to the bits of «mouthpiece», the horse under the jockey are always kept self-controlled, disciplined, since the mouthpiece, unlike the usual one, gnawed, creates a cutting effect in the horse's mouth. Therefore, the horse's head is tilted to the chest, and the neck is bent. The center of gravity of the horse falls on the croup and hind legs. Since the weight of the jockey also falls on the back side of the saddle, the back of a Western European horse is usually wide, the croup and groin are spacious, and the hind legs are thick. Here the saddle gear is quite wide and ends low. The rider's seat looks like it's at the back level. When Eastern people first saw the equestrian representatives of Western Europe, they thought that they were riding a horse without a saddle. It is impossible to sit in the saddle, constantly hugging it with legs of a rider, especially when traveling long distances, so the horse is controlled with the help of a mouthpiece and spurring on it. European landing has its advantages and disadvantages. Shifting the center of gravity to the back of a horse can damage joints, tendons and hooves, which sooner or later will lead to diseases. Secondly, to constantly keep the horse in such tension as a compressed spring is inexpedient and

harmful to its health because blood is collected in the head, the throat is compressed, and breathing becomes difficult, premature fatigue occurs. It is desirable that during this landing the horse was trained, hardened and the rider should be a virtuosic jockey, who was not resorting to the help of the mouthpiece. In addition, horse equipment of Russian and English cavalry during the long hikes knocks horses' withers. Nevertheless, they are some advantages. First, the right hand of a warrior rider is always free, and this allows him to cut with a sabre, sword, stab with a spear. Secondly, a horse accustomed to being controlled by the movements of the owner's left hand, by pressing with rider's legs and spurring, does not require a lot of commands from him. A collected, energetic jockey horse during a duel is very adapted to perform complex stunts, such as jumping, gallop, volt, traverse, pirouette.the warrior rider has his right hand always free, and this allows him to chop down with a sword, sword, stab with a spear. Secondly, a horse, accustomed to being controlled by the movements of the owner's left hand, by pressing with shankenes and spurring, does not require a lot of commands from him. A self-disciplined, energetic jockey horse during a duel is very adapted to perform complex stunts, such as jumping, gallop, volt, traverse, pirouette.

At the present time, the Western European method of boarding a horse is convenient for teaching the horse to prance, to perform various gymnastic exercises on the back of the horse. The main drawback of training is striving by suppressing the horse's will and determination to incline it to passive submission to the host. According to Kazakh customs, «a horse is a person without a tongue» (zhylky - tilsiz adam); therefore, such an attitude toward her is abhorrent to the Kazakh.

Kazakh or Eastern landing method is completely different. The saddle is usually high, especially the front bow, the seat is slightly widened and ends with a back bow. The large saddle blanket (cushion) allows the rider to push the schenkel widely and lean on the front and back bows.

Most importantly, the legs and especially the rider's knees, leaning on short stirrups, seems like reaching the ears of a horse. The mass of a person falls not only on the seat but also on the stirrups. The rider's weight, falling to three points, does not overload the horse during long distances traveling. If the rider periodically transfers weight from one buttock to another relying with his feet on stirrups, then the horse and the rider will not get tired. The most optimal position, which removes the big share of the load on the horse, is when two weights are not distributed along one straight line but are close enough to each other. Therefore, the rider and the horse do not know fatigue. In a word, Kazakhs prefer a high saddle and drive a horse with the help of ordinary bits and whips. The main quality of the Kazakh saddle is that it does not hurt the horse's back, no matter how long the 6 riders was on the way.

Russian and European researchers of the XVIII-XIX centuries see the lack of the Kazakh method of horse riding in that the rider's right hand is not free to hold a sword or a spear since it is adapted for prodding a horse with a rock. Maybe Western Europeans, accustomed to horses with cramped iron armor, find it difficult to control Kazakh horses. However, European scientists may not be aware that whip is not only an object that controls a horse but also a weapon. As it is known, there were such Kamshigers (the person who holds a whip) who could knock out a rider with a horse with one blow of a whip. Trekking or war horses are different. Those without whip are agile. Of course, we are far from praising the Kazakh horse, comparing it with a Western European horse, controlled by a mouthpiece and fully subordinate to the owner.

During the Kazakh horse riding, the rider's weight falls on the front of the saddle, and the legs rest on the stirrups. This takes the load off the horse's hind legs. It does not limp, does not receive injuries. Harm for its blood circulation and breathing is not applied. The Kazakh method of horse riding does not tire a person, as the rider has the opportunity to rest, alternating the load from one buttock to another, or putting feet on stirrups, may even stand up, giving rest to the whole seat. This horse riding is very simple, does not require any special exercises or long training from the rider or the horse.

First of all, on a trip, the horse feels at ease. While passing through dense thickets with deadwood, climbing to high ridges of mountains, maneuvering between huge stones, or descending from steep passes down a narrow path, the rider lets go of the reins, giving freedom to the horse. The researchers also noted the mutual understanding between the Kazakh and the horse: «The rider fully hopes for his horse, and the best Kazakh rider throws the reins completely, giving the horse to choose the path itself.» (Шмаков А.,1872, p. 10).

The riders, who practiced at the end of the 19th century in Russian equestrian schools in English saddles (at present, cavalry A.T.), sorely hurt shins, and those that used the Circassian saddles (akin to the Kazakh ones) did not experience such difficulties.

Describing this eastern style of horse riding, I would like to dwell on the physique of the rider and the horse. Obviously, the body of a man and his horse riding on the horse are closely intertwined. In the West European horse riding, the rider's hips should be kept extremely straight and firmly. Otherwise, he will not be able to sit steadily in the saddle. It is believed that the lighter the weight and the longer the body and legs of the jockey, the stronger he will be able to sit in the saddle.

The requirement to the West European cavalryman: lightweight and long legs. The requirement for the Western European cavalryman: lightweight and long legs. Nicknamed «long-legged» Gauls could ride a horse bareback, without a saddle. As the true riders in Europe are considered to be descended from the Gauls, the French and natives of the Romanesque tribe of Italians.

In the East the best fit from the stocky physique, broad-shouldered and short-legged riders. Such riders sit confidently in the saddle with a saddle blanket, and the whole mass of them falls on the stirrups. The skills of Eastern riders prove the techniques of horse riding of Kazakhs, Kyrgyz, Kalmyks, Turkmens, Yakuts, Sakha, Mongols. The various tribes inhabiting the Northern and Eastern Caucasus had a strong physique and just stuck with the Eastern horse riding. In the past, the stocky, swarthy Siberian, Ural, don and Zhetysu Cossacks had broad shoulders and short legs. And they mounted a horse in Kazakh manner (in the East style). Russians call this horse riding Cossack. "Kazakhs shorten the stirrup belt so much that the knees of their legs touch the pillow (saddle blanket; above this, the Kazakhs themselves tease, they say, that legs reach the horse's ears – A.T.).

The legs sometimes sink into the stirrup from socks to heels. This is extremely

dangerous because, in case of falling from a horse, it is likely that the rider will not be able to free his foot from the stirrup. However, the Kazakhs never fall, even in the case when the horse often stumbles. I think that the structure of the Kazakh saddle and the shortened stirrup belt are the causes of a relaxed move and less fatigue of a horse. In such a saddle, a Kazakh sit confidently, bending knees, on one side of the seat, the soles of the feet resting on the stirrups". (Юдин П.А., 1891).

According to European criteria, horses are considered to be hardy with a relatively low withers, but tall and with a strong rear. The saddles on such horses are rather small in the front, and the jockey sits slightly leaning forward. It is desirable that the neck of the horses was long, and the nostrils wide.

On the contrary, the eastern method with a relatively low withers requires a low back, a very wide chest, short neck, light head, sensitive corners of the mouth, tongue and lips. In essence, the above-described characteristic of two methods of horse riding a horse took place from antiquity to the first quarter of the twentieth century. Currently, the widespread distribution among Kazakhs of cavalry, factory (Russian) saddles clearly demonstrates the sad fact: we are gradually losing the traditional way of horse riding. Therefore, there is an urgent need for the Native-Kazakh equestrian equipment to be manufactured not by individual craftsmen but put on an industrial basis. It is necessary to promote Kazakh horse riding in equestrian schools and conduct horse riding enthusiasts.

Reference

Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // МАЭ. – Т.12. – Ленинград: Наука, 1949. – p. 43–70.

Тарихи жырлар. Абылайхан. – Алматы: Білім, 1995.

Шмаков А. Коневодство в киргизской степи и значение его для России // Журнал конезаводства. – 1872. – № 10.

Юдин П.А. Казахи. Этнографический очерк // Оренбургские губернские ведомости. –1891. – № 4.

Урусов С.П. Книга о лошади. – Спб.: Деятель, 1911. – Т. I – 744 p.

Цюрн Ф.А. Учение об урпяжи пер. с немецкого Г.И. Светлова. – Спб., 1904. – 336 p.

Осипов Н.П. Новейшей и современной Российской конский знаток, ездок, охотник, заводчик и коновал или подробное описание, часть 1-3. – Спб., 1791. – 178 p.

АТ ӘБЗЕЛДЕРІ: ЕЖЕЛДЕН БҮГІНГЕ ДЕЙІН

КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ: ОТ ДРЕВНОСТИ ДО ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ СОВРЕМЕННОСТИ

HORSE EQUIPMENT: FROM EARLIEST TO MODERN

Жылқының бассүйегі
Ж.с.д. III мыңж.
Сүйек
56 × 21 × 13,5 см
Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан
В.Ф. Зайберттің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1322 СКОМВх121 370БІІ

Ботай жылқысы – қолға үйретілген голоцендік жылқының өкілі, тарпаң немесе Пржевальск жылқысы. Жылқының майдайы кең, дөңес қырлы, шүйдесі және тұмсығы жақсы дамыған, басқа қырынан қарағанда екі ұшы иілген сызықша тәрізді пішінді көруге болады.

Голова лошади
III тыс. до н.э.
Кость
56 × 21 × 13,5 см
Поселение Ботай, Северный Казахстан
Раскопки В.Ф. Зайберта
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1322 СКОМВх121 370БІІ

Ботайская лошадь – представитель одомашненой голоценовой лошади, тарпана или лошади Пржевальского. Голова лошади широколобая, выпуклый профиль, с весьма развитым лобными пазухами и носовыми костями, так что профиль головы представляется в виде изогнутой выпуклой линии.

Horse's head
Bone
The 3rd millennium BC
56 × 21 × 13,5 cm
Settlement Botai, Northern Kazakhstan
Excavations of V.F. Zaibert
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1322 СКОМВх121 370БІІ

The Botai horse is a representative of the domesticated Holocene horse, tarpan or Przewalski's horse. The horse's head is wide-broad, convex in profile, with a highly developed frontal sinuses and nasal bones, so that the profile of the head appears as a curved convex line.

Жылқының өрнектелген бақай сүйегі
Ж.с.д. III мыңжылдық
Сүйек, оймалау
9,2 × 5,2 × 3,4 см
Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан
В.Ф. Зайберттің қазбасы

Ғұрыптық сипаттағы өрнекті әшекей. Осындай бұйымдарды жасауға жылқының бақай сүйектері таңдап алынған. Өрнектер шақпақтас құралы арқылы сызу тәсілімен жасалған. Зигзагтар үлгісіндегі және параллель сызықтар, толқынды үзік сызықтар түріндегі өрнектер бедерленген.

Орнаментированная фаланга лошади
III тыс. до н.э.
Кость, гравировка
9,2 × 5,2 × 3,4 см
Поселение Ботай, Северный Казахстан
Раскопки В.Ф. Зайберта

Украшение с орнаментом, ритуального характера. Исходными заготовками для таких изделий служили фаланги лошадей. Рисунки выполнены кремневыми орудиями в технике прочерчивания. Они представляют собой зигзагообразные и прямые параллельные линии, ритмичные нарезки.

Phalanga of horses
The 3rd millennium BC
Bone, engraving
9,2 × 5,2 × 3,4 cm
Settlement Botai, Northern Kazakhstan
Excavations of V.F. Zaibert

Ritual jewellery with an ornament. The initial blanks for such products were phalanges of horses. The drawings are made with flint tools in the technique of drawing. They are zigzag and straight parallel lines, rhythmic cutting.

«Сеймин-турбин» стилінде сомдалған аттардың мүсіндері.
Бағаналы. Қызылорда облысы
Фигуры лошадей, изображенные в «сейминско-турбинском» стиле.
Баганалы. Кызылординская область
Figures of horses, depicted in a “Seyminsko-Turbinsk” style.
Baganaly. Kyzylorda region

Аттың басы бейнеленген тас асатаяқ. Семей төңірегі. Кездейсоқ олжа
Каменный жезл с изображением головы коня.
Случайная находка из окрестностей Семея
A stone rod with a head of a horse. Random finding from the around of Semey

Қазақстан жартастарындағы жылқы жегілген қос дөңгелекті
арба мен арбакеш бейнеленген сурет
Изображение древнейших повозок с возничим в петроглифах Казахстана
The image of ancient carts with a charioteer in the petroglyphs of Kazakhstan

Көпбейнелі композиция. Шимайлы. Тарбағатай тауы. Шығыс Қазақстан
Многофигурная композиция. Шимайлы. Хребет Тарбагатай. Восточный Казахстан
Multi-figure composition. Shimaily. Tarbagatay Ridge. East Kazakhstan

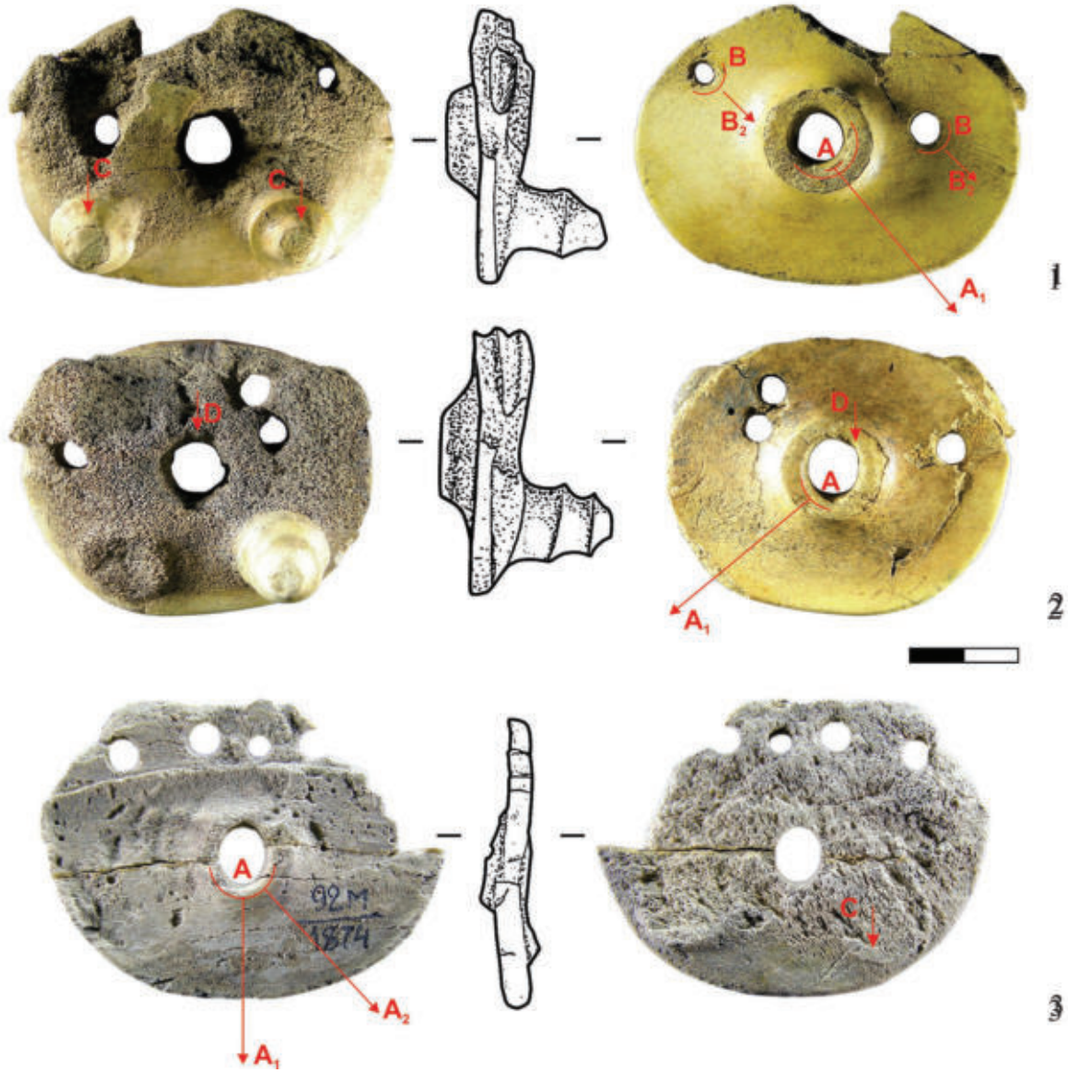
Ер адамның қалпына келтірілген келбеті
Ж.с.д. V – IV мыңж. бірінші жартысы
Гипс, полимер, құйма
51,5 × 34 × 25 см
Қоскұдық 1, Маңғыстау
А. Астафьевтің қазбасы
Қайта қалпына келтіргендер: Т.С. Балуева, Е.В. Веселовская
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ АРХ тк2 - 1428
Ересек жастағы ер адамның қалпына келтірілген келбеті. Қарастырылып отырған мүсіндегі ер адам таза еуропоидты нәсілдің өкілі, мұнда азиялық нәсілдің белгілері мүлде байқалмайды. Бет сүйегінің жалпақтығы және биіктігі орташа көлемде, қас қабағы жақсы жетілген, аласа ғана бет сүйегі бар және тікесінен қырланған мұрны көрсетілген.

Скульптурная реконструкция по черепу мужчины
V – первая половина IV тыс.до н.э.
Гипс, полимер, литье
51,5 × 34 × 25 см
Коскудук 1, Маңғыстау
Раскопки А. Астафьева
Автор реконструкции: Т.С. Балуева, Е.В. Веселовская
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ АРХ тк2 - 1428
Реконструкция принадлежит мужчине зрелого возраста. Расовые особенности рассматриваемого индивидуума характеризуются исключительно европеоидные без каких-либо примеси азиатского расового ствола. Внешние очертания лица, в частности, ширина и высота лица составляла средних размеров, хорошо выраженными надбровными дугами, хорошо профилированным в горизонтальной плоскости лицевым отделом, прямой спинки носа, слабо выступающими скуловыми костями.

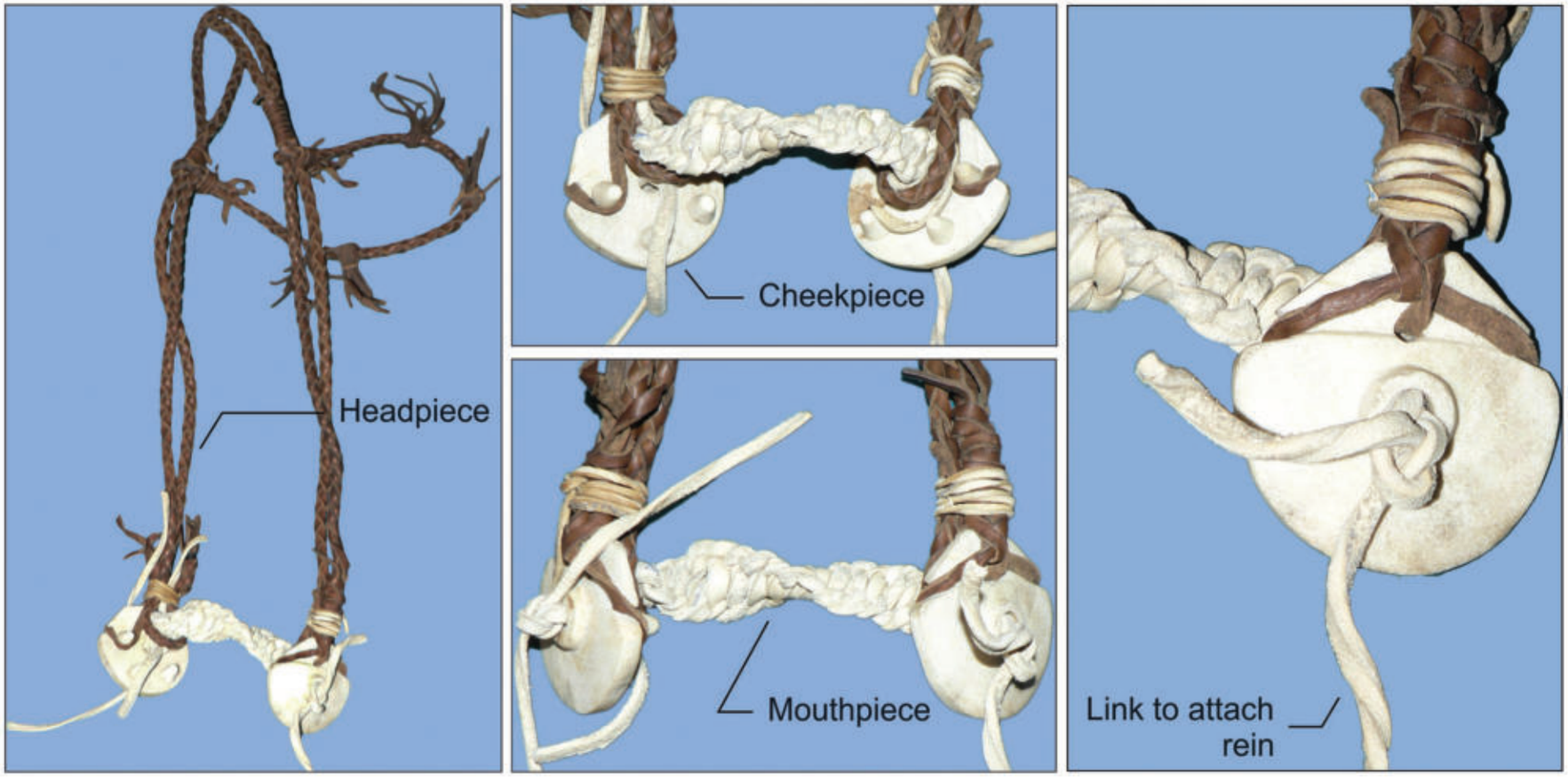
Sculptural reconstruction on the skull of a man
The 5th – the first half of the 4th thousand BC.
Gypsum, polymer casting
51.5 × 34 × 25 cm
Koskuduk 1, Mangystau
Excavations of A. Astafiev
The author of the reconstruction: T.S. Baluev, E.V. Veselovskiy
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ АРХ тк2 - 1428
The reconstruction belongs to a man of mature age. The racial characteristics of the individual in question are exclusively Caucasian, without any admixture of the Asian racial stem. The external outlines of the face, in particular, the width and height of the face were of medium size, well-pronounced brow ridges, facial section well shaped in the horizontal plane, straight back of the nose, weakly protruding cheek bones.

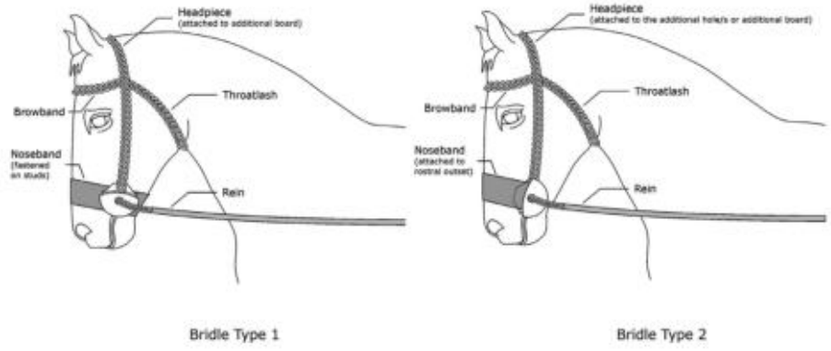
Сүйек сулықтар. Тоқсанбай қонысы. Ж.с.д. III–II мыңж. Солтүстік Үстірт
Костяные щитковые псалии. Поселение Токсанбай. III–II тыс. до н.э. Северный Устюрт
The bone cheek-piece. Toksanbay settlement. The 3rd-2nd thousand BC. North Ustiurt

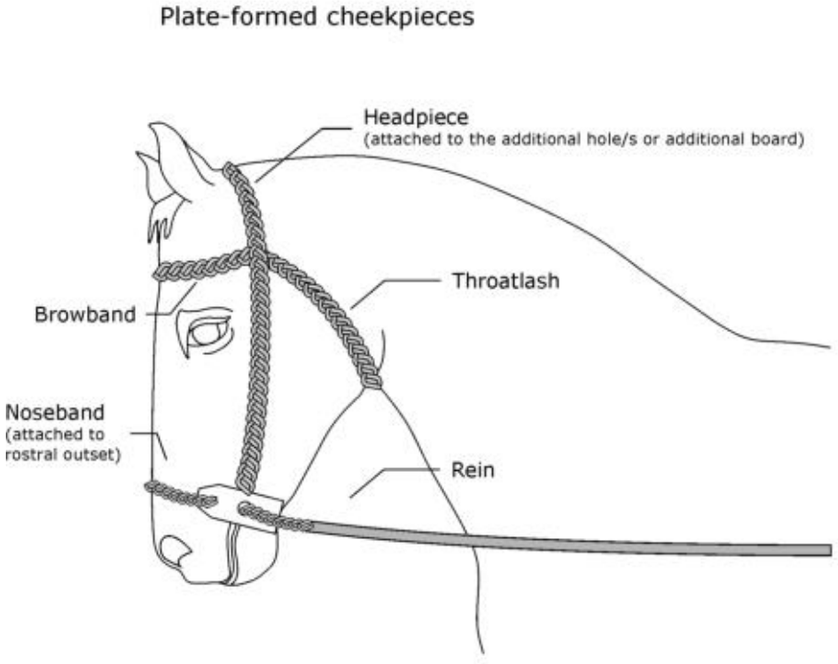
Ресей Федерациясы, Челябинск облысы, Кривое Озеро қорымынан табылған сулықтардың трасологиялық сараптамасы (А.Г. Берсенев)
(Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136 бойынша)
Трасологический анализ псалиев могильника Кривое Озеро, Челябинская область, РФ (А.Г. Берсенев) (по: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)
A trasological analysis of the psalms of the Krivoe Ozero burial ground, Chelyabinsk region (A.G. Bersenev) (by: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)

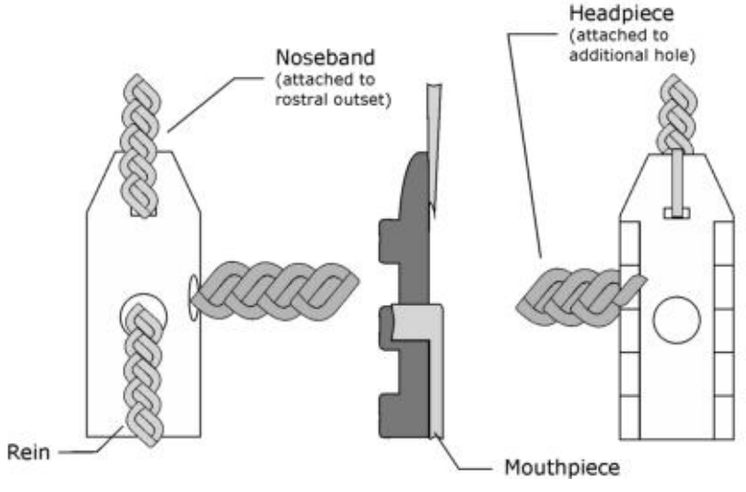

Жүгендегі сулықтардың монтажын қалпына келтіру нұсқалары (Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136 бойынша)
Варианты реконструкции монтажа псалиев на уздечке (по: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018 Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)
Reconstruction options for mounting psalms of the bridle (by: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)

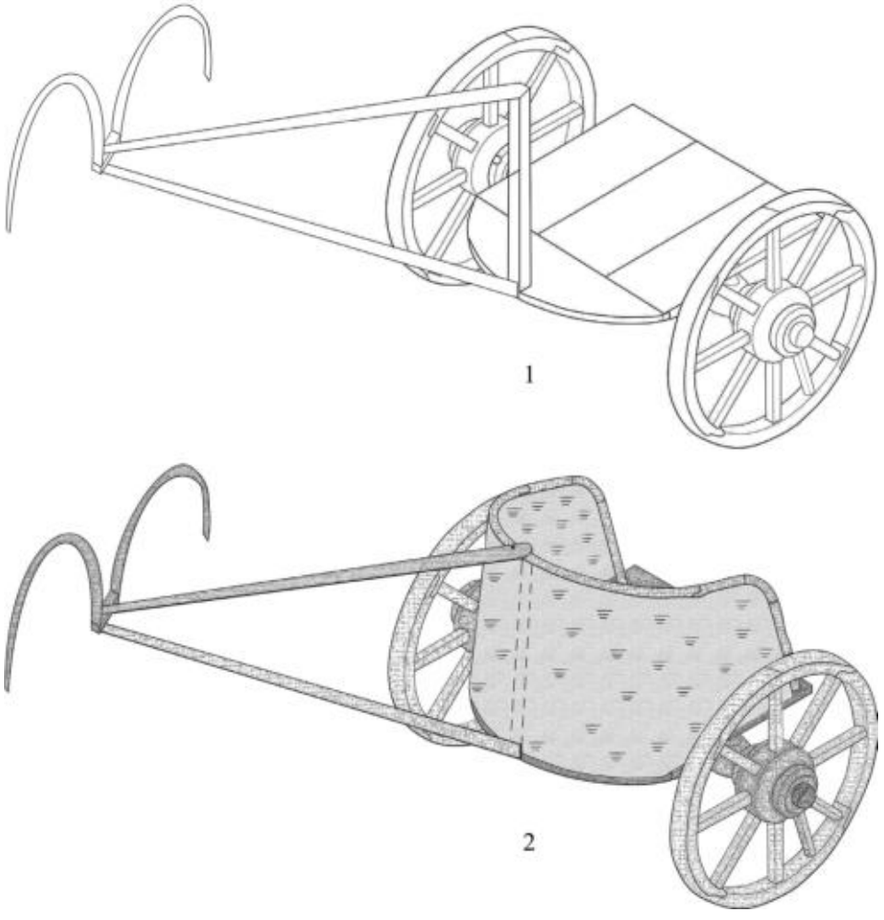

Сулықты жүгеннің қайта қалпына келтірілуі (Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136 бойынша)
Реконструкция уздечки с псалиями (по: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)
Psalm bridle reconstruction (by: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)

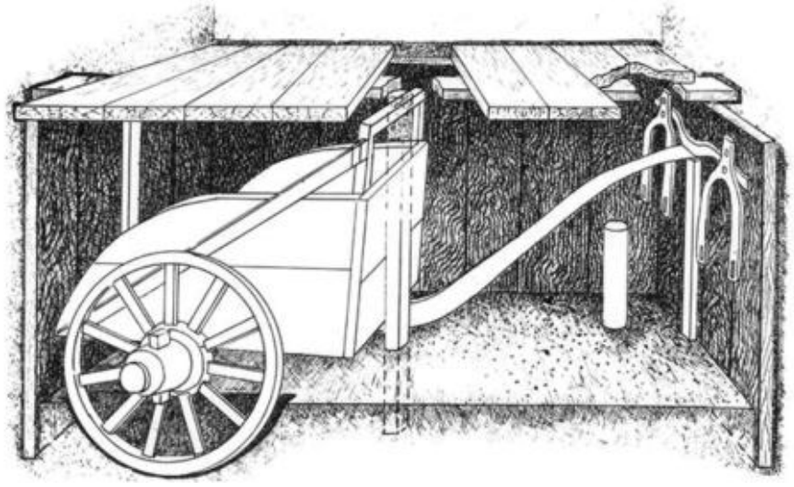

Жылқымен айқасатын сулықты жүген (Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136 бойынша)
Уздечка с псалиями в работе с лошадью (по: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)
Bridle with psalms in work with the horse (by: Chechushkov Igor V., Andrei V. Epimakhov, Andrei G. Bersenev. 2018. Early horse bridle with cheekpieces as a marker of social change: An experimental and statistical study. Journal of Archaeological Science. 97: 125-136)

И.В. Чечушковтың изометриялық проекциясы негізінде дайындалған Шығыс Европаның кейінгі қола дәуірінің басындағы арбаның қайта жаңғыртпасы (Кузнецов П.Ф., 2017 бойынша)
Реконструкция колесницы начала позднего бронзового века Восточной Европы на основе изометрической проекции И.В. Чечушкова. 1 – размещение оси в центре, количество спиц, положение досок днища кузова, конструкция дышла; 2 – кузов обтянут защитной кожей, прикреплённой к передней стойке, к перилам и днищу колесницы (по: Кузнецов П.Ф., 2017)
Reconstruction of the chariot of the beginning of the Late Bronze Age of Eastern Europe based on an isometric view of I.V. Chechushkov. 1 - placing the axis in the center, the number of spokes, the position of the floor plates, the design of the drawbar; 2 - the body is covered with a protective leather, attached to the front desk, to the railing and the bottom of the chariot (by: Кузнецов П.Ф., 2017)

Жерлеу құрылымына қойылған синташта арбасының қайта жаңғыртпасы (Генинг, Зданович, Генинг, 1992 бойынша)
Реконструкция синташтинской колесницы, установленной в погребальной камере (по: Генинг, Зданович, Генинг, 1992)
Reconstruction of the sintashta chariot installed in the burial chamber (by: Генинг, Зданович, Генинг, 1992)

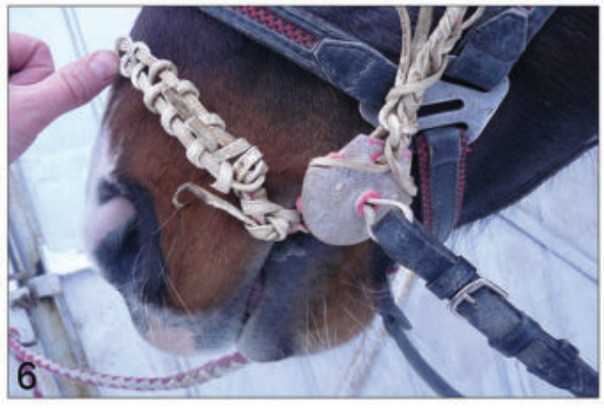

1

2

3

4

5

6

Салпыншақ
Ж.с.д. XII–X ғғ.
Алтын, қола, құйма
d – 4,5 см
Мыңшұңқыр, Жетісу
К.А. Ақышевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ А3-476

Салпыншақтың имегі тұтаспаған сақинаны құрайтын, қимасында доғал сымнан дөңгелене жасалған. Төменгі жағына екі аттың силуэттік пішіні дәнекерленген. Тұрақты қалыпта, көлемді. Негізіне қарай жуандаған және доғалдана созылған жалы бар мойны көрсетілген, ол маңдайына салбырап түсетін сына тәрізді кекілге ұласады. Тұмсығының ұшы аз ғана қисайып, созылған жолақ тәрізді, көзі дөңгелек пішінде.

Височная подвеска
XII–X вв. до н.э.
Золото, бронза, литье
d – 4,5 см
Мыншункыр, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ А3-476

С массивной дужкой из округлого в сечении прута, образующего фигуру в виде несомкнутого кольца. Внизу припаяны фигурки двух лошадей, выполнены силуэтно. Поза статичная, массивная. Показаны расширяющая к основанию и вытянутая дугой шея с гривой, переходящая в нависающей надо лбом клиновидную челку. Морда в виде вытянутой полоски с легка загнутым кончиком, глаза округлой формы.

Temporal suspension
The 12th - 10th centuries BC.
Gold, bronze, cast
d - 4.5 cm
Mynshunkyr, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ А3-476
With a massive arch of rounded rod in the cross section, forming a figure in the form of an open ring.The silhouettes of figurines of two hourses soldered below. Hourses' pose is static and massive. The neck is broadened to the bottom and elongated as an arc. We can also see that the mane passes into beetling wedge-shaped forelock. Animal have muzzle in form of the line with bended tip and rounded eyes.

Жартастағы садақшы мінген арбалар бейнесі. Қаратау. Оңтүстік Қазақстан
Изображения колесниц на скалах. Каратау. Южный Казахстан
An images of chariots on the rocks. Karatau. South Kazakhstan

Ауыздық
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола
18 × 5,5 × 2,5 см
Измайловка, Шығыс Қазақстан
Ф.Х. Арсланованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ҰМ 991

Ұштары үзеңгі түрінде аяқталған ауыздық. Сым темірдің үзеңгі тәрізді ұшына қарай ұласқан жерінде дөңгелек саңылау бар. Қимасында дөңгелек сымнан жасалған.

Удила
VIII–VI вв. до н. э.
Бронза
18 × 5,5 × 2,5 см
Измайловка, Восточный Казахстан
Раскопки Ф.Х. Арслановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ҰМ 991

С окончаниями в виде стремени. В месте перехода прута к окончаниям имеется по округлому отверстию. Выполнены из прута округлого в сечении.

Bit
The 8th - 6th centuries BC
Bronze
18 × 5,5 × 2,5 cm
Izmailovka, East Kazakhstan
Excavations of F.Kh. Arslanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 991

With endings in the form of a stirrup. In the place of transition of the rod to the ends, there is a round hole. Made of a rounded rod in cross-section.

Ауыздық
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола, құйма
18,8 × 2,7 × 2,9 см
Измайловка қорымы, Шығыс Қазақстан
Ф.Х. Арсланованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

Ауыздық қимасында дөңгелек темір сымнан жасалған. Соңы үзеңгі тәріздес пішінде. Соңының жоғарғы бөлігінде сулық кигізілетін дөңгелек өтпелі саңылауы бар айтарлықтай жуандау байқалады.

Удила
VIII–VI вв. до н.э.
Бронза, литье
18,8 × 2,7 × 2,9 см
Могильник Измайловка, Восточный Казахстан
Раскопки Ф.Х. Арслановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

Удила выполнены из прута округлого в сечении. Окончания стремечковидной формы. В верхней части окончаний фиксируется значительное утолщение с округлым сквозным отверстием для продевания псалий.

Bit
The 8th-6th centuries BC
Bronze, cast
18.8 × 2.7 × 2.9 cm
Burial ground Izmaylovka, East Kazakhstan
Excavations of F.Kh. Arslanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

The bits are made of round rod in cross-section. Stirrup endings. In the upper part of the endings, a significant thickening is fixed with a rounded through hole for the passage of the psalis.

Ауыздық
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола, құйма
18,8 × 2,8 × 0,6 см
Измайловка қорымы, Шығыс Қазақстан
Ф.Х. Арсланованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ - 613

Ауыздық екі бөліктен құралған, ұштары үзеңгі тәрізді етіп жасалған. Негізгі бөлікпен ұштарының жалғанар тұсында дөңгелек тесік бар. Жуан сым темірден жасалған.

Удила
VIII–VI вв. до н.э.
Бронза, литье
18,8 × 2,8 × 0,6 см
Могильник Измайловка, Восточный Казахстан
Раскопки Ф.Х. Арслановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ - 613

Удила двусоставные, с окончаниями в виде стремени. В месте перехода прута к окончаниям имеется по округлому отверстию. Выполнены из прута округлого в сечении.

Bit
The 7th- 6th centuries BC
Bronze, cast
18.8 × 2.8 × 0.6 cm
Burial ground Izmaylovka, East Kazakhstan
Excavations of F.Kh. Arslanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ - 613

Bits with endings in the form of a stirrup. There is a round hole in the place of transition of the rod to the ends. Made of the rounded rod in cross-section.

Сулықты ауыздық
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола, құйма
H – 10 см
12 × 11,8 × 0,5 см
Ұлан ауданы, Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1017 ВКОМ КПо90- 36655

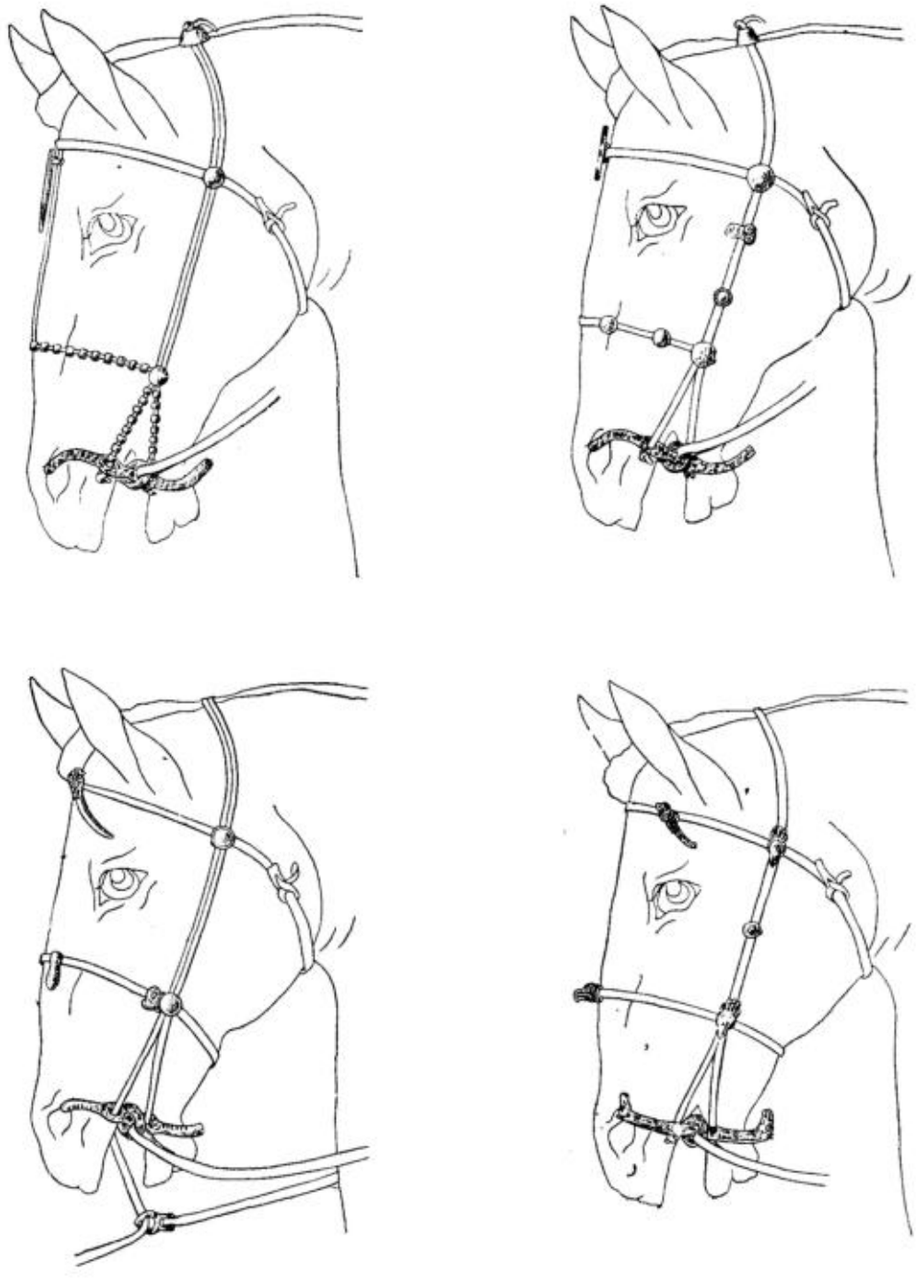
Толықтай құйылған, кескіні тік төртбұрышты сымнан жасалған. Ортасы және ұштары дөңгелек етіп жуандатылған, сыртқы жақтарының беті жиі орналасқан сызықшалар арқылы безендірілген. Ауыздықпен қатар жүретін, пішіні У-тәрізді сулықтың ұштары тұйықталған. Ұштарында дөңгелек саңылау тесіктер бар.

Удила с псалиями
VIII–VI вв. до н.э.
Бронза, литье
H – 10 см
12 × 11,8 × 0,5 см
Уланский район, Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1017 ВКОМ КПо90- 36655

Псалии цельнолитные, выполнены из прута прямоугольного в сечении. В центре и на окончаниях имеются округлые утолщения, с внешней стороны покрытые часто расположенными насечками. Вместе с удилами идут У-видные псалии с закругленными окончаниями. На окончаниях выполнены округлые отверстия.

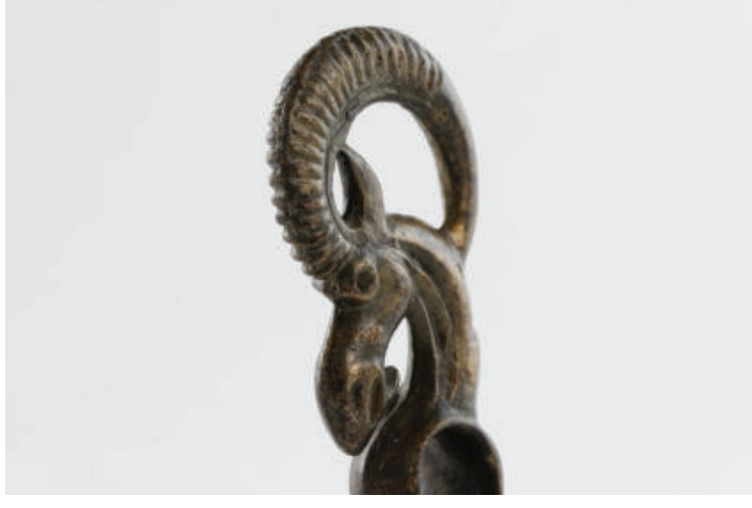
Bit with psalm
The 8th - 6th centuries BC
Bronze, cast
H - 10 cm
12 × 11,8 × 0,5 cm
Ulan district, East Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1017 ВКОМ КПо90- 36655

Cheek-pieces are all-cast, made of rectangular rod in cross section. In the center and at the endings there are rounded thickenings, on the outside covered with often located notches. Along with the bits come U-visible cheek-pieces with rounded endings. On the ends are made round holes.

Ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. VII–V ғғ.
Қола, құйма
11,8 × 4,2 × 1,8 см
11,6 × 4,1 × 1,9 см
Быжы көмбесі, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/1 ЯВ-23/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/2 ЯВ-23/2

Басында қиылған конус тәрізді іші қуыс ұңғысы бар, төменгі бөлігінде сіргелеуге арналған ұзынша өтпелі саңылау жасалған. Ұңғының жоғарғы ұшы сақина тәрізді. Бұйымның жоғарғы бөлігі таутекенің көлемді басмүсіні түрінде жасалған. Екі мүсін де бір құйма пішінінде құйылған, бұл туралы олардың бірдей салмағы мен бөлшегіне дейін ұқсас көлемдерінен байқауға болады. Бұйымдар құйып шығарылғаннан кейін қосымша өңдеуден өткізілген.
Екі таутекенің де басы төмен түсірілген, олар мүйіздерімен бірлесіп шиыршыққа бұралған бұрама пішінді құрайды. Басы шағын, әсем, ауыз сызығы мен көзі ірі миндаль жаңғағының пішіні түрінде көрсетілген. Мүйізі ірі, соңына қарай тарыла түседі. Мүйізінің барлық аумағы керту әдісімен бедерленген. Мүйіз негізінің ішкі жағында сопақша етіп қиылған пішіндегі құлағы бейнеленген. Мойны әсем жасалған, созылыңқы, мойын бұлшық еттері көрсетілген.

Детали конского снаряжения
VII–V вв. до н.э.
Бронза, литье
11,8 × 4,2 × 1,8 см
11,6 × 4,1 × 1,9 см
Клад Биже, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/1 ЯВ-23/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/2 ЯВ-23/2

Навершия имеют полые втулки в виде усеченного конуса, в нижней части которых сделаны продолговатые сквозные отверстия, предназначенные для шплинтов. Верхний конец втулок представляет собой кольцо. Верхняя часть изделий выполнена в виде объемной протомы козлов (таутеке). Обе скульптуры отлиты в одной литейной форме, об этом говорит их одинаковый вес и сходство размеров до деталей. Изделия после отливки подвергнуты дополнительной обработке.
У обоих горных козлов (таутеке) головы наклонены, которые вкупе с рогами образуют фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. Рога рельефные с насечками на всю площадь. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Шея изящная, вытянутая, выделяются шейные мышцы.

Horse equipment details
The 7th - 5th centuries BC
Bronze, cast
11,8 × 4,2 × 1,8 cm
11,6 × 4,1 × 1,9 cm
Treasure Bizhe, Zhetysu
Excavations of K.A. Akishev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/1 ЯВ-23/1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1163/2 ЯВ-23/2

The tops have hollow bushings in the form of a truncated cone, in the lower part of which oblong through-holes are made, designed for cotter pins. The upper end of the sleeves is a ring. The upper part of the products is made in the form of a volumetric proto-goat (tauteke). Both sculptures are cast in the same casting mold, this is evidenced by their equal weight and similarity in size to detail. Products after casting are subjected to additional processing.
In both mountain goats (tauteke) heads are tilted, which, together with the horns, form a curl-like figure twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eye and the line of the mouth. The horn is massive, gradually tapering towards the end. Horns embossed with notches on the whole area. At the base of the horn, on the inside, the ear is depicted as a figure in the shape of a cut oval. The neck is elegant, elongated, neck muscles are distinguished.

Аса нәзік, әрі күрделі техникамен жасалған, салтанатты ат әбзелінің алтын әшекейі.
Жалаулы көмбесі. Ж.с.д. VII–V ғғ. Жетісу
Когтевидная золотая бляшка от парадного конского снаряжения, выполненная особо тонкой и сложной техникой.
Жалаулинский клад. VII–V вв. до н.э. Жетысу
The claw-shaped gold plaque from the parade horse equipment, made of particularly thin and complex technique.
The Zhalauly treasure. The 7th – 5th centuries BC. Zhetysu.

Қапсырма
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптау
4,39 × 2,43 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1867 А3-221

Жапсырманың пішіні S-тәрізді. Беті полиморфты өрнектермен безендірілген.

Бляха
V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
4,39 × 2,43 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1867 А3-221

Бляха имеет S-образную форму. Лицевая сторона украшена полиморфным орнаментом.

Plaque
The 5th – 4th centuries BC
Gold, stamping
4,39 × 2,43 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1867 А3-221

The plate has an S-shape. The front side is decorated with polymorphic ornament.

Сулықты ауыздық
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
16,7 × 14,3 × 2 см
Майемер, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ҰМ 1324

Қимасында дөңгелек сымнан жасалған екіқұрамалы ауыздық. Сыртқы жағынан қарағанда ауыздықтың соңғы жақтары үзеңгі тәрізді пішінде істелген. Темір сымның соңына қарай ұласқан жерінде дөңгелек саңылау бар. Сулықтардың пішіні доға тәрізді, екі жерден тесілген. Соңғы жақтары тырнақ тәрізді пішінде сүйірленген.

Удила с псалиями
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
16,7 × 14,3 × 2 см
Майемер, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ҰМ 1324

Двусоставные, выполнены из округлого в сечении прута. С внешней стороны удила имеют окончание стремевидной формы. В месте перехода прута к окончаниям имеется по округлому отверстию. Псалии дуговидной формы, двудырчатые. С заостренными окончаниями когтевидной формы.

Bit with psalm
Bronze, cast
The 6th - 5th centuries BC
16,7 × 14,3 × 2 cm
Maiemer, East Kazakhstan
Excavations Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1324

Two-parted, made of rounded rod in cross section. From the outside, the bits have the end of the stirrup. In the place of transition of the rod to the ends there is a round hole. Cheek-pieces are arcuate, duplex, with pointed claw-shaped endings.

Сулықтар
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола, құйма
12,3 × 11 × 0,8 см
14 × 1 × 0,9 см
14,1 × 1,6 × 0,7 см
14,2 × 1,7 × 0,7 см
Батыс Қазақстан
Қазба
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 992/1-2, 993/1-2

Сулықтар металл сым тәрізді типке жатады, үш тесігі бар, жоғарғы ұшы иілген. Ұштары бір жағынан жиектері жұмыр ұзартылған тікбұрыш түрінде безендірілген. Ал бір шеті – сүйір.

Псалии
VIII–VI вв. до н.э.
Бронза, литье
12,3 × 11 × 0,8 см
14 × 1 × 0,9 см
14,1 × 1,6 × 0,7 см
14,2 × 1,7 × 0,7 см
Западный Казахстан
Раскопки
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 992/1-2, 993/1-2

Псалии относятся к типу стержневидных трехпетельчатых с верхним изогнутым концом. С одной стороны окончания оформлены в виде удлиненного прямоугольника с закругленным краем. С другой стороны – заостренные.

Psalms
The 8th - 6th centuries BC
Bronze, cast
12,3 × 11 × 0,8 cm
14 × 1 × 0,9 cm
14,1 × 1,6 × 0,7 cm
14,2 × 1,7 × 0,7 cm
Excavations
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 992/1-2, 993/1-2

The psalms are of the rod-type, three-lobe type with an upper curved end. On the one hand, the ends are decorated as an elongated rectangle with a rounded edge. On the other hand - pointed.

Ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
4,4 × 2,1 × 1,1 см
4 × 2,1× 1,1 см
Сынтас, Батыс Қазақстан
М.К. Қадырбаев, Ж.К. Құрманқұловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1200/ 1-2

Басы бедерленген, миниатюралы балта пішініндегі жүген жиынтығының тізбекті әшекейлері. Грифонның басы түрінде безендірілген. Грифонның жекелеген бөліктері: мықты, балсірі анық көрсетілген тұмсықтары қатты иілген, сыртқы пішінін құрайтын білікшелі бедері бар үлкен көзі, бедерлі дөңгелек құлағы, көзінің астында тұмсық пен құлақтың ортасында орналасқан кішкене шығыңқы ұрты әсіреленіп сипатталған.

Детали конского снаряжения
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
4,4 × 2,1 × 1,1 см
4 × 2,1× 1,1 см
Сынтас, Западный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева, Ж.К. Курманкулова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1200/ 1-2

Фигурные пронизки от уздечного набора в форме миниатюрного топорика с барельефным навершием, оформленным в виде головы грифона. Для грифонов характерна гиперболизация отдельных деталей: мощный, круто загнутый клюв с четко очерченной восковицей, большой глаз с рельефным валиком, создающий внешний контур, округлой формой уха с рельефной проработкой, расположенного ниже уровня глаза, маленькой выпуклостью щеки между клювом и ухом.

Horse equipment details
Bronze, cast
The 6th - 5th centuries BC
4,4 × 2,1 × 1,1 cm
4 × 2,1× 1,1 cm
Syntas, Western Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev, Zh.K. Kurmankulov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1200/ 1-2

Figured lines from the bridle set in the form of a miniature hatchet with a bas-relief topping, decorated in the form of a gryphon’s head. The gryphons are characterized by hyperbolization of individual parts: a powerful, steeply curved beak with a clearly defined ceres, a large eye with a relief roller, which creates an outer contour, a rounded ear with relief embossing, located below the eye, a small cheek bulge between the beak and the ear.

Сулықтар
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
11,8 × 1,5 × 11 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/2

Жуан сым темірдің кесіндісінен жасалған. Орта тұсы жуандатылған және екі дөңгелек тесіктері бар. Сым темірдің бір ұшы жуандатылған, ал екінші ұшы – тұяқ түрінде аяқталып жасалған.

Псалии
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
11,8 × 1,5 × 11 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/2

Выполнены из округлого в сечении прута. В центре имеются два округлых утолщения с отверстиями. С одной стороны прут расширяется к окончанию, с другой – окончание выполнено в виде копытца.

Psalms
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
11,8 × 1,5 × 11 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1214/2

Made of a rounded rod in cross section. In the center, there are two rounded thickenings with holes. On the one hand, the rod expands to the end, on the other - the end is made in the form of a claw.

Сулықтар
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
17 × 2,7 × 1,4 см
Қырықоба II, 12-оба, Батыс Қазақстан
С.Г. Гуцаловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1352

Орталық бөліктің қимасы – сопақша. Сулықтың бір ұшында грифонның басы және екінші ұшында қабанның басы бейнеленген. Бейнелер екі жақ шетінде бірдей бедерленген және бөлшектерді мұқият нақыштау деңгейі әртүрлі. Қабанның басы өте ықшам. Қабанның басы ось бойымен созылған, миндаль тәрізді көзі және дөңгелек құлақтары көрсетілген, тұмсығы созылыңқы және танаулары анық бейнеленген. Грифонның тұмсығы иілген әрі мығым, үлкен бадырақ көздері бар, шағын ғана құлақтары, құлақ пен тұмсықтың ортасындағы кішкене ғана жағы бейнеленген бас мүсін. Сулықтың ортасында орналасқан екі тесік бар.

Псалии
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
17 × 2,7 × 1,4 см
Кырыкоба II, курган 12, Западный Казахстан
Раскопки С.Г. Гуцалова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1352

Центральная часть – овальная в сечении. С изображением головы грифона на одном конце и головы кабана – на другом. Изображение проработано с двух сторон с разной степенью тщательности и детализации. Голова кабана показана лаконично. Она вытянута по оси, где рельефно показаны миндалевидные глаза и круглые ушки, которые плавно переходят к морде с ярко выраженым пятачком. Голова грифона изображена с мощным загнутым клювом, большим круглым глазом, небольшим ухом, маленькой выпуклостью щеки между ухом и клювом. В центральной части псалиев имеются два округлых утолщения, в которых сделаны сквозные отверстия.

Psalms
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
17 × 2,7 × 1,4 cm
Kyrykoba II, mound 12, Western Kazakhstan
Excavations of S.G. Gutsalov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1352

The central part is oval in cross section. With the image of a griffin's head at one end and a boar's head at the other. The image was developed from two sides with varying degrees of thoroughness and detail. The boar's head is shown concisely. It is extended along the axis, where the almond-shaped eyes and round ears, which smoothly move to the face with a pronounced patch, are clearly shown. The head of a griffin is depicted with a powerful curved beak, a large round eye, a small ear, and a small bulge in the cheek between the ear and the beak. In the central part of the cheek-piece there are two rounded bulges in which through holes are made.

Сулық
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
18 × 1,5 см
Қырықоба II, 12-оба, Батыс Қазақстан
С.Г. Гуцаловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1353

Орталық бөлігі – қимасында сопақша. Екі ұшы грифондардың бастарымен безендірілген. Бейнелер ерекше мұқияттылықпен бедерленген. Көлемді тұмсығы иілген, үлкен бадырақ көзі бар, шағын ғана құлақ және құлақ пен тұмсықтың ортасындағы дөңес жағы көрсетілген. Сулықтың орта тұсы жуандатылған және онда дөңгелек пішінді екі саңылау тесік бар.

Псалии
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
18 × 1,5 см
Кырыкоба II, курган 12, Западный Казахстан
Раскопки С.Г. Гуцалова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1353

Центральная часть – овальная в сечении. На окончаниях изображены головы грифонов. Изображение проработано с особой тщательностью. Выполнены мощный загнутый клюв, большой круглый глаз, небольшое ухо, маленькая выпуклость щеки между ухом и клювом. В центральной части псалиев имеются два округлых утолщения, в которых сделаны сквозные отверстия.

Psalms
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
18 × 1.5 cm
Kyrykoba II, mound 12, Western Kazakhstan
Excavations of S.G. Gutsalov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1353

The central part is oval in cross section. With the image of a griffin’s head at one end and a boar’s head at the other. The image is worked out with special care. A powerful curved beak, a large round eye, a small ear, and a small bulge in the cheek between the ear and the beak are made. In the central part of the psalms there are two rounded bulges in which through holes are made.

Сулық
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Күміс, құйма
11,8 × 2,9 × 1,7 см
11,8 × 3 × 1,8 см
Елекшар I, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, С.Ю. Гуцаловтардың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

Екі ұшы жануардың басы түрінде жасалған, өзекше түріндегі қос сулық. Сулықтың бір ұшында жылқының басы, ал екінші ұшында – қиял ғажайып грифонның бас мүсіні орналастырылған. Көздері жіңішке бедерлі білікшемен қоршалған сопақша пішінде, тұмсығы созылған, грифонның аузы азу тістері көрінетіндей терең ойылған. Жақ сүйегі көрсетілген, құлақтары үшбұрышты пішінде жоғары көтерілген. Жануарлардың мойындары да анық көрсетілген және созылған пішінде, шүйдесінің сызығы мен төменгі бүйір бөлігі мойынның қимасында миндаль тәрізді пішінде көрінетіндей етіп жасалған. Жал сызықтары сулық өзекшесінің толық бетіндегі өткір қырлары түрінде жалғасады. Сулықтардың орталық бөлігі тегіс білікшелердің көмегімен көрсетілген, оларға өтпелі тесіктер жасалған.

Псалии
VI–V вв. до н.э.
Серебро, литье
11,8 × 2,9 × 1,7 см
11,8 × 3 × 1,8 см
Илекшар I, Западный Казахстан
Раскопки М.Н. Сдыкова, С.Ю. Гуцалова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

Парные стержневидные псалии, с окончаниями в виде голов животных. С одной стороны выполнена голова лошади, с другой – мифического грифона. Глаза овальной формы окружены узким рельефным валиком, носовая часть вытянута, у грифона пасть показана глубокой подовальной прорезью, где видны клыки. Скулы выделены, уши подтреугольной формы подняты вверх. Шеи животных также выделены и имеют удлиненную форму, по линии загривка и в нижней боковой части грани выделены так, что шея в сечении имеет миндалевидную форму. Линия гривы продолжается в виде острой грани по всей поверхности стержня псалия. Центральная часть псалиев выделена при помощи плоских валиков, в которых сделаны сквозные отверстия.

Psalms
The 4th-5th centuries BC
Silver, casting
11,8 × 2,9 × 1,7 cm
11,8 × 3 × 1,8 cm
Ilekshar I, Western Kazakhstan
Excavations of M.N. Sdykov, S.Yu. Gutsalov.
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

Paired stem-like cheek piece, with endings in the form of animal heads. On one side the horse's head, on the other - the mythical gryphon. The oval-shaped eyes are surrounded by a narrow relief roller, the nose is extended, the mouth of the gryphon is shown by a deep basement slot, where fangs are visible. The cheekbones are highlighted; the ears of the sub-triangular shape are raised up. The necks of animals are also highlighted and have an elongated shape. Along the line of the neck and in the lower lateral part of the face, they are highlighted so that the neck in cross section has an almond shape. The line of the mane continues as a sharp edge over the entire surface of the cheek piece rod. The central part of the cheek pieces is highlighted with the help of flat rollers, in which through holes are made.

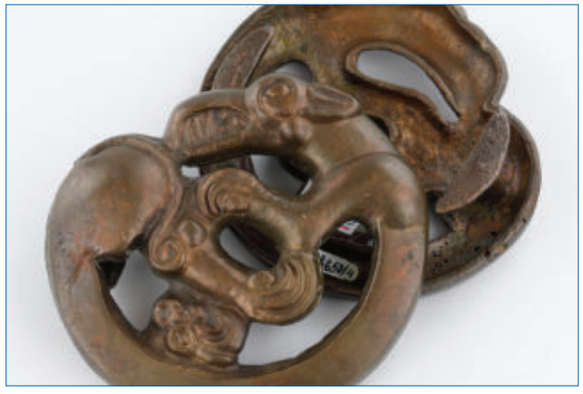
Атты құрбандыққа шалу кезеңдері бейнеленген күміс амфора. Ж.с.д. IV ғ. Солтүстік Қаратеңіз, Днепр бойы, Чертомлык обасы. 1863 жылғы И.Е. Забелиннің қазбасы. Мемлекеттік Эрмитаж (Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 198-б. бойынша)
Сцена жертвоприношения лошади. Серебряная амфора. IV вв. до н.э. Северное Причерноморье, Приднепровье, Чертомлыкский курган. Раскопки И.Е. Забелина в 1863 г. Государственный Эрмитаж (по: Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – С. 198.)
Scene of horse sacrifice. Silver amphora. The 4th century BC. Northern Pontic, Dnieper, The Chortomlyk mound. Excavations of I.E. Zabelin in 1863. The State Hermitage (by: Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – p. 198.)

Ағаштың саясында дем алушы салт аттылар бейнелі белдік тілімшелер. Ж.с.д. V–IV ғғ. Петр біріншінің Сібірлік топтамасы. Мемлекеттік Эрмитаж (Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 34-б. бойынша)
Поясные пластины со сценой под деревом. V–IV вв. до н.э. Сибирская коллекция Петра Первого. Государственный Эрмитаж (по: Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – С. 34.)
Waist plates with a scene under a tree. The 5th - 4th centuries BC. The Siberian collection of Peter the Great. The State Hermitage (by: Алексеев А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – p. 34.)

Тарақ. Тақсай-1, № 6 оба
Гребень. Курган № 6, Таксай-1
The crest. The mound №6, Taksay-1

Қапсырмалар – ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
11,9 × 10,8 × 2,6 см
11,5 × 10 × 2,6 см
11,5 × 10 × 2,6 см
Қырықоба, Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1356
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1357
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358

Бөрі тұмсықты, дене тұрқы мысықтектес жыртқыштың сақина тәрізденіп оратылған қалыптағы мүсіні түрінде жасалған көлемді қапсырма. Жыртқыш бір қырынан көрсетілген, оның созылған аяқтарының табандары ортада түйіскен қалыпта бейнеленген. Арандай ашылған аузында азулары анық көрсетілген. Көздері миндаль пішінді, үш бұрышты құлақтары мойынға қарай жымиған. Ұзын құйрығының ұшы бұратылып, денесіне жабыстырылып сомдалған. Тырнақтары ұзын етіп көрсетілген. Тұтастай алғанда схемалы түрде жасалған жылқының тұяғы түріндегі пішінді көрсетеді.

Бляхи – детали конского снаряжения
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
11,9 × 10,8 × 2,6 см
11,5 × 10 × 2,6 см
11,5 × 10 × 2,6 см
Кырыкоба, Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1356
Инв. № 4ҚРҰМ УҚ ТК-2-1357
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358

Крупная бляха в виде свернувшегося в кольцо хищника семейства кошачьих с волчьей мордой. Хищник показан в профиль с вытянутыми лапами, соприкасающимися в центре друг с другом. С открытой пастью, где отчетливо показаны клыки. Глаза миндалевидной формы, уши треугольной формы, прижаты к шее. Длинный хвост закругляется на окончании, выполнен плотно прижатым к телу. Показаны длинные когти. На крупе имеется небольшой округлый выступ со схематичным оттиском в виде копыта лошади.

Plaques - horse equipment details
The 4th - 5th centuries BC
Bronze, cast
11,9 × 10,8 × 2,6 cm
11,5 × 10 × 2,6 cm
11,5 × 10 × 2,6 cm
Kyrykoba, Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358
Inv. № 4ҚРҰМ УҚ ТК-2-1357
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1356

A large plaque appears in the form of a feline predator coiled in a ring with a wolf snout. The predator is shown in profile with legs extended in contact with each other in the centre. Open mouth, where canines are clearly shown. The eyes are almond-shaped, the ears are triangular in shape, pressed against the neck. The long tail is rounded at the end, made tightly pressed to the body. Long claws are shown. On the rump, there is a small rounded ledge with a schematic impression in the form of a horse’s hoof.

Айылбас
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Бұғы мүйізі. оймалау
5,1 × 4,3 × 1,3 см
Тасмола V, 3-оба, Орталық Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК–2–1164

Белдіктің айылбасы түріндегі бұйым. Жалпы сұлбасы грифонның басы пішіндес етіп жасалған, оның беткі бөлігінде көптеген жануарлар бейнеленген. Беткі қабатының ортасында жүгірген қалыпта бейнеленген қабан бар. Сондай-ақ мұнда үш таутекенің, бөрінің және бұғының басы бедерленген. Бір жануарды бейнелеген сызық келесі жануардың құрамдас бөлігі етіп пайдаланылғаны анық көрінеді. Бұл композиция аңдық стиль сипатындағы үлгі және бұл үлгі «жұмбақ сурет» деген атаудың күрделілігіне байланысты туындаған.

Пряжка
VI–V вв. до н.э.
Рог марала, гравировка
5,1 × 4,3 × 1,3 см
Тасмола V, курган 3, Центральный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК–2–1164

Представляет собой пряжку от пояса. Выполнена в виде головы грифона, в пределах ее контура внутри размещены многочисленные животные. Центральную часть внешней поверхности занимает мчащийся кабан. Также здесь нанесены головы трех козлов, волка и, видимо, оленя. При этом, линия, изображающая одно животное, в то же время является составной частью изображения другого животного. Данная композиция является характерным примером звериного стиля и такие образцы получили в связи со сложностью наименование «загадочная картинка».

Buckle
The 6th-5th centuries BC
Maral horn, engraving
5,1 × 4,3 × 1,3 cm
Tasmola V, The mound 3, Central Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК–2–1164

It is a buckle from the belt. Made in the form of a gryphon's head, numerous animals are located within its contour inside. The central part of the outer surface is racing boar. Also here are the heads of three goats, a wolf and, apparently, a deer. Moreover, the line depicting one animal, at the same time is being part of the image of another animal. This composition is a typical example of an animal style, and such samples received the name "mysterious picture" due to the complexity.

Тізбекті әшекейлер – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
3,3 × 3,1 × 1,4 см
3 × 2,1 × 1,6 см
3,2 × 1,8 × 1,3 см
3 × 2 × 1,4 см
Сапибұлақ қорымы, Батыс Қазақстан
А.А. Бисембаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1336-1338

Тізбекті әшекейлер жыртқыш құстың бейнесі түрінде көркемделген. Бейне шартты түрде және тұрпайы жасалған, қиындатылған мөлшерлікпен - үйлесімсіз үлкен бас пен қалыптан тыс ұлғайған тұмсықтарымен, құйрығының сұлбасына ұласатын қанатындағы дөңес сызықпен ерекшеленеді. Төменгі бөлігінің бүйір жақтарында төрт үлкен саңылауы бар аласа конус тәрізді жасалған.

Пронизи – деталь конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
3,3 × 3,1 × 1,4 см
3 × 2,1 × 1,6 см
3,2 × 1,8 × 1,3 см
3 × 2 × 1,4 см
Могильник Сапибулак, Западный Казахстан
Раскопки А.А. Бисембаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1336-1338

Пронизи оформлены в виде фигуры хищной птицы. Изображение выполнено условно и грубо, отличается утяжеленными пропорциями – непропорциональная большая голова и гипертрофированный клюв, горбатая линия спины-крыла, переходящая в контур хвоста. Нижняя часть в виде невысокого конуса с четырьмя крупными отверстиями по бокам.

Thread - a detail of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
3,3 × 3,1 × 1,4 cm
3 × 2,1 × 1,6 cm
3,2 × 1,8 × 1,3 cm
3 × 2 × 1,4 cm
Burial ground Sapibulak, Western Kazakhstan
Excavations of A.A. Bisembaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1336-1338

Thread of beads are decorated in the form of figures of a bird of prey. The image is made conditionally and roughly, differs in weighted proportions - a disproportionate big head and a hypertrophied beak, a hunchbacked back-wing line, passing into the outline of the tail. The lower part in the form of a low cone with four large holes on the sides.

Қапсырмалар – ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
6,1 × 7,3 × 1,5 см
6,1 × 6,6 × 1,4 см
Бесоба, Батыс Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/1МА76/1,2 ҒОМА 476
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/2 МА76/1,2 ҒОМА 476

Құйма қапсырмалар. Солға қарап тұрған, бір түйенің мүсіні түрінде жасалған бұйым. Түйелер мәнерлі түрде бейнеленген, жануарлардың түрлік ерекшеліктері өте шебер көрсетілген.
Түйе мүсіндері бір қырынан көрсетілген және әрбір бөлігі анық бедерленген. Түйелердің бас өте мығым және құлағы артқа қарай жымиған, көлемдері әркелкі; үлкен бота көздері анық көрсетілген; дөңесті жақ сүйегі анық дөңгеленген; ауыз бөлігі және тұмсығы өте мығым етіп көрсетілген. Сонымен қатар бас бөлігінің жоғарғы жағында үшкірленген жалы көрсетілген. Дене тұрқы ықшам, екі өркеші бар. Құйрығы бөлінбей жай ғана жіңішке сызықша түрінде жасалған. Аяқтары бір жерге түйістірілген. Жануар дөңгелек пішінді мүсіннің үстінде тұрған қалпында жасалған.

Бляхи – детали конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
6,1 × 7,3 × 1,5 см
6,1 × 6,6 × 1,4 см
Бесоба, Западный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/1МА76/1,2 ҒОМА 476
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/2 МА76/1,2 ҒОМА 476

Бляхи литые. Изделия выполнены в виде одиночной фигуры стоящего верблюда, обращенного влево. Верблюды изображены в экспрессивной манере, мастерски показаны видовые особенности животных.
Фигурки верблюдов показаны в профиль и значительно детализированы. У верблюдов мощная голова с оттопыренными назад ушами, размер варьируется; отчетливо показаны большие круглые глаза; четко очерченна округлая выпуклость щеки; подчеркнуты оскал пасти и мощная выступающая морда. Также выделен специфический заостренный хохолок на голове. Тело узкое с двумя горбами. Хвост не выделен, показан в виде узкой полоски. Ноги сведены вместе. Животное изображено стоящим на небольшой округлой фигуре.

Plaques - details of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
6,1 × 7,3 × 1,5 cm
6,1 × 6,6 × 1,4 cm
Besoba, Western Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/1МА76/1,2 ҒОМА 476
Inv. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-690/2 МА76/1,2 ҒОМА 476

Cast plaques. Products are made in the form of a single figure of a standing camel, facing left. Camels are depicted in an expressive manner, the animal species are expertly shown. Figures of camels are shown in profile and are significantly detailed. Camels have a powerful head with ears protruding backwards and clearly shown almond-shaped eyes. The magnificent mane is highlighted smooth lines that go into the neck. Narrow body with two humps can be seen there. The tail is straight, raised up. Feet brought together. The animal is depicted standing on a small rounded figure.

Тізбелі әшекей – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
3,3 × 3,6 × 1,5 см
3,1 × 4,1 × 1,3 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/2

Жыртқыш құстың мәнерлі бейнесі түрінде жасалған ат әбзелінің бөлшегі. Құстың тұмсығы схемалы түрде көрсетілген, басқа қандай да бір бөлшектер көрсетілмеген. Оның жоғарғы бөлігінде құстың құйрығы түрінде жасалған жалпақ пластина бекітілген, әшекейді басқа қырынан қарасаң тағы бірқұстың сұлбасы көрінеді. Төменгі бөлігі төртбұрыш пішінді, оның бүйірінде әшекейді тізбектеуге арналған дөңгелек саңылау бар бар.

Пронизи – деталь конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
3,3 × 3,6 × 1,5 см
3,1 × 4,1 × 1,3 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/2

Деталь конского снаряжения выполнена в виде стилизованного изображения хищной птицы. Клюв показан схематично, какие-либо детали отсутствуют. Вверх от него отходит плоская пластинка, обозначающая хвост, в виде профильного изображения еще одной хищной птицы. Нижняя часть квадратной формы, с округлыми прорезями на боковых сторонах.

Pierce - a detail of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
3,3 × 3,6 × 1,5 cm
3,1 × 4,1 × 1,3 cm
Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-693/2

Detail of horse equipment made in the form of a stylized image of a bird of prey. The bill is shown schematically, there are no details. A flat plate denoting the tail departs upward in the form of a profile image of another predatory bird. The lower part is square, with rounded slots on the sides.

Айылбас – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
3,8 × 2 × 0,4 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1210

Дөңгелек пішінді бір жақ шеті сүйірленген айылбас. Жоғарғы бөлігінде трапеция түрінде жасалған сопақша ілгегі бар.

Распределитель– деталь конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
3,8 × 2 × 0,4 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1210

Округлой формы с заостренным выступом с одной стороны. Верхняя часть выполнена в виде трапециевидного выступа с овальной прорезью.

Dispenser - horse equipment item
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
3,8 × 2 × 0,4 cm
Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1210

Round shape with a pointed protrusion on one side. The upper part is made in the form of a trapezoid protrusion with an oval slot.

Қапсырма– ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
7 × 6,6 × 1,6 см
Бесоба, Батыс Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1208 2304/1

Екі өркешті екі түйенің бір-бірінің жалынан тістесіп, айқасып тұрған композиция арқылы безендірілген қапсырма. Түйелердің мүсіндері бір жақ қырынан көрсетілген және әрбір дене мүшелері анық бедерленген. Түйелердің басы жақсы сомдалған, құлақтары артқа қарай тарбиған және көздері миндаль пішінді етіп анық бедерленген.
Үлпілдеген жалдары толқынды сызықшалар арқылы көрсетілген, ол кейін мойынға ұласып жатыр. Денесі шағын екі өркеші бар. Құйрығы тік, жоғары көтерілген. Алдыңғы өркештен басталған сызық бұйымды ілуге арналған ілмек түрінде жасалған. Түйелер экспрессивті үлгіде бейнеленген, жануарлардың түрлік ерекшеліктері анық көрсетілген. Төменгі бөлігінде схемалы түрде жасалған жылқы тұяғы пішініндегі шығыңқы болып тұрған қосымша бөлігі бар.

Бляхи – детали конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
7 × 6,6 × 1,6 см
Бесоба, Западный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1208 2304/1

Бляха украшены композицией из объемных фигур двух противоборствующих двухгорбых верблюдов, они как-бы переплелись в схватке, шея и голова одного из них проходит под брюхом другого, он впился в бедро, второй вцепился в горб противника. Верблюды изображены в экспрессивной манере, мастерски показаны видовые особенности животных
Фигуры верблюдов показаны в профиль и значительно детализированы. У верблюдов мощная голова с оттопыренными назад ушами, отчетливо показанными миндалевидными глазами. Пышная грива и хохолок выделена плавными линиями, которые переходят в шею. Тело узкое с двумя горбами. Хвост прямой, показан в виде узкой линии. В нижней части имеется небольшой округлый выступ со схематичным оттиском в виде копыта лошади.

Plaques - details of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
7 × 6,6 × 1,6 cm
Besoba, Western Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1208 2304/1

The plaques are decorated with a composition of three-dimensional figures of two opposing two-humped camels, they bite each other in the back of the neck. They are somehow intertwined in the fight, the neck and head of one of them passes under the belly of the other, one dug into the thigh, the second clung to the enemy's hump. Camels are depicted in an expressive manner, the animal species are expertly shown.
Figures of camels are shown in profile and are significantly detailed. Camels have a powerful head with ears protruding backwards and clearly shown almond-shaped eyes. The magnificent mane is highlighted smooth lines that go into the neck. Narrow body with two humps can be seen there. The tail is straight, raised up. In the lower part there is a small rounded ledge with a schematic impression in the form of a horse's hoof.

Қапсырма– ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. II–I ғғ.
Қола, құйма
4,9 × 3,5 × 0,6 см
4,9 ×3,4 × 1 см
4,8 × 4,2 × 0,4 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/1 ҒОМА-27/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/2 ҒОМА-27/2
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/3ҒОМА-27/3

Жыртқыш аңның мүсіні түрінде жасалған, құйма. Қырынан тұрған жыртқыштың иконографиясы жеңілдетілген, дене тұрқы ықшам, құйрығы ұзын, әрі ұшы қайырылған, аяқтары әсем, көлемді үлкен тұмсығына ерекше назар аударылып жасалған. Жыртқыштың түрін нақты анықтау қиын, жолбарыс болуы мүмкін.

Бляхи – детали конского снаряжения
II–I вв. до н.э.
Бронза, литье
4,9 × 3,5 ×0,6 см
4,9 × 3,4 ×1 см
4,8 × 4,2 × 0,4 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/1 ҒОМА-27/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/2 ҒОМА-27/2
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/3ҒОМА-27/3

Выполнены в виде фигуры хищного животного, литые. Иконография стоящего в профиль хищника упрощенная, показаны короткое узкое туловище, длинный хвост, загнутый на конце, изящные ноги, акцент выполнен на крупной, с тяжелыми пропорциями удлиненной морде. Определить вид хищника затруднительно, возможно, это тигр.

Plaques - details of horse equipment
Bronze, cast
The 2nd - 1st centuries BC
4,9 × 3,5 × 0,6 cm
4,9 ×3,4 × 1 cm
4,8 × 4,2 × 0,4 cm
West Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/1 ҒОМА-27/1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/2 ҒОМА-27/2
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1195/3ҒОМА-27/3
They are executed in the form of a figure of a predatory animal and being cast. The iconography of the predator standing in profile is simplified, showing a short narrow torso, a long tail curved at the end, graceful legs, the emphasis is on a large one, with heavy proportions of an elongated muzzle. To determine the type of predator is difficult, perhaps it is a tiger.

Ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
5,1 × 4,5 × 1,9 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
Бесоба, Батыс Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/1 МА761а,б,в ҒОМА 477
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/2 МА761а,б,в ҒОМА 477
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/3 МА761а,б,в ҒОМА 477

Сол жаққа қарап жүріп бара жатқан түйелердің көлемді мүсіні түрінде жасалған әшекейлер. Түйелер экспресивті мәнерде кескінделген, жануарлардың түрлік ерекшеліктері өте шебер көрсетілген.
Түйелер мүсіні бір қырынан және әрбір дене мүшесі анық бедерленген. Түйелердің бастары мығым құлақтары артқа жымиған, пішіндердің көлемі әркелкі, үлкен бота көздері анық бедерленген, дөңестелген жақ сүйектері анық белгіленген, тұмсығы және танауы анық бейнеленген. Сонымен қатар, бастың төбесінде жалы үшкір етіп көрсетілген. Дене тұрқы ықшам және өркештері үлкен. Құйрығы бөлек көрсетілмеген. Аяқтары қысқа әрі мығым етіп көрсетілген.

Бляхи – детали конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
5,1 × 4,5 × 1,9 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
Бесоба, Западный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/1 МА761а,б,в ҒОМА 477
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/2 МА761а,б,в ҒОМА 477
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/3 МА761а,б,в ҒОМА 477

Бляхи выполнены в виде объемной одиночной фигуры идущего верблюда, обращеного влево. Верблюды изображены в экспрессивной манере, мастерски показаны видовые особенности животных.
Фигуры верблюдов показаны в профиль и значительно детализированы. У верблюдов мощная голова с оттопыренными назад ушами, форма варьируется; отчетливо показаны большие круглые глаза; четко очерчена округлая выпуклость щеки; подчеркнуты оскал и мощная выступающая морда. Также выделен специфический заостренный хохолок на голове. Тело узкое с двумя высокими и горбами. Хвост не выделен. Ноги короткие, массивные.

Plaques - details of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
5,1 × 4,5 × 1,9 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
5,3× 5,2 × 1,8 см
Besoba, Western Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/1 МА761а,б,в ҒОМА 477
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/2 МА761а,б,в ҒОМА 477
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-691/3 МА761а,б,в ҒОМА 477

The plaques are made in the form of a volumetric single figure of a walking camel facing left. Camels are depicted in an expressive manner, the animal species are expertly shown. Camel figures are shown in profile and are significantly detailed. Camels have a powerful head with ears protruding backward, the shape varies; big round eyes are clearly shown; the rounded protuberance of the cheek is clearly outlined; underlined grin and powerful protruding muzzle. Also highlighted is a specifically pointed tuft on the head. The body is narrow with two high and humps. The tail is not selected. Legs short, massive.

Тізілмелі әшекей – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
3,4 × 3,5 × 1,8 см
3,3 × 3,6 × 1,5 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/2

Жыртқыш құстың басы түрінде жасалған әшекей. Бас өте ықшам. Үлкен бадырақ көздері және дөңгеленген шағын құлақтары кескінделген. Қалыптан тыс ұлғайтылып жасалған және төмен қарай иілген тұмсығы арқылы ерекшеленетін бейне. Төменгі бөлігі конус тәрізді және ірі төрт тесігі бар.

Пронизи – деталь конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
3,4 × 3,5 × 1,8 см
3,3 × 3,6 × 1,5 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/2

Выполнены в виде головы хищной птицы. Голова небольшая. Показаны крупные округлые глаза и маленькие закругленные ушки. Изображение отличается гипертрофированным массивным клювом, загнутым вниз. Нижняя часть конусовидной формы, с крупными четырьмя прорезями.

Pierce - a detail of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
3,4 × 3,5 × 1,8 cm
3,3 × 3,6 × 1,5 cm
Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1359/2

Made in the form of the head of a bird of prey. The head is small. Large round eyes and small rounded ears are shown. The image has a hypertrophied massive beak, bent down. The lower part of the cone-shaped, with large four slots.

Қапсырма – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
7,8 × 7 × 1,5 см
Бесоба, Батыс Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

Екі өркешті екі түйенің бір-бірінің жалынан тістесіп, айқасып тұрғаны композиция арқылы безендірілген қапсырма. Түйелердің мүсіндері бір жақ қырынан көрсетілген және әрбір дене мүшелері анық бедерленген. Түйелердің басы жақсы сомдалған, құлақтары артқа қарай тарбиған және көздері миндаль пішінді етіп анық бедерленген. Үлпілдеген жалдары толқынды сызықшалар арқылы көрсетілген, ол кейін мойынға ұласып жатыр. Денесі шағын екі өркеші бар. Құйрығы тік, жоғары көтерілген. Алдыңғы өркештен басталған сызық бұйымды ілуге арналған ілмек түрінде жасалған. Түйелер экспрессивті үлгіде бейнеленген, жануарлардың түрлік ерекшеліктері анық көрсетілген.

Бляхи – детали конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
7,8 × 7 × 1,5 см
Бесоба, Западный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

Бляхи украшены композицией из объемных фигур двух противоборствующих двухгорбых верблюдов, они кусают друг друга в загривок. Фигурки верблюдов показаны в профиль и значительно детализированы. У верблюдов мощная голова с оттопыренными назад ушами, отчетливо показанными миндалевидными глазами. Пышная грива выделена плавными линиями, которые переходят в шею. Тело узкое с двумя горбами. Хвост прямой, поднят вверх. Линия, ведущая от передних горбов, переходит в закругленную петлю для подвешивания предмета. Верблюды изображены в экспрессивной манере, мастерски показаны видовые особенности животных.

Plaques - details of horse equipment
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
7.8 × 7 × 1.5 cm
Besoba, Western Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

The plaques are decorated with a composition of three-dimensional figures of two opposing two-humped camels, they bite each other in the back of the neck. Figures of camels are shown in profile and are significantly detailed. Camels have a powerful head with ears protruding backwards and clearly shown almond-shaped eyes. They are somehow intertwined in the fight, the neck and head of one of them passes under the belly of the other, one dug into the thigh, the second clung to the enemy's hump. Camels are depicted in an expressive manner, the animal species are expertly shown.

Қапсырмалар – ат әбзелінің бөлшектері
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
6,9 × 5,6 × 1,8 см
6,6 × 5,6 × 2,3 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 2

Бұйым бір-біріне қарап тұрған екі еліктің бастары арқылы безендірілген. Еліктің мойны мен басы жүрекше пішіндес мүсінді құрап тұр. Бастары бір қырынан көрсетілген, көз жанары үлкен ұяшыққа ұқсас және тұмсығы мен аузы біріккен түрде созылыңқы етіп жасалған. Ұзын құлақтары жоғары көтеріліп, құлақтың ұяшығы анық бедерленген. Жануарлар нәзіктік үлгісінде бейнеленген.

Бляхи – детали конского снаряжения
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
6,9 × 5,6 × 1,8 см
6,6 × 5,6 × 2,3 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 2

Изделие украшено головами двух косуль, смотрящих друг на друга. Шеи и головы образуют сердцевидную фигуру. Головы показаны в профиль, с выделеными зрачками в роговицах, носовая часть вытянутая без выделения ротовой части. Длинные уши подняты вверх, выделены ушные раковины. Животные изображены с присущим прототипу изяществом.

Plaques - horse equipment details
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze
6,9 × 5,6 × 1,8 cm
6,6 × 5,6 × 2,3 cm
Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 2

The product is decorated with the heads of two deer, looking at each other. Neck and head form a heart-shaped figure. The heads are shown in profile, with highlighted pupils in the corneas, the nasal part is elongated without isolation of the oral part. Long ears are raised up, auricles are highlighted. The animals are depicted with a grace inherent in the prototype.

Айылбастар
Ж.с.д. II–I ғғ.
Қола, құйма
3,2 × 0,3 см
3,7 × 0,4 см
5 × 0,2 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/1
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/2
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/3

Жылқы жүгенінің бөлшегі, алты, сегіз және тоғыз сым шабақ дөңгелек тәрізді жасалған. Ортасында дөңгелек тесігі бар.

Распределители ремней
II–I до н.э.
Бронза, литье
3,2 × 0,3 см
3,7 × 0,4 см
5 × 0,2 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/1
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/2
Инв. № ҚҰРМ уқ 1215/3

Детали конской узды, выполнены в виде колесика с шестью, восемью и девятью спицами. В центре имеется округлое отверстие.

Belt distributors
The 2nd - 1st BC
Bronze, cast
3,2 × 0,3 см
3,7 × 0,4 см
5 × 0,2 см
Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚҰРМ уқ 1215/1
Inv. № ҚҰРМ уқ 1215/2
Inv. № ҚҰРМ уқ 1215/3

Details horse bridle, made in the form of a wheel with six, eight and nine spokes. In the center there is a rounded hole.

Айылбас – ат әбзелінің бөлшегі
Ж.с.д. IV–II ғғ.
Күміс, құйма
6 × 6 × 5,2 см
Қызылүйік ғибадатханасы, Батыс Қазақстан
З. Самашев, А. Оңғарұлының қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Үшбұрыш пішінді, бедерлі. Үш еліктің бейнесі үшбұрышты бұйымды құрап тұр. Ортасына еліктің лағының мүсіні орналастырылған. Шөп қоректілер бір жақ қырымен бейнеленген, созылыңқы әрі көлемді тұмсығы бар, құлақтары ұзын, шағын ғана денесі S-пішінді етіп иілген, аяқтары бүгілген қалыпта бедерленген. Қысқа қайрылған құйрықтары бұрыштарға сәйкестендіріліп жасалған. Жатқан қалыпта сомдалған жануарлардың барлығының бейнесі бір мақсатты орындауға, яғни геометриялық мүсінді барынша толықтыруға бағытталған.

Бляха – деталь конского снаряжения
IV–II вв. до н.э.
Серебро, литье
6 × 6 × 5,2 см
Святилище Кызылуйик, Западный Казахстан
Раскопки З. Самашева, А. Онгарулы
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Треугольной формы, ажурная. Представляет собой изображение трех косуль, вписанных в треугольник. В центре размещена фигура олененка. Травоядные изображены в профиль, с крупными удлиненными мордами, длинными ушами, узкими телами изогнутыми в S-видной форме, подогнутыми ногами. Короткие закругленные хвосты размещены именно в углах треугольников. Все в изображении животных подчинено одной задаче – создать ощущение глубины и максимально полной наполненности геометрической фигуры, лежащей в основе.

Plaque - horse equipment detail
The 4th-2nd centuries BC
Silver, casting
6 × 6 × 5,2 cm
Sanctuary Kyzyluyik, Western Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev, A. Onggaruly
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Triangular shape, tracery. It is an image of three roe deer inscribed into the triangle. In the centre is placed the figure of a deer. Herbivores are depicted in profile, with largely elongated muzzles, long ears, narrow bodies curved in S-shape form, with bent legs. Short rounded tails are located exactly in the corners of the triangles. Everything in the image of animals is subordinated to one goal - to create a feeling of depth and the fullest possible fullness of the geometric figure underlying.

Айылбас
Ж.с.д. II ғ.
Қола, құйма
4,9 × 3 × 0,9 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1211

Жүгеннің бөлшегі – зооморфты айылбас. Тік бұрышты жиекті дөңгелек және жылжымайтын ілмегі бар науа тәрізді айылбас. Композиция бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі арқардың басынан тұрады. Бастар сызба түрінде көрсетілген, миндаль тәрізді көз, мұрын, құлақ, иректелген мүйіз сызықшалар арқылы көрсетілген. Айылбас түйіскен сақалдар арқылы безендірілген.

Пряжка
II в. до н.э.
Бронза, литье
4,9 × 3 × 0,9 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1211

Деталь конской узды – зооморфная подпружная пряжка. Желобчатая пряжка круглая с прямоугольной рамкой и неподвижным крючком-застежкой. Композиция состоит из двух противопоставленных голов горных баранов. Головы показаны.

Buckle
The 2nd century BC
Bronze, cast
4,9 × 3 × 0,9 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1211

The horse bridle detail is a zoomorphic spring-loaded buckle. Grooved buckle round with a rectangular frame and a fixed hook-fastener. The composition consists of two opposing heads of mountain sheep. The heads are shown schematically, the lines are almond-shaped eyes, nose, ears, horns with a scalloped outer edge. The clasp is framed with contiguous animal beards.

Таутеке мүйізді қанатты аттардың мүсіндері
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
16,5 × 10,6 × 1,8 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-2082 А3-418

Бас киімнің негізгі элементтерінің бірі. Мүсіннің негізі – алтын төсемшелермен оралған ағаш. Алтын жапсырмалар бір-бірімен жақсылап қиюластырылған және ағаш негізге ұсақ қола шегелермен бекітілген екі бойлық бөліктен құралған. Мүйіздері мен құлақтары бөлек дайындалған және бастың ойықтарына, ал құс қанаттары – жауырын ойықтарына қондырылған.

Протомы крылатых коней с рогами козла
V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
Размер 16,5 × 10,6 × 1,8 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-2082 А3-418

Основа скульптуры – дерево, обкладка из листового золота. Вырезанные из дерева протомы коней сохранились полностью. Золотая обкладка состоит из двух продольных половинок, хорошо подогнанных друг к другу и крепившихся к деревянной основе мелкими бронзовыми гвоздиками. Рога и уши изготовлены отдельно и вставлены в прорези на голове, птичьи крылья – в прорези на лопатках.

Protocols of winged horses with the horns of a goat
The 5th – 4th centuries BC.
Gold, stamping
Size 16.5 × 10.6 × 1.8 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-2082 А3-418

The basis of the sculpture is wood, a plate of gold leaf. Cut out of the tree protoms horses remained completely. The gold plate consists of two longitudinal halves, well fitted to each other and fastened to a wooden base with small bronze studs. A horns and ears are made separately and inserted into the slots on the head, bird wings - in the slots on the shoulder blades.

Тік қарғыған аттың жарты бөлігі түріндегі тіліктер
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
6,5 × 5,2 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Солға және оңға қарай қарғы, құлақтарын шұнтита тік көтерілген аттың/айғырдың жарты мүсіні түріндегі қапсырмалар. Аласа бедер техникасында орындалған. Көздері, аузы, танауы нобайлап берілген, жақ сүйегі сызықпен көрсетілген, құлағы артқа жымырайған, маңдайына кекіл түскен. Ұзын жалы төрт-бес тұтамға бедерленіп бөлінген, ал кекіл шаштары иір сызықтармен көрсетілген. Қабырғаларын орақ тәріздес қылып қысып жаншу арқылы жасаған. Аттардың алдыңғы аяқтары сесті күйде жоғарыға көтерілген.

Пластины в виде лошади, повернутой налево и направо
V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
6,5 × 5,2 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Изображена передняя половина корпуса лошадей, данная в противоположных позициях; исполнены в технике низкого рельефа. Схематично переданы глаза, рот, ноздри, скулы подчеркнуты линией; уши прижаты, на лоб спускается челка. Длинная грива рельефно разделена на четыре-пять прядей, а волосы обозначены извилистыми линиями. Ребра подчеркнуты серповидными вдавлениями. У коней передние ноги подняты вверх в угрожающем положении. Это поза грызущихся жеребцов.

A plates in the shape of a horse, turned left and right
The 5th - 4th centuries BC.
Gold, stamping
6.5 × 5.2 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akishev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

The front side of the horse's body, shown in opposite positions, made in the technique of low relief. Schematically transferred eyes, mouth, nostrils, underlined lines of the cheekbones; ears pressed against his forehead. The long mane in relief is divided into four to five strands, and hair is marked by winding lines. The ribs are underlined by crescents. In horses, the front legs are raised in a dangerous position. This is the pose of gnawing stallions.

Мысық тұқымдас жыртқыш пен тау текенің арпалысы бейнеленген салпыншақ
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, паталь, бедерлеу, ою
6,3 × 5,2 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Таутеке мен мысық тектес жыртқыштың арпалысы мәнерленіп бедерленген. Жыртқыш бір қырынан тұрған қалыпта бедерленген, оның денесі доғал пішінде, аяқтары түзу, мойны мен басы артқа қарай бұрылып және таутекенің мүйізін тістеп тұрған кейіпте сомдалған. Таутекенің мүсінінде тек оның басы ғана бедерленген. Мойны ұзын, басы әдемі етіп сомдалған. Миндаль пішіндес шағын көзі, аузы, танауы, ұзынша үшбұрыш пішінді құлағы көрсетілген. Мүйіздің түбі маңдай мен құлақ аралығында орналасқан. Мүйіздің жиектері бедерленген доға тәрізді иілген қалыпта сомдалған.

Подвеска с изображением сцены терзания кошачьим хищником горного козла
IV–III вв. до н.э.
Дерево, паталь, барельеф, резьба
6,3 × 5,2 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Изделие представляет собой стилизованную сцену терзания. Хищник изображен стоящим в профиль, тулово изогнуто в дугу, ноги поставлены прямо, голова обернута назад. Он кусает рог горного козла. Показана только верхняя часть тела горного козла. Шея длинная, голова изящная. Показаны небольшие миндалевидные глаза, рот, ноздри, треугольные удлиненные уши.

A pendant depicting a scene of anguish by a cat's predator of a mountain goat
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, patal, bas-relief, carving
6,3 × 5,2 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк3-4929

The product represents a stylized scene of torment. The predator is depicted standing in profile, the body curves into an arc, the legs are set straight, the head is wrapped back. He bites the horn of a mountain goat. Only the upper part of the body of the mountain goat is shown. The neck is long, the head is graceful. Shown are small almond-shaped eyes, mouth, nostrils, triangular elongated ears.

Арқардың басы бейнеленген салпыншақ
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, фольга, ою, бедерлеу, қаптау
6,9 × 7,9 × 1,4 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Негізі өрнекті ұзынша цилиндр түрінде жасалған. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты аңның басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, тегіс және сопақша пішінде сомдалған. Арқардың басының әр бөлшегін толық мәнерлеп суреттеу арқылы бұйымды жасаған. Арқардың басы кіші, көз қиығы бадам дәні тәрізді, тұмсығы делдиген. Жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бедерленген. Ірі мүйізі бедерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

Подвеска с изображением головы горного барана
IV–III вв. до н.э.
Дерево, фольга, резьба, барельеф, плакирование
6,9 × 7,9 × 1,4 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от него размещена голова копытного, которая вкупе с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупый миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закругляется в виде завитка. Голова и борода покрыты золотой фольгой, а рог, линия которого образует внутренний завиток, украшен оловом.

Pendant with the image of the head of a mountain ram
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, foil, carving, bas-relief, cladding
6,9 × 7,9 × 1,4 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк3-4933

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. From the below is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl. The head and beard cover with gold foil, and the horn, the line of which forms an inner curl, is decorated with tin.

Қиял-ғажайып аң бейнесі түріндегі салпыншақ
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, фольга, ою
9,5 × 7,3 × 5 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ПМО тк4-5554

Өрнек композициясы жатқан қалпында бедерленген қиял ғажайып аңның көлемді мүсінінен және оның аяқ жағында қарама-қарсы сомдалған самұрықтың бастарынан құралған. Қиял-ғажайып аңның дене тұрқы құйрығы қайрылып тұрған мысық тектес жыртқыштың денесі және басы полиморфты. Басы нақышты, жыртқышқа тән, қоңқақ танаулы бет әлпет, сопақша көлемді көз және жапырақша пішінді кішкене құлақтары бедерленген.
Ұзын мойынды самұрықтың басы иіліп, күрделі өрнекті көрсетіп тұр. Тұмсығы көлемді және төмен қарай иіліп тұр. Жалы қысқа және түзу. Үшбұрышты айдары жалдан біршама биік етіп көрсетілген.

Трехмерная бляха в виде фантастического зверя
IV–III вв. до н.э.
Дерево, фольга, резьба
9,5 × 7,3 × 5 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ҚР ПМО тк4-5554

Фантастическое животное совмещает в себе признаки копытного животного и кошачьего хищника. Животное изображено лежащим. Имеет короткую морду с крупным носом, оскаленную пасть, округлые глаза с массивными веками, крупные уши с заостренным окончанием. Имеются рога в виде удлиненной петли, закругленной на окончании. Хвост в виде фигуры «S», с рифленой поверхностью.
Фигуры грифонов стилизованные, развернуты в спираль. Представляют собой профильные изображения. Показана голова с массивным клювом, загнутым вниз, округлыми глазами и треугольным хохолком, отогнутым назад. Грива с ровным внешним краем. Покрыта поперечными линиями. Хвост в виде удлиненной каплевидной фигуры, в пространстве между ними – две аналогичные фигуры меньшего размера.

Three-dimensional badge in the form of a fantastic beast
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, foil, carving
9.5 × 7,3 × 5 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҚР ПМО тк4-5554

A fantastic animal combines the signs of an ungulate animal and a cat's predator. The animal is shown lying. Has a short muzzle with a large nose, a bared mouth, round eyes with massive lids, large ears with a pointed end. There are horns in the form of an elongated loop, rounded at the end. The tail is in the form of a figure "S", with a corrugated surface.
The figures of the griffins are stylized, they turn into a spiral. They are profiled images. Showing a head with a massive beak, bent down, round eyes and a triangular tuft, bent back. Mane with smooth outer edge. It is covered by transverse lines. The tail is in the form of an elongated teardrop shaped figure, in the space between them - two similar figures of a smaller size.

Аттың маңдай әшекейі
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, фольга, ою, қаптама
26 × 11,6 × 0,8 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк4-5568

Мысық тектес жыртқыштың және самұрықтың басы бейнеленген аттың маңдай алды әшекейі. Мысық тектес жыртқыштың басы көлемді, жалпақ етіп сомдалған және бадырайған көздері қарашықсыз бейнеленген. Жыртқыштың келбетін үшкір, көлемді құлақтары, трапеция пішінді мұрны және кішкентай ғана етіп бедерленген ауызы толықтырып тұр. Шабуылдап тұрған қалыптағы самұрықтардың тырнақтары жыртқыштың иегінің астына бекітілген. Самұрықтардың арқа тұстары және алдыңғы аяқтары түйістіріліп бедерленген. Самұрықтың бастары өте көркем бейнелі, ауызы ашық, танауы кең, көздері бадырақ және бедерлі жалдары бар.

Налобная бляха
IV–III вв. до н.э.
Дерево, фольга, резьба, плакирование
26 × 11,6 × 0,8 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк4-5568

Выполнено в виде головы кошачьего хищника и двух грифонов. Голова кошачьего хищника широкая, крупная, показаны крупные глазницы, без зрачков. Облик дополняют крупные уши с заостренным окончанием и завитком у основания на внутренней стороне, удлиненный нос трапециевидной формы и небольшой рот. К подбородку крепятся когтями два грифона, которые встали на дыбы в атакующей позе. Спины и передние лапы соприкасаются друг с другом. Головы грифонов проработаны очень хорошо, показаны широкий нос с открытым ртом, крупные глазницы и рельефная грива.

Head piece
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, foil, carving, cladding
26 × 11,6 × 0,8 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк4-5568

It is executed in the form of a head of a cat predator and two griffins. The head of the cat's predator is wide, large, large eye sockets are shown, without pupils. The appearance is complemented by large ears with a pointed end and a curl at the base on the inside, an elongated nose of a trapezoidal shape and a small mouth. Two griffins are fastened to the chin by claws, and they stand on their hind legs in an attacking pose. Backs and forepaws touch each other. Heads of griffins are working very well, showing a wide nose with an open mouth, large eye sockets and a relief mane.

Бүркіт басты самұрық бейнеленген әшекей
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, ою
6 × 4,3 × 0,6 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк4-5576

Самұрықтың тұмсығы көлемді етіп жасалған және төмен қарай иілген, көзі миндаль пішінді және кекілі үлкен, ұшы үшкір етіп сомдалған. Кекілдің төменгі жағында қатпарлы тізбек түріндегі жал көрсетілген.

Нашивка в виде протомы орлиноголового грифона
IV–III вв. до н.э.
Дерево, резьба
6 × 4,3 × 0,6 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк4-5576

Орлиноголовый грифон показан с массивным загнутым клювом, глазами миндалевивной формы и крупным, находящимся немного под углом хохолком с заостренным окончанием. Ниже хохолка находится грива, образованная из ряда чешуек.

Patch in the form of a proto-eaglehead gryphon
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, carving
6 × 4,3 × 0,6 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк4-5576

The eagle-head griffin is shown with a massive curved beak, eyes of an amygdala shape and a large, slightly tapered crest with a pointed end. Below the tuft is a mane formed from a series of scales.

Екі жағында арқардың басы бейнеленген сулық
Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, фольга, ою, қаптау
22 × 6,5 × 1,2 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк4-5583

Сулықтың екі ұшы арқардың бас түрінде әшекейленген. Арқардың басы сопақша пішінді, жалпақ етіп және бір жақ қырынан суреттелген. Арқардың шағын ғана қыли көзі, үлкен танауы, ұзынша жақ сүйегінің ұшы сүйірленіп аяқ көрсетілген және құлағының төменгі бөлігі жуан ұшы үшкір етіп сомдалған. Маңдайы кең, мүйізі бедерлі және артқа қарай серіппе түрінде оратылып ұшы желкесіне тіреліп тұр. Сақалдың сұлбасы бастың жоғарғы жағына мүйізге қарсы бағытта оратылып көрсетілген және сырты алтынмен қапталған.

Псалий с окончаниями в виде голов баранов
IV–III вв. до н.э.
Дерево, фольга, резьба, плакирование
22 × 6,5 × 1,2 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк4-5583

Окончания псалий выполнены в виде голов баранов. Голова барана показана в профиль, плоская, овальной формы. Показаны небольшие раскосые глаза, крупный нос, расширяющийся к кончику, удлиненные узкие щеки, размещенные под углом и крупные заостренные уши с округлым завитком у основания. Лоб широкий, рога рельефные и откинуты назад спиралью, конец которой упирается в затылочную часть. Борода не выражена, и идет как ажурный ободок вокруг рогов.

Psalm with endings in the form of rams heads
The 4th – 3rd centuries BC
Wood, foil, carving, cladding
22 × 6,5 × 1,2 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк4-5583

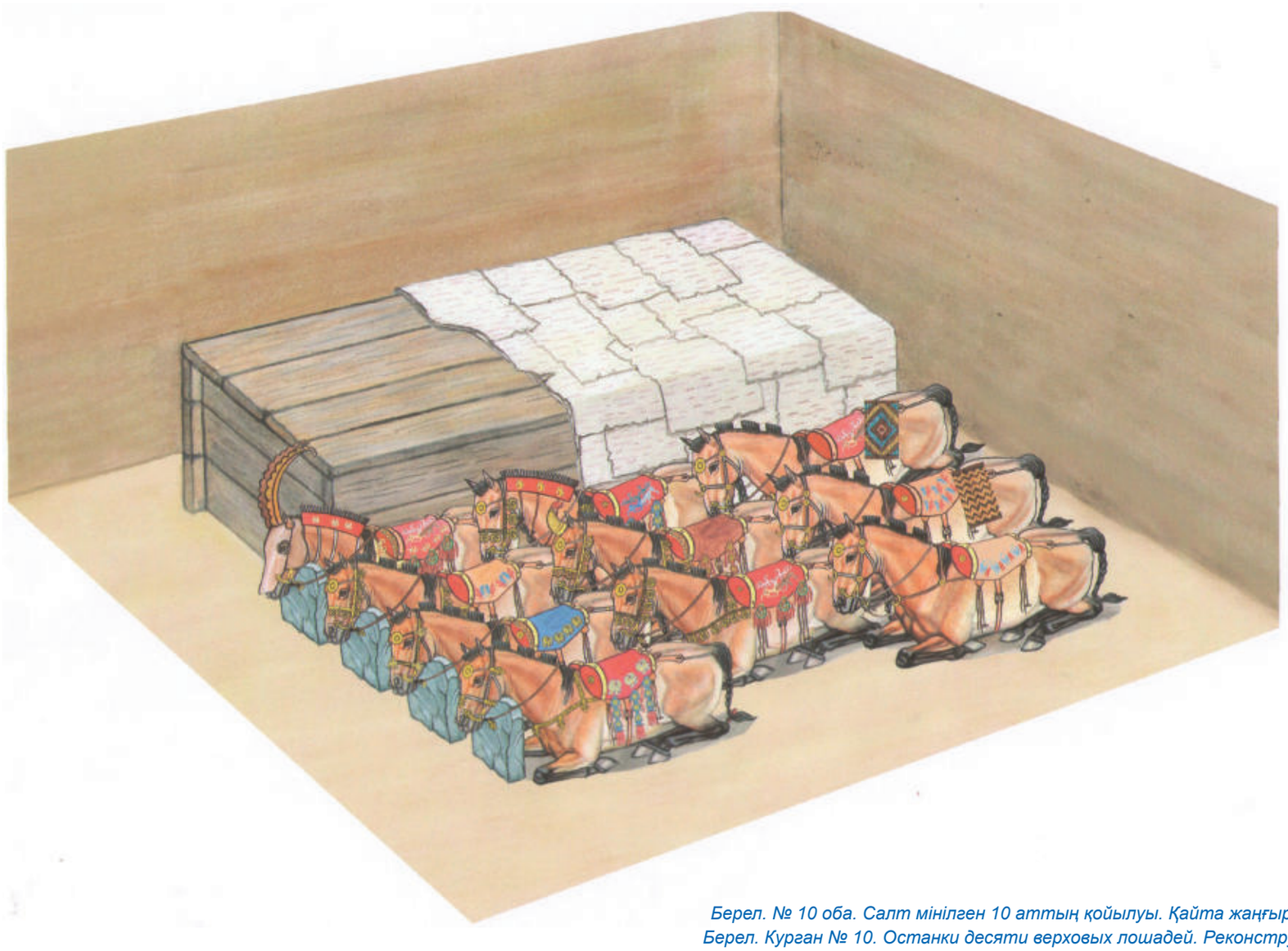
The endings of the psalias are made with the form of rams' heads. The ram's head is shown in profile, flat, oval in shape. Shown are small, slanted eyes, a large nose that widens toward the tip, elongated narrow cheeks placed at an angle and large pointed ears with a rounded curl at the base. The forehead is wide, the horns are embossed and thrown back by a spiral, the end of which rests against the occipital part. The beard is not expressed, and goes like an openwork bezel around the horn.

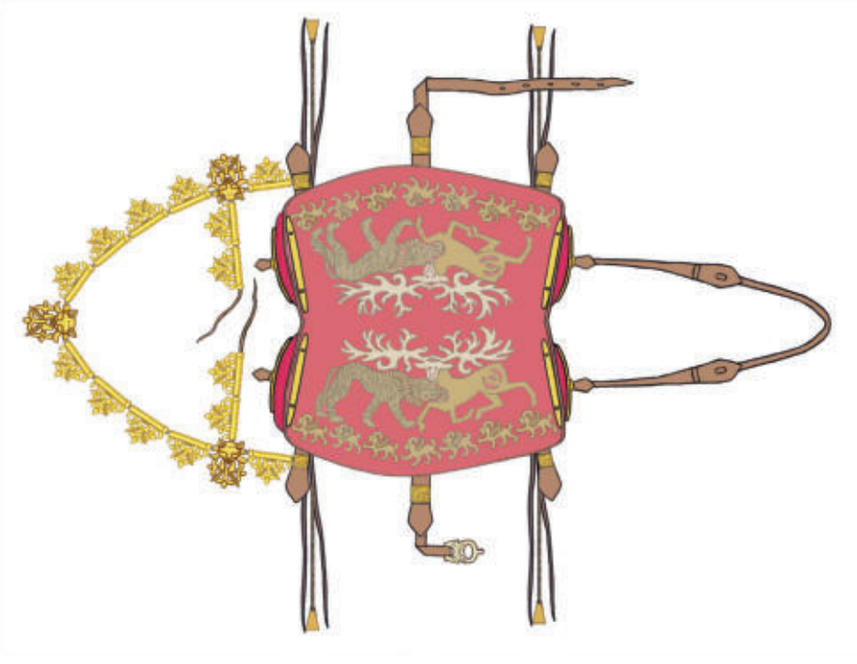
Берел. № 11 оба. Бек бассүйегінің антропологиялық қайта жаңғыртпасы
Берел. Курган № 11. Антропологическая реконструкция по черепу вождя
Berel. Mound № 11. Anthropological reconstruction along the skull of the leader

Пазырық. 5-оба. Киіз кілем. Сал атты. Ж.с.д. IV ғ.
Пазырык. Курган № 5. Войлочный ковер. Всадник. IV в. до н.э.
Pazyryk. Mound № 5. Felt carpet. Rider. The 4th century BC

Берел. № 10 оба. Салт мінілген 10 аттың қойылуы. Қайта жаңғыртпа
Берел. Курган № 10. Останки десяти верховых лошадей. Реконструкция
Berel. Mound № 10. Remains of 10 riding horses. Reconstruction

Берел. № 11 оба. Қайта жаңғыртылған ер-тоқым
Берел. Курган № 11. Реконструкция седла
Berel. Kurgan № 11. Reconstruction of the saddle

Берел. № 36 оба. Аттың қайта жаңғыртылған салтанатты-жерлеулік жабдықтары
Берел. Курган № 36. Реконструкция парадно-погребального убранства коня
Berel. Mound № 36. Reconstruction of the ceremonial-funerary decoration of the horse

Қанатты пырақ. Кесте. Берел
Крылатый конь. Вышивка. Берел
Winged horse. Embroidery. Berel

Пазырық. 5-оба. Күйме. Ж.с.д. IV ғ.
Пазырык. Курган № 5. Колесница. IV в. до н.э.
Pazyryk. Mound №5. Chariot. The 4th century BC

Жолбарыс тәрізді самұрықтың мүсіні: «патша» штандартының жоғарғы бөлігі немесе жерленген бас жетекші аттың бетпердесінің элементі. Берел. Шығыс Қазақстан
Фигура тигрогрифона: навершие штандарта «царя» или элемент сложной головной маски погребального коня. Берел. Восточный Казахстан
The figure of a tigrogryphon: the tops of the standard of the “king” or an element of a complex head mask of a burial horse. Berel. East Kazakhstan

Айылбас
Ж.с.д. II ғ.
Қола, құйма
11,4 × 4,8 × 0,7 см
Жусанды, Батыс Қазақстан
М. Сдыков, Р. Миргалиевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1386

Жұқа селдір. Композиция бұрыштары дөңгеленген тік бұрышты жақтаудың ішіне орналастырылған. Композицияда екі алдыңғы тізесі бүгіліп құлаған үлкен түйенің мойнынан тістеп тұрған жыртқыш бейнеленген. Түйенің басы төмен еңкейген, алдыңғы екі аяғы бүгулі, денесі ірі, екі өркеші анық көрсетілген және құйрығы ілмек тәрізденіп бір жақ қырынан бейнеленген. Жыртқыш шабуылды қозғалыс жасап тұрған қалыпта бейнеленген. Кейбір дене мүшелері анық көрсетілмеген.

Пряжка
II в. до н.э.
Бронза, литье
11,4 × 4,8 × 0,7 см
Жусанды, Западный Казахстан
Раскопки М. Сдыкова, Р. Миргалиева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1386

Ажурная. Композиция вписана в прямоугольную рамку с закругленными углами. Композиция состоит из объемных фигур упавшего на передние колени верблюда и хищника, терзающего его в области нижней части шеи. Верблюд показан в профиль, с опущенной головой, с подогнутыми передними ногами, тулово массивное, четко выделяются два горба, хвост выделен крючком. Хищник показан в экспресивной позе, атакует сверху.

Buckle
The 2nd century BC
Bronze, cast
11,4 × 4,8 × 0,7 cm
Zhusandy, Western Kazakhstan
Excavations of M. Sdykov, R. Mirgaliyev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1386

Openwork. The composition is inscribed in a rectangular frame with rounded corners. The composition consists of three-dimensional figures of a camel and a predator falling on its front knees, tearing it in the lower part of the neck. The camel is shown in profile, with its head down, with its front legs bent, the body is massive, two humps stand out clearly, the tail is crocheted. Predator is shown in an expressive pose, attacking from above.

Айылбас
Ж.с.д. II ғ.
Қола, құйма
8,7 × 3,7 × 0,6 см
Қарамұрын 2, 1-оба, Орталық Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚҰРМ уқ 1216

Жұқа селдір. Композиция бұрыштары дөңгеленген тік бұрышты жақтаудың ішіне орналастырылған. Бұрыштарында шағын дөңгелек саңылаулар бар.
Композицияда екі алдыңғы тізесі бүгіліп құлаған үлкен түйенің мойнынан тістеп тұрған жыртқыш бейнеленген. Түйенің басы төмен еңкейген, алдыңғы екі аяғы бүгулі, денесі ірі, екі өркеші анық көрсетілген және құйрығы ілмек тәрізденіп бір жақ қырынан бейнеленген. Жыртқыш шабуылды қозғалыс жасап тұрған қалыпта бейнеленген. Кейбір дене мүшелері анық көрсетілмеген.

Пряжка
II в. до н.э.
Бронза, литье
8,7 × 3,7 × 0,6 см
Карамурын 2, курган 1, Центральный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚҰРМ уқ 1216

Ажурная. Композиция вписана в прямоугольную рамку с закругленными углами. По углам выполнены небольшие округлые отверстия.
Композиция состоит из объемных фигур упавшего на передние колени верблюда и хищника, терзающего его в области нижней части шеи. Верблюд показан в профиль, с опущенной головой, с подогнутыми передними ногами, тулово массивное, четко выделяются два горба, хвост выделен крючком. Хищник показан в экспресивной позе, атакует сверху. Части тела выделены нечетко.

Buckle
The 2nd century BC
Bronze, cast
8,7 × 3,7 × 0,6 cm
Karamuryn 2, mound 1, Central Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚҰРМ уқ 1216

Openwork. The composition is inscribed in a rectangular frame with rounded corners. Small rounded holes are made in the corners.
The composition consists of three-dimensional figures of a camel and a predator falling on its front knees, tearing it in the lower part of the neck. The camel is shown in profile, with its head down, with its front legs bent, the body is massive, two humps stand out clearly, the tail is crocheted. Predator is shown in an expressive pose, attacking from above. Parts of the body are not clearly distinguished.

Ауыздық
VII–IX ғғ.
Темір, құйма
20,2 × 3,3 × 1,9 см
20,2 × 4,4 × 2,2 см
23 × 3 × 2,2 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚК.К.1.1
Инв. № ҚК.К.2.2
Инв. № ҚК.К.4.17

Екіқұрамды. Темір сымдар ішкі жағында тамшы тәрізді ойығы бар екі шетінен жұмырланған кеңеюмен аяқталады. Бұл кеңейтулер жүген мен шылбырды бекіту үшін қызмет атқарады. Сыртқы сақиналарының көлемі үлкен.

Удила
VII–IX вв.
Железо, литье
20,2 × 3,3 × 1,9 см
20,2 × 4,4 × 2,2 см
23 × 3 × 2,2 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚК.К.1.1
Инв. № ҚК.К.2.2
Инв. № ҚК.К.4.17

Двусоставные. С обеих сторон пруты заканчиваются закругленными расширениями с прорезью каплевидной формы внутри. Эти расширения служили для крепления ремней оголовья и повода. Внешние кольца имеют большие размеры.

Bit
The 7th - 9th centuries
Iron, casting
20,2 × 3,3 × 1,9 cm
20,2 × 4,4 × 2,2 cm
23 × 3 × 2,2 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № №ҚК.К.1.1
Inv. № ҚК.К.2.2
Inv. №ҚК.К.4.17

Two-parted. On both sides, the rods end with rounded extensions with a teardrop-shaped slot inside. These extensions were used to fasten the headband and halter belts. Outer rings are large.

Сулығы бар ауыздық
VII–IX ғғ.
Темір, сүйек, құйма, ойма
11,5 × 1,2 см
12 × 2 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № КК.К.4.27

Екі құрамалы, S-тәрізді бүгілген, сүйектен жасалған тегіс сулықтары бар ауыздық. Сулықтың екі ілгегі бар: біреуі – ауыздықтың түймесі өту үшін, басқасы – жүген белдігімен жалғастыруға арналған. Ауыздықтың сыртқы жағындағы ілгектер сегіз санының пішіні тәрізді безендірілген.

Удила с псалиями
VII–IX вв.
Железо, кость, литье, резьба
11,5 × 1,2 см
12 × 2 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № КК.К.4.27

Двусоставные с S-видноизогнутыми уплощенными псалиями из кости. Псалии имели две петли: одна – для пропуска петли грызла, другая – для сцепления с ремнем оголовья. С внешней стороны удил петли оформлены в виде восьмерковидной фигуры.

Bit with psalm
The 7th - 9th centuries
Iron, bone, cast, carving
11,5 × 1,2 cm
12 × 2 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № КК.К.4.27

Two-parted with S-visible curved flattened cheek-pieces from bone. The cheek-pieces had two loops: one - to nip the loops of bit mouthpiece, the other - for coupling with the headband belt. From the outside, the fishing loops are decorated as an eight-figured figure.

Ауыздықты сулық
Ортағасыр дәуірі
Темір, құйма
19,2 × 15 × 2,1 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1263

S-тәрізді бүгілген жалпақ сулықтары бар екі құрамалы ауыздық. Сулықтың екі ілмегі бар: біреуі – ауыздықтың түймесін өткізу, басқасы – жүгеннің белдігін жалғастыру үшін жасалған. Сыртқы ілмектердің ішкі ілмектерге қарағанда көлемдері үлкен.

Псалий с удилами
Средневековье
Железо, литье
19,2 ×15 ×2,1 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1263

Двусоставные с S-видноизогнутыми уплощенными псалиями. Псалии имели две петли: одна – для пропуска петли грызла, другая – для сцепления с ремнем оголовья. Внешние петли большего размера, нежели внутренние.

Psalim with bits
Middle age
Iron, casting
19,2 × 15 × 2,1 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1263

Two-parted with S-visible curved flattened cheek-pieces from bone. The cheek-pieces had two loops: one - to nip the loops of bit mouthpiece, the other - for coupling with the headband belt. External loops are larger than internal loops.

Үзеңгі
VIII–IX ғ. басы
Темір, соғу
11,3 × 12,3 × 1,2 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № КК.К.4.31

Жоғарғы жағында саңылауға арналған ірі сопақ құлақшасы және тік бұрышты жалпақ басқышы бар арка пішінді үзеңгі. Қимасында сопақша сымнан жасалған.

Стремена
VIII–начало IX в.
Железо, ковка
11,3 × 12,3 × 1,2 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № КК.К.4.31

Арочной формы, с крупным овальным ушком сверху для отверстия и прямоугольной плоской подножкой. Изготовлены из прута овального в сечении.

Stirrups
The 8th – the beginning of the 9th centuries
Iron, forging
11,3 × 12,3 × 1,2 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № КК.К.4.31

Arch-shaped, with a large oval ear on top for a hole and a rectangular flat footboard. Made by an oval rod in cross-section.

Айылбас
VIII–IX ғ. басы
Сүйек, ойма
3 × 5 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № КК.К.4.32, 34

Пішіні тікбұрышты, ірі, көлемді айылбас. Бауды өткізуге арналған екі сопақ саңылауы бар. Қалқаншаның жиекке өту жолы көрсетілмеген. Тілшігі кішкентай, ұштары жұмырланған.

Пряжка
VIII–начало IX в.
Кость, резьба
3 × 5 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № КК.К.4.32, 34

Крупная, массивная, прямоугольной формы. С двумя овальными отверстиями для продевания ремня. Переход от щитка к рамке не выделен. Язычок небольшой, с закругленным окончанием.

Buckle
The 8th – the beginning of the 9th centuries
Bone, carving
3 × 5 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № КК.К.4.32, 34

Large, massive, rectangular shape. With two oval holes for threading the belt. The transition from the shield to the frame is not selected. The reed is small with a rounded end.

Үзеңгі
VII–XIII ғғ.
Темір, соғу
14,3 × 4,4 × 16,2 см
15,7 × 17 × 4,4 см
Талғар қалашығы, Жетісу
Д. Воякиннің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1031/1-2

Арка пішінді, жоғарғы жағында өтпелі саңылау, төменгі бөлігінде жалпақ пластинасы бар үзеңгі. Сымнан жасалған, ол төменгі жағынан аяқ қою үшін жалпайтылған және жоғарғы жағында ұзартылған пішіндегі сопақша саңылау орнатылған. Сопақша саңылау белдік өткізуге арналып жасалған, оның көмегі арқылы үзеңгі ерге бекітілді.

Стремена
VII–XIII вв.
Железо, ковка
14,3 × 4,4 × 1,6 см
15,7 × 17 × 4,4 см
Городище Талгар, Жетысу
Раскопки Д. Воякина
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1031/1-2

Арочной формы, со сквозным отверстием сверху, с широкой пластиной в нижней части. Изготовлены из прута, который расплющен снизу для фиксации ноги и сверху для отверстия овальной удлиненной формы. Оно предназначалось для продевания ремня, с помощью которого стремя крепилось к седлу.

Stirrups
The 7th - 13th centuries
Iron; forging
14,3 × 4,4 × 1,6 cm
15,7 × 17 × 4,4 cm
Settlement Talgar, Zhetysu
Excavations of D. Voyakin
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1031/1-2

Arch-shaped, with a through hole at the top and a wide plate at the bottom. Made of a rod that is flattened underneath for fixing the leg and on top for an oval elongated hole. It was intended for threading the belt with which the stirrup was attached to the saddle.

Үзеңгі
VII–XIII ғғ.
Темір, соғу
13,7 ×14,2 × 2,9 см
11,7 × 14 × 2,6 см
Талғар қалашығы, Жетісу
Д. Воякиннің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1032/1-2

Арка пішінді, бұрыштары жұмырланған теңбүйірлі үшбұрыш түрінде жасалған үзеңгі. Жоғары бөлігінде өтпелі саңылауы және төменгі жағында жалпақ пластинасы бар. Қимасында тікбұрышты жалпақ металл сым темірден жасалған, ол төменгі бөлігінде аяқты бекітуге арналған пластина мен жоғары жағында сопақша пішіндегі өтпелі саңылау үшін жалпайтылған. Саңылау арқылы үзеңгіні ерге бекітуге арналған белдік өткізілді.

Стремена
VII–XIII вв.
Железо, ковка
13,7 ×14,2 × 2,9 см
11,7 × 14 × 2,6 см
Городище Талгар, Жетысу
Раскопки Д. Воякина
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1032/1-2

Арочной формы, в виде равнобедренного треугольника с закругленными углами. Со сквозным отверстием сверху и широкой пластиной в нижней части. Изготовлены из уплощенного металлического прута прямоугольного в сечении, который расплющен снизу, образуя пластину для фиксации ноги, и сверху для отверстия овальной формы. Через отверстие продевался ремень для крепления стремени к седлу.

Stirrups
The 7th - 13th centuries
Iron; forging
13,7 ×14,2 × 2,9 cm
11,7 × 14 × 2,6 cm
Settlement Talgar, Zhetysu
Excavations of D. Voyakin
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1031/1-2

Arched in the form of an isosceles triangle with rounded corners. With a through hole at the top and a wide plate at the bottom. Made of a flattened metal rod of rectangular cross section, which is flattened underneath, forming a plate for fixing the legs, and on top for an oval-shaped hole. A strap was fastened through the hole to attach the stirrup to the saddle.

Үзеңгі
VII–XIII ғғ.
Темір, соғу
11,9 × 14 × 3 см
11,6 × 14,5 × 3 см
Талғар қалашығы, Жетісу
Д. Воякиннің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1033/1-2

Арка пішінді, жоғарғы бөлігінде саңылауға арналған үлкен трапеция тәрізді құлақша мен тікбұрышты тегіс басқышы бар. Қимасында сопақша темір сымнан жасалған. Ортасында белдікті өткізу үшін орналастырылған трапеция тәрізді пішіндегі ірі саңылауы бар құлақша шебер жасалған. Үзеңгінің құлақшаға ұласу жеріндегі бүйір жақтарында ойығы бар дөңгелек дөңестер орналастырылған. Құлақшаның жоғарғы бөліктерінің жиектері сүйірленген.

Стремена
VII–XIII вв.
Железо, ковка
11,9 × 14 × 3 см
11,6 × 14,5 × 3 см
Городище Талгар, Жетысу
Раскопки Д. Воякина
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1033/1-2

Арочной формы, с крупным трапециевидным ушком сверху для отверстия и прямоугольной плоской подножкой. Изготовлены из прута овального в сечении. Оригинально выполнено ушко с крупным отверстием трапециевидной формы по центру, для продевания ремня. В месте перехода стремени к ушку по бокам имеются небольшие округлые выступы округлой формы с прорезью. Верхняя часть ушка по краям заострена.

Stirrups
The 7th - 13th centuries
Iron, forging
11,9 × 14 × 3 cm
11,6 × 14,5 × 3 cm
Settlement Talgar, Zhetysu
Excavations of D. Voyakin
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1033/1-2

Arch-shaped, with a large trapezoid ear on top for a hole and a rectangular flat footboard. Made of oval rod in cross section. The eyelet is originally made with a large trapezoidal hole in the center for threading the belt. In the place of transition of the stirrup to the eyelet on the sides there are small rounded protrusions of a rounded shape with a slot. The upper part of the ear at the edges is pointed.

Үзеңгі
VII–XIII ғғ.
Темір, соғу
11,7 × 13,3 ×3,2 см
12,8 × 14,5 ×3 см
Талғар қалашығы, Жетісу
Д. Воякиннің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1035/1-2

Сақина тәрізді пішіндегі үзеңгі. Қимасында дөңгелек темір сымнан жасалған. Жоғарғы бөлігі сүйір. Бұл жерде белдік өткізуге арналған шағын сопақша саңылау ойылған. Басқышы тегіс, доға тәрізді иілген.

Стремя
VII–XIII вв.
Железо, ковка
11,7 × 13,3 ×3,2 см
12,8 × 14,5 ×3 см
Городище Талгар, Жетысу
Раскопки Д. Воякина
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1035/1-2

Кольцевидной формы. Изготовлено из прута, округлого в сечении. Сверху имеет заостренную форму. Здесь выполнено небольшое овальное отверстие, для продевания ремня. Подножка плоская, согнута в виде дуги.

Stirrup
The 7th-13th centuries
Iron, forging
11,7 × 13,3 ×3,2 cm
12,8 × 14,5 ×3 cm
Settlement Talgar, Zhetysu
Excavations of D. Voyakin
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1035/1-2

Ring-shaped. Made from a rod, rounded in cross section. Top has a pointed shape. There is a small oval hole for threading the belt. The footboard is flat, bent in the form of an arc.

Ер
XIX ғ. соңы
Ағаш, тері, металл, күміс кертпе, қалыптама, оймыштау
50 × 34 × 36 см
Жетісу
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО УҚтк4-8232/1

Төрт бөліктен тұратын құрама қаптамасы бар ертұрман. Ердің алдыңғы қасы үшбұрыш пішінді және ықшам, артқы қасы дөңгелек етіп жасалған. Ердің алдыңғы қасының беткі қабаты темірден ойылған өсімдік үлгісіндегі оюлармен көмкерілген және тастан жасалған көздер арқылы безендірілген.

Седло
Конец XIX в.
Дерево, кожа, металл, насечка серебром, штамп, гравировка
50 × 34 × 36 см
Жетысу
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО УҚтк4-8232/1

Седло с составным ленчиком, состоящим из четырех частей. Узкая передняя лука треугольной формы с закругленными очертаниями, задняя лука округлая. Внешняя, лицевая часть передней луки ажурная, украшена полностью растительным декором из металла и вставными камнями.

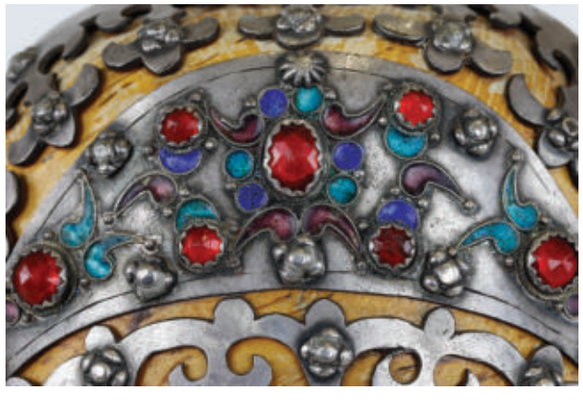
Saddle
The end of the 19th century
Wood, leather, metal, silver notch, stamp, engraving
50 × 34 × 36 cm
Zhetysu
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ПМО УҚтк4-8232/1

Saddle with a composite saddletree, consisting of four parts. The narrow front of the bow is triangular with rounded outlines; the back of the bow is rounded. The outer, front part of the front bows is openwork, decorated with a fully floral decoration of metal and inserted stones.

Құйысқан
XIX ғ. соңы
Қайыс, ақ түсті металл, қалыптама, оймалау
Жетісу
108 × 21,5 × 64 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Инв. № ҚРҰМ 8305/8 АӘ 140/8 (ГМРКтк1-590/8)

Ердің сырғып кетуін болдырмайтын ат әбзелінің бөлшегі. Үстіңгі жағы түрлі пішінді металл қаптамамен жабылған қайыстың жіңішке жолақтарынан тұрады. Қаптамалар оймаланған өсімдіктектес өрнектерімен безендірілген.

Подхвостник
Конец XIX в.
Кожа, металл белого цвета, штамп, гравировка
Жетысу
108 × 21,5 × 64 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8305/8 АӘ 140/8 (ГМРКтк1-590/8)

Деталь конского снаряжения, предназначенная для предотвращения сползания седла вперед.
Выполнен из узких полосок кожи, поверхность которых покрыта металлическими накладками различной формы. Накладки украшены гравированным растительным орнаментом.

Bobber
The end of 19th century
Leather, white metal, stamp, engraved
Zhetysu
108 × 21.5 × 64 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8305/8 АӘ 140/8 (ГМРКтк1-590/8)

A detail of horse equipment designed to prevent the saddle from sliding forward.
Made of narrow strips of leather, the surface of which is covered with metal lining of various shapes. The overlays are decorated with engraved floral patterns.

Жүген
XIX ғ. соңы
Қайыс, ақ түсті металл, шыны, қалыптау, соғу
Жетісу
60 × 100 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8304/6 АӘ 139/6 (ГМРКтк1-234/6)

Жүген келесі элементтерден тұрады: кекілдірік, жақтау, сағақ, кеңсірік, тізгін, шылбыр, ауыздық.
Ол ені әртүрлі жіңішке қайыс жолақтан жасалған. Жіңішке белдіктер тікбұрышты металл жапсырмалармен безендірілген. Белдіктердің жалғасқан жерлерінде қызыл түсті шыны қондырмалары бар дөңгелек шығыңқы әшекейлер орналастырылған. Олардан төрт жаққа жартылай сопақша және үшбұрышты пішіндес, керту әдісімен безендірілген таналар жабыстырылған. Ауыздық темірден істелген.

Уздечка
Конец XIX в.
Кожа, металл белого цвета, стекло, штамп, ковка
Жетысу
60 × 100 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8304/6 АӘ 139/6 (ГМРКтк1-234/6)

Уздечка состоит из следующих элементов: суголовный ремень, нащечные ремни, подбородный ремень, налобный ремень, капсюль, поводья, удила.
Узда выполнена из узких полосок кожи различной ширины. Узкие ремни украшены прямоугольными металлическими накладками. В месте соединения ремней размещены округлые выпуклые бляшки с вставками из стекла красного цвета. От них в четыре стороны отходят бляшки полуовальной и подтреугольной формы, украшенные насечками. Удила выполнены из железа.

Bridle
The end of the 19th century
Leather, white metal, glass, stamp, forging
Zhetysu
60 × 100 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8304/6 АӘ 139/6 (ГМРКтк1-234/6)

The bridle consists of the following elements: head crown, cheek straps, throatlatch, headband, noseband, snaffle reins, bit.
The exit is made of narrow strips of leather of various widths. Narrow straps are decorated with rectangular metal overlays. At the junction of the belts, there are rounded convex plaques with red glass inserts. From them in four directions depart plaques semi-oval and sub-triangular, decorated with notches. The bits are made of iron.

Өмілдірік
XIX ғ. соңы
Қайыс, ақ түсті металл, қалыптау, соғу
Жетісу
193 ×14,5 × 4 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8304/7 АӘ 139/7 (ГМРКтк1-234/7)

Өмілдірік – жылқы кеудесінің алдыңғы бөлігін қамтитын белбеу және ер жылжып кетпес үшін аттың кеудесіне кигізілетін ер-тоқым әбзелдерінің бірі. Соңғы жақтары ердің қапталымен, ал ортасы екінші белбеу тартпамен жалғасқан. Өмілдірік жіңішке қайыс жолақтардан жасалған, оның бетіне өсімдіктектес өрнектермен безендірілген сәнді металл қаптамалар бекітілген. Белбеудің соңында бір жағынан ірі металл тоғасы бар.

Нагрудник
Конец XIX в.
Кожа, металл белого цвета, штамп, ковка
Жетысу
193 ×14,5 × 4 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8304/7 АӘ 139/7 (ГМРКтк1-234/7)

Представляет собой часть конского снаряжения, ремень, охватывающий грудь лошади спереди и удерживающий седло от сползания назад при езде на подъемах. Концы соединены с ленчиком, а середина – вторым ремнем с подпругой. Надгрудник выполнен из узкой полоски кожи, на поверхность которой прикреплены декоративные металлические накладки, украшенные растительным орнаментом. На окончании ремня с одной стороны имеется крупная металлическая пряжка.

Bib
The end of the 19th century
Leather, white metal, stamped, forged
Zhetysu
193 × 14.5 × 4 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8304/7 АӘ 139/7 (ГМРКтк1-234/7)

It is a part of horse equipment, a belt covering the horse's chest in front and keeping the saddle from slipping back while riding on the climbs. The ends are connected to the carcass and the middle - to the second belt with a cinch. The chest part is made of a narrow strip of leather, on the surface of which decorative metal plates are attached, decorated with floral ornaments. At the end of the belt on one side, there is a large metal buckle.

Қайысты үзеңгі
XIX ғ. соңы
Ақ түсті металл, қайыс, құю, соғу, керту
Жетісу
26 × 16 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Пішіні ұзынша арка тәрізді. Қабырғаның үстіңгі жағында жіңішке жолақ, сыртында фестондық сызбасы бар. Басқышы тегіс, ортаңғы бөлігі кеңейген сопақша түрінде безендірілген. Астыңғы жағында үшбұрышты дөңес және одан әр жаққа кететін жұмырланған шиыршықты өзіндік ерекше сәнді элементі бар.

Стремена с ремнями
Конец XIX в.
Металл белого цвета, кожа, литье, ковка, насечка
Жетысу
26 × 16 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Удлиненной арочной формы. Сверху на ребре оформлена неширокая полоска, с внешней стороны у нее фестончатые очертания. Подножка ровная, центральная часть оформлена в виде овального расширения. Снизу оно имеет своеобразный декоративный элемент, представленный треугольным выступом с отходящими от него в разные стороны закругленными завитками.

Stirrups with straps
The end of the 19th century
White metal, leather, casting, forging, notching
Zhetysu
26 × 16 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Elongated arched shape. On top of the rib is framed a narrow strip, on the outside, it has scalloped outlines. The step is flat; the central part is framed in the form of an oval extension. From below it has a particular decorative element, represented by a triangular protrusion with rounded curls extending from it in different directions.

Терлік
XIX ғ. соңы
Қайыс, киіз, металл, басу, оймалау, керту, нақыштау, бедерлеу
Жетісу
115 × 70 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Инв. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

Терлік – тоқымның астына салынатын арнайы төсем, ол тартпаға белбеулердің көмегімен бекітіледі. Аттың арқасына ердің қапталы батпау және тер сіңіру үшін қызмет етеді. Бұрыштары созылған тікбұрышты пішінде. Терліктің бүйірлері әр түрлі көлемді және пішінді металдан жасалған ұсақ қаптамалар қатарымен безендірілген.

Потник
Конец XIX в.
Жетысу
Кожа, войлок, металл, валяние, резьба, насечка, гравировка, тиснение
115 × 70 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

Представляет собой специальную подкладку под седло, которая закрепляется на подпругу с помощью специальных ремней, служит для сглаживания толчков при езде и впитывания пота. Подпрямоугольной формы, с вытянутыми углами. По бокам потник украшен рядами мелких накладок из металла разных размеров и форм.

Blanket
The end of the 19th century
Leather, felt, metal, felting, carving, notching, engraving, embossing
Zhetysu
115 × 70 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

It is a special skirt under the saddle, which is attached to the girth with the help of special belts, serves to smooth out the jolts while driving and absorb sweat. Rectangular shape, with elongated corners. The sides of the pot are decorated with rows of small plates made of metal of different sizes and shapes.

Тартпа
XIX ғ. соңы
Қайыс, металл, қалыптама
8 × 72 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

Аттың ер-тұрманын тартып бауырына қысып тұруға арналған тартпа белдемше. Тартпа өңделген қайыстан жасалған және металл сәнді қаптамалары бар. Қаптамалар тегіс, төртбұрышты және тіктөртбұрыш пішінді, доға тәрізді тесіктермен безендірілген.

Подпруга
Конец XIX в.
Кожа, металл, штамповка
8 × 72 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

Представляет собой широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для крепления седла. Подпруга выполнена из рифленой кожи с декоративными накладками из металла. Накладки плоские, квадратной и прямоугольной формы, украшены насечками и дуговидными прорезями.

Girth
The end of the 19th century
Leather, metal, stamping
8 × 72 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

It is a wide belt tightened under the belly of a horse and serves for fastening the saddle. The girth is made of corrugated leather with metal decorative trims. Cover plates are flat, square and rectangular in shape, decorated with notches and arcuate slots.

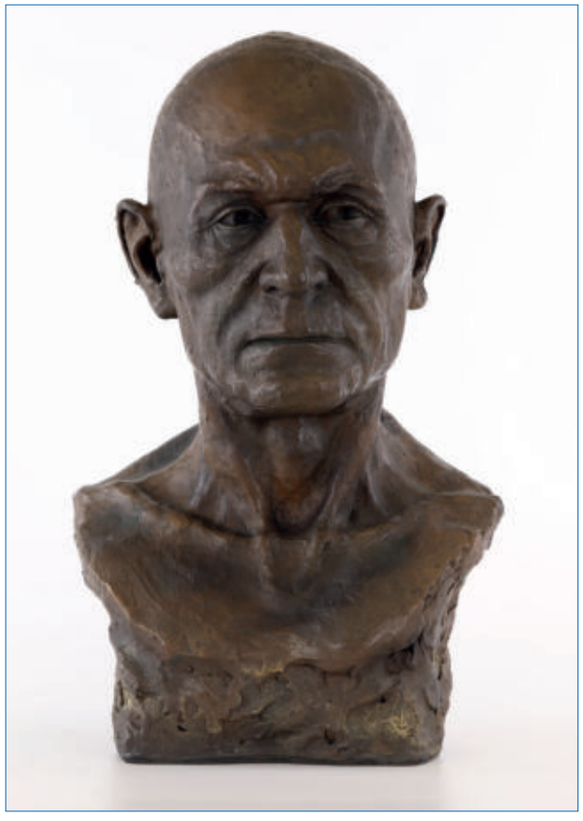
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ САЛТ АТТЫЛАРЫ

ВСАДНИКИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

HORSEMAN OF THE GREAT STEPPE

Ер адамның қалпына келтірілген келбеті
Ж.с.д. VI–IV ғғ.
Гипс, полимер, құйма
51,5 × 34 × 25 см
Жетісу
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1430

Ересек жастағы ер адамның қалпына келтірілген келбеті. Қарастырылып отырған мүсіндегі ер адам таза еуропоидты нәсілдің өкілі, мұнда азиялық нәсілдің белгілері мүлде байқалмайды, тік және қырлы мұрны бар, қабағы жақсы жетілген, көздерінің ұяшығы шұңғыл, иегі айтарлықтай шығыңқы.

Скульптурная реконструкция мужчины
VI–IV в. до н.э.
Гипс, полимер, литье
51,5 × 34 × 25 см
Жетысу
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1430

Реконструкция принадлежит мужчине зрелого возраста. Расовые особенности рассматриваемого индивидуума характеризуются исключительно европеоидный без каких-либо примеси азиатского расового ствола, т.е. у него резко выступает нос с прямой спинкой, лицо резко профилировано в горизонтальной плоскости, хорошо развиты надбровные дуги, глубоко посажены орбиты (глаза), значительно выступает подбородок.

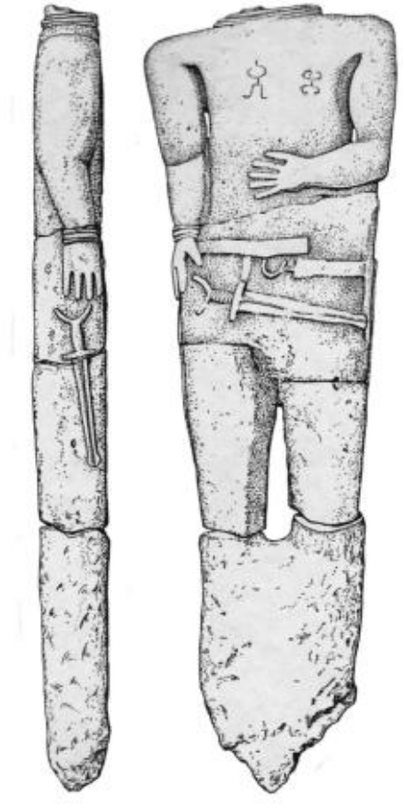
A sculpture of reconstruction of a man
The 6th - 4th centuries BC
Gypsum, polymer casting
51.5 × 34 × 25 cm
Zhetysu
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1430

The reconstruction belongs to a man of mature age. The racial characteristics of the individual in question are characterized exclusively Caucasoid, without any admixture of the Asian racial stem, i.e. his nose is sharply protruding with a straight back, his face is sharply profiled in a horizontal plane, eyebrows are well developed, orbits (eyes) are deeply set, his chin is significantly protruding.

Тас мүсіннің бөлігі. Бәйте 3 ғибадатханасы. Ж.с.д. IV–II ғғ. Солтүстік Үстірт
A fragment of statue. The sanctuary Bayte 3. The 4th -2nd centuries BC. North Ustyurt
Фрагмент изваяния. Святилище Байте 3. IV–II вв. до н.э. Северный Устюрт

Найзаның ұшы
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
14 × 2,5 × 1,9 см
Измайловка, Шығыс Қазақстан
Ф.Х. Арсланованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 531

Ланцет тәрізді пішіндегі, тегіс жасалған найзаның ұңғылы ұшы. Қимасында дөңгелек ұңғысы үлкен, төменге қарай кеңейе түседі.

Наконечник копья
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
14 × 2,5 × 1,9 см
Измайловка, Восточный Казахстан
Раскопки Ф.Х. Арслановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 531

Втульчатый наконечник копья ланцетовидной формы, плоский. Втулка крупная, округлая в сечении, расширяется книзу.

Spearhead
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
14 × 2,5 × 1,9 cm
Izmailovka, East Kazakhstan
Excavations of F.Kh. Arslanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 531

Plump tip of a lance-shaped spear, flat. The sleeve is large, rounded in cross section, expanding downwards.

Қанжар
Ж.с.д. VIII ғ.
Темір, соғу
H – 32 см
Нұрманбет IV, 1-оба, Орталық Қазақстан
М.Қ. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-687

Жүзі конус пішіндес, үшкір және екі жүзді қанжар. Сабы және балдағы аң стиліндегі өрнектермен безендірілген фигуралы типтегі қанжарлар тобына тән. Қанжардың балдағы жалпақ, әрі сопақша етіп жасалған, жиектері өрнектелген тік сапты және сабының ұшы дөңгеленіп біткен. Жүзінің ортасында беріктігін арттыратын қыры бар.

Кинжал
VIII до. н.э.
Железо, ковка
H – 32 см
Нурманбет IV, курган 1, Центральный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-687

Клинок двулезвийный, коническо-заостреный. Относится к типу фигурных – навершие и перекрестие оформлено в зверином стиле. С широким овальным перекрестием, прямой ручкой с фестончатыми боковыми краями и закругленным навершием. С выделенным ребром жесткости – нервюрой.

Dagger
The 8th centuries BC
Iron, forging
H - 32 cm
Nurmanbet IV, Kurgan 1, Central Kazakhstan
Excavations M.K. Kadirbayev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-687

The blade is double-edged, tapered and pointed. Refers to the type of curly - pommel and crosshair decorated in animal style. With a wide oval cross, straight handle with scalloped side edges and rounded tops. With highlighted stiffener - rib.

Қанжар
Ж.с.д. VIII ғ.
Қола, құйма
28 × 5,2 × 1,3 см
Қалба көмбесі, Ұлан ауданы, Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1014

Жүзінің екі шеті де өткір, ұшы үшкірленген. Көбелек пішінді жалпақ балдағы бар, сабы тік беткі жағы қырлы және сабының ұшы кесек кесіндісі түрінде жасалған.

Кинжал
VIII в до н.э.
Бронза, литье
28 × 5,2 × 1,3 см
Калбинский клад, Уланский район, Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1014

Клинок двулезвийный, коническо-заостреный. С широким бабочковидным перекрестием, прямой ручкой с ребристой поверхностью и брусковидным навершием.

Dagger
The 8th century BC
Bronze, cast
28 × 5,2 × 1,3 cm
Kalbinsky treasure, Ulansky district, East Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1014

The blade is double-edged, tapered and pointed. It has a wide butterfly cross, a straight handle with a ribbed surface and a bar-shaped topping.

Пышақ
Ж.с.д. VIII ғ.
Қола, құйма
39,8 × 8,8 × 2,9 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-746

Жүзінің екі жағы да өткір, түзу. Жүзінің кескіні енді, жүзін күшейтуге арналған қабырғалары ұшына қарай сүйірленген. Пышақтың сабы мен жүзінің ортасы бүйір ойықтармен безендірілген. Сабы ұзартылған тең бүйірлі үшбұрыш түрінде жасалған, ортасында үшбұрыш пішінді ойығы бар.

Нож
VIII в. до н.э.
Бронза, литье
39,8 × 8,8 × 2,9 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-746

Клинок двухлезвийный, прямой. Сечение клинка широкое, с продольным резко выступающим ребром жесткости – нервюрой. Переход от лезвия к рукояти оформлен боковыми выемками. Перекрестие отсутствует. Рукоять выполнена в видеудлиненного равнобедреного треугольника, по центру имеется треугольная прорезь.

Knife
The 8th century BC
Bronze, cast
39,8 × 8,8 × 2,9 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-746

The blade is double-edged, straight. The cross section of the blade is wide, with a longitudinal sharply protruding stiffener - a rib. The transition from the blade to the handle is decorated with side grooves. The crosshair is missing. The handle is made in the form of an elongated isosceles triangle, in the center there is a triangular slot.

Қанжар
Ж.с.д. VIII ғ.
Темір, соғу
31,2 × 6,4 × 1,8 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-1355

Қанжардың жүзі темір, конус тәрізді сүйірленген. Балдағы дөңестелген тік сызықша түрінде жасалған. Сабының ұшы жарты сақина түріндегі ұштары жоғары қаратылған мүйізшелі.

Кинжал
VIII до. н.э.
Железо, ковка
31,2 × 6,4 × 1,8 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-1355

Клинок железный, коническо-заостреный. Перекрестье прямое в виде уплощенных выступов. Навершие – рогатые в виде полукольца, обращеного концами верх.

Dagger
The 8th century BC
Iron, forging
31,2 × 6,4 × 1,8 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-1355

Iron blade, tapered-pointed. Crosshair straight in the form of flattened protrusions. The heads are horned in the form of a half-ring, with the ends turned to the top.

Қанжар
Ж.с.д. VIII–VI ғғ.
Қола
28,2 × 6,6 × 1,2 см
Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

Жүзі екі жүзді. Жүзінің қимасы ромб тәрізді, екі бүйіріне беріктік қыры арнайы жасалған. Балдағы жүрекше пішінді, жүрекшенің доға тәрізденген екі сызығының ұштары қанжардың сабына қарай бағытталып жасалған. Қанжардың сабы тік және екі ұшы үшкірленген түзу ұштығы бар.

Кинжал
VIII–VI вв. до н. э.
Бронза
28,2 × 6,6 × 1,2 см
Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

Клинок двулезвийный. Сечение клинка ромбическое, специально выведено ребро жесткости. С сердцевидным перекрестьем, у которого сторона, обращенная к рукояти, имеет угол, образованный в месте соединения двух дуговидных выпуклых линий. С прямым навершием, заостренным с обеих сторон, и прямой рукоятью.

Dagger
The 8th-6th centuries BC
Bronze, casting
28,2 × 6,6 × 1,2 cm
Eastern Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

The blade is two-edged. The cross-section of the blade is rhombic, especially derived stiffener. With a heart-shaped crosshair, in which the side facing the handle has an angle formed at the junction of two arcuate convex lines. There is a straight top, pointed on both sides, with straight handle.

Қанжар
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Алтын, темір
27,7 × 7,8 см
Бесоба, 4-оба, Ақтөбе облысы
М.Қ. Қадырбаев, Ж.Қ. Құрманқұловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ А3-477

Ұштығы тік пішінде, балдағы – көбелек тәрізді. Жүзі шағын. Ұштығы, сабы және балдағы алтын пластинамен қапталған. Сабының бет жағында бойлай түскен жырықтың ізі бар.

Акинак
VI–V вв. до н.э.
Золото, железо
27,7 × 7,8 см
Бесоба, курган 4, Актюбинская область
Раскопки М.К. Кадырбаева, Ж.К. Курманкулова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ А3-477

Навершие прямой формы, перекрестие – бабочковидной. Клинок небольшой. Навершие, рукоять и перекрестие покрыты золотой пластиной. На поверхности рукояти имеется продольная бороздка.

Akinak
The 6th – 5th centuries BC.
Gold, iron
27.7 × 7.8 cm
Besoba, The mound 4, Aktobe region
Excavations of M.K. Kadyrbaev, Zh.K. Kurmankulov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ А3-477

The outward form is straight, and the crosshair is butterfly-shaped. The blade is small. The top, the hilt and the crosshair are covered with a gold plate. On the surface of the handle there is a longitudinal groove.

Қанжар
Ж.с.д. VII ғ.
Темір, соғу
31,2 ×6,4 × 1,8 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-751

Жүзі конусты-сүйірленген. Балдағы көбелек пішінді, сабына қарай тік етіп жасалған. Сабының ұшы тұмсықтарымен бір-біріне қарап тұрған екі грифондардың басы түрінде жасалған.

Кинжал
VII до н.э.
Железо, ковка
31,2 ×6,4 × 1,8 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-751

Клинок коническо-заостренный. Перекрестие бабочковидное с зауженной прямой ручкой и фигурным навершием в виде головок двух грифонов, ориентированных клювами друг к другу.

Dagger
The 7th century BC
Iron, forging
31,2 ×6,4 × 1,8 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-751

The blade is tapered-pointed. Butterfly-shaped crosshair with narrowed straight handle and figured topping in the form of heads of two griffins, oriented with beaks to each other.

Соғысу көрінісі. Сағыр-2 сайы. Шығыс Қазақстан. З.С. Самашев бойынша
Батальная сцена. Урочище Сагыр-2. Восточный Казахстан. По З.С. Самашеву
The battle scene. The tract Sagyr-2. Eastern Kazakhstan. By Z.S. Samashev

Жауынгердің бейнесі. Зевакино. Шығыс Қазақстан. З.С. Самашев бойынша
Изображение воина. Зевакино. Восточный Казахстан. По З.С. Самашеву
An image of warrior. Zebakino. Eastern Kazakhstan. By Z.S. Samashev

Найзаның ұшы
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
11,8 × 2,9 × 1,7 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1153

Қанаты ланцет тәрізді ұңғылы найза ұшы. Қысқа ғана етіп жасалған көлденең қыры бар. Қанатының кескіні жалпақ. Ұңғысы созылыңқы, қимасында дөңгелек.

Наконечник копья
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
11,8 × 2,9 × 1,7 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1153

Втульчатый наконечник копья с пером ланцетовидной формы. С коротким выраженным продольным ребром. Сечение пера широкое. Втулка удлиненная, округлая в сечении.

Spearhead
The 6th- 5th centuries BC
Bronze, cast
11.8 × 2.9 × 1.7 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1153

Plump tip of a spear with a lanceolate-shaped feather. With a short pronounced longitudinal edge. The cross section of the pen is wide. Sleeve extended, rounded in cross section.

Найзаның ұшы
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
24,9 × 4,4 × 3,4 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ПМО -5219

Қанаты жапырақ тәрізді найзаның ұңғылы ұштығы. Қанатының кесіндісі жалпақ, оның бойлай жүргізілген шығыңқы қатты қыры – нервюрасы бар.

Наконечник копья
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
24,9 × 4,4 × 3,4 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ПМО -5219

Втульчатый наконечник копья с листовидным пером. Сечение пера широкое, с продольным резко выступающим ребром жесткости – нервюрой.

Spearhead
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
24,9 × 4,4 × 3,4 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ПМО -5219

Plump tip of a spear with a leaf-shaped feather. The pen section is wide, with a longitudinal sharply protruding stiffener - a rib.

Алтын киімді Есік бекзадасы
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Есік қорымы, Жетісу
К. Ақышев, Б. Нұрмұханбетовтың қазбасы
Қайта жаңғыртпа жасаған В. Садомсков

Иссыкский воин в золотом одеянии
V–IV вв. до н.э.
Могильник Иссык, Семиречье
Автор раскопок – К. Акишев, Б. Нурмуханбетов
Реконструкция выполнена В. Садомсковым

The Issyk warrior in golden dress
The 5th – 4th centuries BC
The burial ground Issyk, Zhetysu
Excavation of K. Akishev, B. Nurmuhanbetov
The reconstruction was carried out by V. Sadomskov

Қанжар
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, темір
Ұзындығы 48 см, қыны 7,7 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1842 А3-196

Қанжардың бір-біріне тұмсығымен қарап тұрған екі грифонның басы тәрізді зооморфты сүйір төбесі бар. Тұмсықтары қатты қисайған, көздері мен құлақтары шиыршықталып көрсетілген. Айқасулары бүлінген, бірақ оларды көбелек немесе бүйрек тәрізді деп болжауға болады. Сабы көлденең кимада дөңгелек; жүзі линза тәрізді. Қанжар толықтай темірден жасалған, бірақ сүйір төбесі алтынмен қапталған, тұтқасы бұрандалы екі сымдық алтын сыммен айналасына оралған, айқасу ұсақ әртүрлі пішіндегі алтын тілімшелермен безендірілген (тек екеуі сақталған). Жүзінің екі жағынан да жануарлардың шағын бейнелері бар жіңішке алтын тілімшелер жүргізілген. Жүзінің ұшына қарай біртіндеп тарылатын тілімшелер ұсақ тісті дөңестердің көмегімен қанжар жүзіне бекітілген, олар тілімшенің бүйірлерінде ұзына бойы орналасқан.

Кинжал
V–IV вв. до н.э.
Золото, железо
Длина 48 см, ширина клинка 7,7 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1842 А3-196

Кинжал имеет зооморфное навершие в виде голов двух грифонов в профиль, обращенных клювами друг к другу. Клювы сильно загнуты, глаза и уши обозначены завитками. Перекрестие разрушено, но можно предположить, что оно было почковидное или бабочковидное. Рукоять в поперечном сечении круглая; клинок линзовидный. Весь кинжал сделан из железа, но навершие обтянуто листовым золотом, рукоять обвита виток к витку крученой двужильной золотой проволокой, перекрестие украшено мелкими разно фигурными золотыми пластинками (сохранились лишь две). По клинку с обеих его сторон проходят узкие золотые пластинки с миниатюрными изображениями животных. Пластины в виде длинных постепенно сужающихся к острию клинка лент прикреплялись к клинку с помощью мелкозубчатых выступов, имеющихся по бокам по всей длине пластин.

Dagger
The 5th – 4th centuries BC.
Gold, iron
Length 48 cm, blade width 7.7 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1842 А3-196

The dagger has zoomorphic pommel in the form of the heads of two griffins in the profile, facing the beaks to each other. Beaks are strongly bent, eyes and ears are indicated by curls. The crosshair is destroyed, but it can be assumed that it was kidney-shaped or butterfly-shaped. The handle is round in cross section; blade lenticular. The whole dagger is made of iron, but the pommel is covered with sheet gold, the handle is wrapped around the turn with a twisted two-wire gold wire, the cross is decorated with small differently shaped gold plates (only two have survived). Narrow gold plates with miniature images of animals pass along the blade from both sides. Plates in the form of long, tapering ribbons gradually tapering to the point of the blade were attached to the blade with the help of small-toothed projections, which are available along the sides along the entire length of the plates.

Қанжар қынының жылқы бейнесіндегі қаптама әшекейі
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
15 × 4,1 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

Қапсырма – қанжар қынының астыңғы жіңішке бөлігінің әшекейі. Жақтауды айнала қоршаған жолақ бедерлі. Жақтаудың ішінде денесінің орта тұсынан артқы аяқтары жоғары қарай қайқайып келтірілген аттың пішіні орналасқан. Бейне қырынан қарағандағы пішінде берілген және барлық бөлшектері қатты тәптіштеліп жасалған. Аттың басы үлкен, құлақтары жымқырылған, алдыңғы аяқтары алдына қарай сермеген күйде, ал артқы аяқтары бүгілген күйде. Құйрығы екі ұшталған және екіге өрілген. Бұл қапсырмада да біріншідегі сияқты ешқандай бейнемен толтырылмаған белбеудің қапсырма-үлестіргіштері үшін қалдырылған орны бар.

Накладка на кинжал в виде фигуры лошади
V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
15 × 4,1 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан
Инв. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

Бляха-накладка – украшение узкой нижней части ножен кинжала (одна). Она удлиненно-прямоугольной формы, ее нижний конец закруглен по форме ножен, а верхний заострен под тупым углом. Лента, обрамляющая рамку, рифленая. Внутри рамки расположена фигура лошади, туловище которой перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Изображение дано в профиль и сильно детализировано. У лошади небольшая голова с прижатыми ушами, передние ноги выброшены вперед, а задние согнуты. Хвост раздвоен и заплетен в две косы. Эта бляха, так же как и первая, имеет свободное, не заполненное изображением место, оставленное для блях-распределителей ремней.

A dagger in the shape of a horse
The 5th – 4th centuries BC.
Gold, stamping
15 × 4.1 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Inv. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

The plaque-lining - decoration of the narrow lower part of the sheath of the dagger (one). It is elongated-rectangular, its lower end is rounded in the shape of its scabbard, and the upper end is pointed at an obtuse angle. Ribbon framing the frame, corrugated. Inside the frame is a figure of a horse whose body is twisted in the middle part in such a way that the hind legs are turned upwards. The image is given in profile and is very detailed. The horse has a small head with pressed ears, the front legs are thrown forward, and the back legs are bent. The tail is bifurcated and braided into two braids. This badge, as well as the first, has a free, not filled with the image of the place left for the belt distributors.

Қанжар қынының бұлан бейнесіндегі қапсырмасы
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
5,5 × 13,4 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Қапсырма – қынның жоғары бөлігінің қаптама-әшекейі. Бедерлі жіңішке алтын жолақпен көмкерілген сопақша бүйрек тәрізді жақтаудың ішінде денесі орта бөлігінен бұралып, артқы аяқтары жоғары жаққа қарап айналып кеткен бұланның бейнесі орналасқан. Алдыңғы аяқтары алдына қарай созыла сермелген. Басын алдына қарай соза ұмтылған, онда бұғыға тән кең қалақшалы мүйіздері, дөңгелене бұралған ұштары бар екі мүйіз өскіндері кескінделген.

Накладка на кинжал в виде фигуры лося
V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
5,5 × 13,4 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Бляха-накладка – украшение верхней части ножен (одна). Внутри овальной почковидной рамки, образованной узкой рифленой золотой лентой, помещено изображение лося, туловище которого перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Его передние ноги выброшены вперед. Голова лося на вытянутой шее устремлена вперед, на ней типичные лосиные рога с широкими лопастями, два изогнутых отростка концы которых закручены в кольцо, зависают.

A dagger in the form of an elk figure
The 5th – 4th centuries BC.
Gold, stamping
5.5 × 13.4 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

The plaque-lining - decoration of the upper part of the scabbard (one). Inside the oval kidney-shaped frame formed by a narrow ribbed gold ribbon, an image of an elk is placed, whose body is twisted in the middle part so that the hind legs are turned upwards. His front legs are thrown forward. The head of an elk on an elongated neck is directed forward, with typical elk horns with wide blades, two curved processes whose ends are twisted into a ring, hang.

Қылыш / қылыштың сабы
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Темір, алтын
Ұзындығы 20 см, жүзінің ені 6,9 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Қылыш – сәл қисық қырлы сүйір төбесі және тар көбелек пішінді айқасуы бар; көлденең қиманың тұтқасы дөңгелек; жүзі – екі жағынан бойлық науалы қимасы бар линза тәрізді. Сүйір төбесі мен айқасуы ұсақ пішінді алтын табақшалармен безендірілген, тұтқасы алтын сымға оралған. Жүзінің көп бөлігі бүлінген.

Меч / Рукоять мечи
V–IV вв. до н.э.
Железо, золото
Длина 20 см, ширина лезвия 6,9 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Меч железный имеет слабо изогнутое брусковидное навершие и узкое бабочковидное перекрестие; рукоять в поперечном сечении круглая; клинок – линзовидный (в сечении) с продольным желобком на обеих сторонах. Навершие и перекрестие инкрустированы мелкими фигурными золотыми пластинками, рукоять обвита золотой проволокой. Большая часть клинка разрушена.

A sword / Sword Handle
The 5th – 4th centuries BC.
Iron, gold
Length 20 cm, blade width 6.9 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

A sword of iron has a slightly curved bruskovidnoe pommel and a narrow butterfly-shaped crosshair; the handle in the cross section is round; the blade is lenticular (in section) with a longitudinal groove on both sides. The head and cross are encrusted with small figured gold plates, the handle is wrapped in gold wire. Most of the blade is destroyed.

Қылыш қынымен
VII–IX ғ. басы
Ағаш, металл, қайың, тас, мақта
Қылыштың ұзындығы – 94,5 см, сабының ұзындығы – 16,5 см,
қынының ұзындығы – 89,5 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Қылыштың жүзі темір, сабы ағаштан жасалған және жоғарғы ұшы күміспен қапталған, алты жапырақшалы табақша және бүйір қапсырмалар арқылы бекітілген. Қынның ұштары металлдан, ал негізгі бөлігі ағаш төсемшелерден жасалған. Беткі қабаты терімен, ал төменгі бөлігі күміс жапырақшамен қапталған. Артқы беті қайыңның қабығы желімделген. Пластиналар екі жұп қапсырмалар арқылы шегенделген. Металл бөлшектер негізінен күмістен құйылған және амальгамалау (қоспа) тәсілімен алтын жалатылып жасалған. Қылыштың балдағы қоладан жасалып алтын жалатылған және негізгі бөлігін бекітуге арналған шегендер де қоладан жасалған.

Сабля с ножнами
VII – начало IX в.
Дерево, металл, береста, камень, вата
Длина сабли – 94,5 см, длина рукояти – 16,5 см, длина ножен – 89,5 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан

Клинок железный, рукоять деревянная с серебряным навершием, шестилепестковой розеткой и боковыми накладками. Обкладка рукояти состояла из двух склеенных деревянных пластин с насечками на внутренней стороне, обтянутых, видимо, кожей ската, которая выявлена на нижней поверхности розетки. Ножны из деревянных пластин с металлическим наконечником, лицевая сторона обтянута кожей, оборотная оклеена берестой. Пластины скреплены двумя парами обойм с бляхами. Металлические детали в основном изготовлены из серебра методом литья с последующим золочением путем амальгамирования. Бронзовыми являются перекрестие, покрытое золотом, и заклепки для крепления обойм ножен.

Saber with scabbard
The 7th - the beginning of the 9th centuries
Wood, metal, bark, stone, wool
The length of the saber is 94.5 cm, the length of the handle is 16.5 cm, the length of the sheath is 89.5 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan

Iron blade, wooden handle with silver top, six-petal rosette and side plates. The lining of the handle consisted of two glued wooden plates with notches on the inside, covered, apparently, with stingray leather, which was found on the bottom surface of the outlet. The sheath is made of wooden plates with a metal tip, the front side is covered with leather, the reverse is glued over with bark. Plates are fastened with two pairs of clips with metal plates. Metal parts are mainly made of silver by casting, followed by gilding by amalgamation. Bronze are gold-plated crosshairs and rivets for attaching sheath clips.

Қылыш қынымен
VII–IX ғ. басы
Ағаш, металл, қайың, тас
Қылыштың ұзындығы – 93,5 см; сабы – 16,5 см
Қылыш қынының ұзындығы – 89,5 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Қылыш қынымен. Жүзі темір, ағаш сабы скаттың терісімен қапталған, екі жерден шегенделген, жоғарғысында – металл сақина және жібек таспа бар. Қынның ұштары металлдан, ал негізгі бөлігі ағаш төсемшелерден жасалған. Беткі қабаты терімен, ал төменгі бөлігі күміс жапырақшамен қапталған. Артқы беті қайыңның қабығы желімделген. Пластиналар екі жұп қапсырмалар арқылы шегенделген. Металл бөлшектер негізінен күмістен құйылған және амальгамалау (қоспа) тәсілімен алтын жалатылып жасалған. Қылыштың балдағы қоладан жасалып алтын жалатылған және негізгі бөлігін бекітуге арналған шегендер де қоладан жасалған.

Сабля и ножны
VII – начало IX в.
Дерево, металл,береста, камень
Длина сабли – 93,5 см; рукояти – 16,5 см
Длина ножен – 89,5 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан

Сабля с ножнами. Клинок железный, деревянная рукоять, обтянутая шкурой ската, скреплена двумя заклепками, верхняя – с металлическим кольцом и шелковой ленточкой.
Ножны из деревянных пластин с металлическим наконечником. Верхняя часть лицевой стороны обтянута кожей, нижняя покрыта серебряным листом. Оборотная сторона оклеена берестой. Пластины скреплены двумя парами обойм с бляхами. Металлические детали в основном изготовлены из серебра методом литья с последующим золочением путем амальгамирования. Бронзовыми являются перекрестие, покрытое золотом, и заклепки для крепления обойм ножен.

Saber and sheath
The 7th - the beginning of the 9th centuries
Wood, metal, birch bark, stone
The length of the saber is 93.5 cm; handles - 16.5 cm
Sheath length - 89.5 cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Saber with scabbard. The iron blade, wooden handle, covered with the skin of the slope, fastened with two rivets, the top one - with a metal ring and a silk ribbon. Sheath of wooden plates with a metal tip. The upper part of the front side is covered with leather, the bottom is covered with a silver leaf. The reverse side is covered with birch bark. Plates are fastened with two pairs of clips with metal plates. Metal parts are mainly made of silver by casting, followed by gilding by amalgamation. Bronze are gold-plated crosshairs and rivets for attaching sheath clips.

Найзаның ұшы
VII–IX ғғ.
Темір, құйма
35 × 34 × 1,4 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № КК.К.4.29

Пішіні ланцет тәрізді ұңғылы найзаның ұшы, жалпақ. Найза ұшының ұңғысы үлкен, кескіні дөңгелек, сабына киілетін ұшы кеңейтілген.

Наконечник копья
VII–IX вв.
Железо, литье
35 × 34 × 1,4 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № КК.К.4.29

Втульчатый наконечник копья ланцетовидной формы, плоский. Втулка крупная, округлая в сечении, расширяется книзу.

Spearhead
Iron, casting
The 7th - 9th centuries
35 × 34 × 1.4 cm
Karakaba. Eastern Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № KK.K.4.29

Plump tip of a lance-shaped spear, flat. The sleeve is large, rounded in cross-section, expanding downwards.

Қылыш қынабының құрсамасы. Зевакино қорымы, № 145 оба (Арсланов, 2013, 6-фото)
Обойма ножен сабли. Курган № 145, Зевакинский могильник (по: Арсланова, 2013, фото 6)
The clip of the sheath's saber. The mound № 145, The burial ground Zevakino (according to: Arslanov, 2013, photo 6)

Бетперде. Белокаменка қорымы, № 2 нысан (А.С. Ермолаеваның қазбасы)
Личина. Объект № 2, могильник Белокаменка (раскопки А.С. Ермолаевой)
Lichina. Object No. 2, the burial ground Belokamenka (excavations by A.S. Ermolaeva)

Сауыттың тілімшелері
VII–VIII ғғ.
Темір, соғу
8,3 × 3 × 0,1 см
8 × 3,1 × 0,1 см
8 × 2,9 × 0,1 см
7,9 × 2,9 × 0,1 см
Жетісу
А.К. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1276-1279

Пластиналы ұрыс сауыт-сайманының бөлшегі, ол бір-біріне жеке сақиналар немесе кольчужды торлардың қондырмаларының көмегімен жалғастырылған, металл пластинадан жасалған. Тегіс, бұрыштары жұмырланған тікбұрыш пішінді. Жиектері мен ортасында ұсақ жұп және жекелеген дөңгелек саңылаулар орналастырылған.

Панцирные пластины
VII–VIII вв.
Железо, ковка
8,3 × 3 × 0,1 см
8 × 3,1 × 0,1 см
8 × 2,9 × 0,1 см
7,9 × 2,9 × 0,1 см
Жетысу
Раскопки А.К. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1276-1279

Фрагменты пластинчатого боевого доспеха – панциря, сделанного из металлических пластин, соединенных друг с другом при помощи отдельных колец или вставок кольчужного полотна. Плоские, прямоугольной формы, с закругленными углами. По краям и в центре размещены мелкие парные и одиночные округлые отверстия.

Armored plates
The 7th – 8th centuries
Iron, forging
8,3 × 3 × 0,1 cm
8 × 3,1 × 0,1 cm
8 × 2,9 × 0,1 cm
7,9 × 2,9 × 0,1 cm
Zhetysu
Excavations of A.K. Akishev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1276-1279

Fragments of lamellar combat armor – shell made of metal plates, connected to each other using separate rings or inserts of chainmail. Flat, rectangular, with rounded corners. At the edges and in the center there are small paired and single rounded holes.

Дулыға
X–XIII ғғ.
Темір, соғу
15,2 × 11 × 1 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК2-1269

Дулыға – жауынгер сауытының бір бөлігі, темірден жасалған, нашар сақталған. Шатыр тәрізді типке жататын дулыға, жоғарғы бөлігі күмбез пішінді, ал төменгі бөлігі кеңейтіліп жасалған. Жоғарғы бөлігі күмбез тәрізді жасалған және төбесінде түтікше пішінді ұштығы бар.

Шлем
X–XIII вв.
Железо, ковка
15,2 × 11 × 1 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ҰҚ ТК2-1269

Шлем – часть боевой амуниции воина, железный, сохранность плохая. Относится к типу шатровидных, характеризуюшихся венцом в виде усеченного конуса, слегка расширяющегося книзу. Верхняя часть тульи – в виде конуса, переходящего в трубчатое короткое навершие.

Helmet
The 10th – 13th centuries AD
Iron, forging
15.2 × 11 × 1 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ҰҚ ТК2-1269

The helmet is a part of the warrior's combat ammunition, iron, but safety is poor. Refers to the type of tent-shaped, characterized by a crown in the form of a truncated cone, slightly widening downwards. The upper part of the crown is in the form of a cone, rolling in a tubular short pommel.

Жебе ұштары
Ерте неолит (Ж.с.д. VI мыңж.)
Тас, жаңқалау әдісі
4,7 × 1,8 × 0,6 см
3,6 × 1,3 × 0,4 см
Зеленая балка 4, Орталық Қазақстан
Қазба
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/1
Инв. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/3

Жапырақ тәрізді пішіндегі, өткір жүзді және сағағы иілген жебе. Бифасиалды қаптау жасалған. Негізі иілген, екі шағын шығыңқы бұдырлары бар. Құралдың орталық бөлігі жүзі мен сағағының арасында жүздің шығыңқы жиектері түріндегі ұласу көрінеді. Жебенің сағағы жарылған сапқа бекітілген, ал сағақтың негізіндегі жан-жаққа шашыраған бұдырлар оның бекітілуіне әсер етті.

Наконечники стрел
Ранний неолит (VI тыс. до н.э.)
Камень, отщеповая техника
4,7 × 1,8 × 0,6 см
3,6 × 1,3 × 0,4 см
Зеленая балка 4, Центральный Казахстан
Раскопки
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/1
Инв. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/3

Листовидной формы, с острым жалом и вогнутым насадом. Выполнен бифасиальной оббивкой. Основание вогнутое с двумя выступающими небольшими шипами. Между жалом и насадом в средней части орудия намечен переход в виде выпуклых краев жала. Насад стрелы крепился к расщепленному древку, а расходящиеся в стороны шипы в основании насада способствовали улучшению его крепления.

Arrowheads
Early Neolithic (The 6th thousand BC)
Stone, chip technology
4,7 × 1,8 × 0,6 cm
3,6 × 1,3 × 0,4 cm
Green Beam 4, Central Kazakhstan
Excavations
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/1
Inv. № ҚРПМО УҚ тк2-4530/3

Leaf-shaped, with a sharp sting and a concave perch. Made bifacial upholstery. Concave base with two protruding small spikes. There is a transition in the form of convex edges of the sting between the sting and the top in the middle part of the gun. An arrowhead was attached to a split shaft, and the spikes at the base of the spreader, which diverged to the sides, helped to improve its mounting.

Жебелер
Ж.с.д. V–IV ғғ.
Қола, құйма
3,7–4,2 × 0,7–1,8 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1884/1-14 А3-237/1-14

Төртқырлы, жасырын ұңғысы бар және үшкірленген, төмен қарай бағытталған жалдары бар жебе ұштары.

Наконечники стрел
V–IV вв. до н.э.
Бронза, литье
3,7–4,2 × 0,7–1,8 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1884/1-14 А3-237/1-14

Четырехгранные, со скрытой втулкой, жальца зоострены и опущены вниз.

Arrowheads
The 5th – 4th centuries BC
Bronze, casting
3,7–4,2 × 0,7–1,8 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. No. ҚРҰМтк1-1884/1-14 А3-237/1-14

Four-bladed, with a hidden sleeve, zaostrena zhasttsy and released down.

Жебе ұштары
Ж.с.д. VI–V ғғ.
Қола, құйма
Ең үлкенінің ұзындығы 4,2 × 1 см
Ең кішісінің ұзындығы 1,6 × 0,5 см
Нагорненск, Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ҰМ 1204/1-96

Әртипті (96 дана). Шығыңқы ұңғылы үшқырлы және басы үшбұрышты, жасырын ұңғылы және үшқырлы және бізгектері төмен қараған түрлері де кездеседі.

Наконечники стрел
VI–V вв. до н.э.
Бронза, литье
Дл. крупного 4,2 × 1 см
Дл. мелкого 1,6 × 0,5 см
Нагорненский, Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ҰМ 1204/1-96

Разнотипные (96 экз.). Встречаются трехгранные с выступающей втулкой и треугольной головкой, трехграные со скрытой втулкой и опущеными жальцами.

Arrowheads
The 6th - 5th centuries BC
Bronze, cast
For large 4.2 × 1 cm
For small 1.6 × 0.5 cm
Nagornensky, Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 1204/1-96

Different types (96 copies). There are trihedral with a protruding sleeve and a triangular head, three-face with a hidden sleeve and lowered priests.

Жебе ұштары
Ж.с.д. V–III ғғ.
Қола, құйма
Ең үлкенінің ұзындығы 3,7 × 0,8 см
Ең кішісінің ұзындығы 2,8 × 0,7 см
Шығыс Құрайлы № 1, Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-648/1-7

Типтері әртүрлі. Төрт жебе – үш қырлы шығыңқы ұңғылы және ұштығы үш бұрыш етіп жасалған. Үшеуі – үш қырлы жасырын ұңғылы және қырлары төмен қаратылып жасалған.

Наконечники стрел
V–III вв. до н.э.
Бронза, литье
Дл. крупного 3,7 × 0,8 см
Дл. мелкого 2,8 × 0,7 см
Восточный Курайли № 1, Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-648/1-7

Разнотипные. Четыре наконечника – трехграные с выступающей втулкой и треугольной головкой. Три – трехграные со скрытой втулкой и опущенными жальцами.

Arrowheads
The 5th - 3rd centuries BC
Bronze, cast
For large 3.7 × 0.8 cm
For fine 2.8 × 0.7 cm
East Kuraily № 1, Western Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-648/1-7

Different types. Four tips - trigraph with a protruding sleeve and a triangular head. Three - three-sided with a hidden sleeve and lowered priests.

Жебе
Сүйек, оймыштау
9,2 × 1,3 × 0,6 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2 - 655

Кескіні дөңгелек ұңғысы бар, қанаты ромб пішінді, қыры өткір, соққы беретін бөлігі бөлектелген, ұңғысына қарай сүйірленген қысқа мойны бар жебенің ұшы.

Наконечник стрелы
Кость, резьба
9,2 × 1,3 × 0,6 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2 - 655

Черешковый, округлого сечения, с ромбическим пером, остроугольным острием, выделенной боевой головкой, сужающейся к черешку короткой шейкой.

Arrowhead
Bone, carving
9.2 × 1.3 × 0.6 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2 - 655

Stalked, with a triangular short feather. The scape is large, rounded in cross section.

Садақтың бастырмалары
Сүйек, оймыштау
24,1 × 2,2 × 0,2 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1264-1269

Бастырмалар – садақтың тарихи даму үрдісі барысында қалыптасқан күрделі садақтың құрамдас бір бөлшегі. Кескіні жарты шеңбер түрінде иілген сүйек бастырмалар садақтың белін күшейту мақсатында пайдалынылған, садақтың алдыңғы және артқы бөліктеріне сүйек бастырмалар орналастырылып, оның бетін терімен және қайың қабығымен қаптап, сіңірмен орап тастаған.

Накладки лука
Кость, резьба
24,1 × 2,2 × 0,2 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1264-1269

Накладки – одна из составных частей сложного лука, сложившегося в процессе исторического развития лука. Полуокруглые, вытянутые в сечение костяные накладки, использовались для усиления рукояти лука с передней и тыльной стороны, сверху обтягивались сухожилием, кожей и берестой.

Slips of bow
Bone, carving
24.1 × 2.2 × 0.2 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 1264-1269

Slips - one of the components of a complex bow, formed in the process of historical development of bow. Semicircular, elongated bone linings in cross section were used to strengthen the bow handle from the front and back side, and from above they were covered with tendon, leather and bark.

Жебелер
Қола, құйма
Ұзындығы – 2,7 – 5,45 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-650/1-7

Жебе ұштарының типтері әртүрлі: шығыңқы ұңғысы бар үш қырлы жебе және ұштығы үшбұрышты, сонымен қатар жасырын ұңғысы бар үш қырлы және қырлары төмен қаратылып жасалған жебе ұштарыда бар.

Наконечники стрел
Бронза, литье
Длина – 2,7 – 5,45 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-650/1-7

Наконечники стрел разнотипные: имеются трехграные с выступающей втулкой и треугольной головкой, а также трехграные со скрытой втулкой треугольных очертаний с опущеными жальцами.

Arrowheads
Bronze, cast
Length - 2.7 - 5.45 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-650/1-7

Arrowheads of different types; there are three-face with a protruding sleeve and a triangular head, as well as three-face with a hidden sleeve triangular outlines with omitted priests.

Сақпанның оқтары
Ж.с.д. IV–II ғғ.
Саз, күйдіру
D – 5,8 см
D – 10,5 см
Баланды қонысы, Арал маңы
Ж. Құрманқұловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № Гш-13-Рабад, с-4-я2
Инв. № Гс-08-р-13

Жайпақтау, пішіні дөңгелек. Беті тегістелген. Аздаған бөліктері қаралау болып келетін ашық-қоңыр түсті.
Сақпан – лақтырылатын суық қару, ол арқан немесе белбеуге байланады, оның бір ұшында адам саусағы кіретін ілмек жасалады. Сақпанның ортасында орналасқан кең бөлігіне бірден пішіндері әртүрлі немесе бірдей, бір не болмаса бірнеше оқтар (тас, қыш немесе металл шар және т.б.) салынады.

Снаряды для пращи
IV–II вв. до н.э.
Глина, обжиг
D – 5,8 см
D – 10,5 см
Поселение Баланды, Приаралье
Раскопки Ж. Курманкулова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № Гш-13-Рабад, с-4-я2
Инв. № Гс-08-р-13

Округлой формы, уплощенные. Поверхность заглаженная. Светло-коричневого цвета, с небольшими участками более темного цвета.
Праща – метательное холодное оружие, представляющее собой веревку или ремень, один конец которого свернут в петлю, в которую продевается кисть пращника. В расширенную часть пращи, находящуюся в центре, вкладывается один либо сразу множество снарядов различной или одинаковой формы (каменный, керамический или металлический шар и т.п.).

Shells for sling
The 4th - 2nd centuries BC
Clay, roasting
D – 5,8 cm
D – 10,5 cm
Settlement Balandy, Arak sea
Excavations of Zh. Kurmankulov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № Гш-13-Рабад, с-4-я2
Inv. № Гс-08-р-13

Rounded shape, flattened. Smooth surface. Light brown color, with small areas of darker color.
Sling - throwing cold weapon, which is a rope or belt, one end of which is folded into a loop, which is passed through the slinger brush. In the extended part of the sling, located in the center, one or several sets of shells of different or identical shape (stone, ceramic or metal ball, etc.) are put at once.

Жүзік
Ж.с.д. II ғ.
Күміс, қалыптама, алтын жалатпа
d – 2 см
Бетқайнар, Оңтүстік-шығыс Қазақстан
Р.И. Исмагиловтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМУҚ тк2-1186 б/н ҚРҰМ А3-514

Беткі жағында алтын жалатылған, оның бетіне қаруы бар, басы оңға бұрылған, сауыт киген адамның бейнесі оймаланған. Басында айдарлы дулығасы бар, маңдай және мұрын қорғанысы жоқ. Кейіпкер оң қолында лотос гүлін ұстап тұр, ал сол қолында асатаяққа ұқсас зат бар. Зерттеушілердің пікірінше, бұл жерде грек-бактриялық Евкратид патша бейнеленген.

Перстень
II в. до н. э.
Серебро, штамповка, позолота
d – 2 см
Беткайнар, Юго-восточный Казахстан
Раскопки Р.И. Исмагилова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМУҚ тк2-1186 б/н ҚРҰМ А3-514

С позолоченной лицевой стороной, на которой выгравировано изображение человека по пояс – в кольчуге, с оружием, голова повернута направо. Наверху шлем, его венчает крупный гребень, наносник и нащечники отсутствуют. В правой руке персонаж держит цветок лотоса, в левой – предмет, похожий на посох. По мнению исследователей, здесь изображен греко-бактрийский царь Евкратид.

Ring
The 2nd century BC.
Silver stamping, gilding
d - 2 cm
Betkainar, Southeast Kazakhstan
Excavations of R.I. Ismagilov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМУҚ тк2-1186 б/н ҚРҰМ А3-514

The image of a man is engraved on the gilded right side. He has chain mail, weapon. The head is turned to the right. At the top there is helmet and large crest. Nose and face defense weapons are absent. In the right hand, the character holds a lotus flower, in the left hand - an object resembling a staff. According to the researchers, the Greek-Bactrian king Eucratid is depicted here.

Салт атты бейнеленген таналар
Ж.с.д. III–II ғғ.
Алтын, қалыптама
4,4 × 3,6 см
Теңлік, Жетісу
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ А3-495/1-4

Салт аттының пішіні стильденген, төмен бедерлеу техникасымен жасалған. Салт атты геральдикалық кейіпте. Бейне бұйымның бетін толықтай жабады. Жылқы кең кеуделі, жуан мойынды, үлкен басты. Кекілі бір будаға буылған, жалы мен құйрығы өрілген. Аяқтары тізесінен бүгілген. Жылқының денесінде ат әбзелдерінің бөлшектері жеке суреттері кескінді түрде көрінеді: басында тізгінімен жүген, кеудесінде дөңгелек қапсырма мен белдік, сауырында төсеніштің өрнекті жиегі бейнеленген. Ер мен үзеңгісі жоқ. Салт аттының мұрны тік, сол қолы жартылай бүгілген, қол білезігі бетінің алдында тұр, саусақтарында қандай-да бір зат бар, сол аяғы төмен еркін салбыраған. Салт атты үстіне тар жеңді, етегі тізесіне дейін жететін, екі сызықпен жиектелген кафтан киген, арқасында қанат тәрізді жамылғы желбірейді, басында – аласа бас киімі, аяғында – ұзын қонышты, өкшесіз етігі бар.

Бляхи с изображением всадника
III–II вв. до н.э.
Золото, штамповка
4,4 × 3,6 см
Тенлик, Жетысу
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ А3-495/1-4

Фигура всадника стилизована, выполнена в технике низкого рельефа. Поза всадника геральдическая. Изображение предельно полно заполняет поверхность изделия. Лошадь массивная, с мощной грудью и крупной головой на толстой шее. Челка собрана в вертикально стоящий пучок, грива и хвост заплетены. Ноги подогнуты в коленях. На теле лошади видны схематические изображения отдельных деталей конского снаряжения: на голове узда с поводьями, на груди круглая бляха и ремни, на крупе узорный край подстилки. Седла и стремян нет. У седока крупный прямой нос, левая рука полусогнута, кисть находится перед лицом, в пальцах какой-то предмет, левая нога свободно свисает вниз. Седок одет в кафтан с узким рукавом, пола, доходящая до колен, окаймлена двойной линией, на спине развевается крыловидный плащ, на голове – низкая шапка, на ноге –сапоги без каблука с длинным голенищем.

The badges with an image of the horseman
The 3rd-2nd centuries BC.
Gold, stamping
4.4 × 3.6 cm
Tenlik, Zhetysu
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ А3-495/1-4

The figure of the rider is stylized, made in the technique of low relief. The rider pose is heraldic. The image completely fills the surface of the product. The horse is massive, with a powerful chest and a large head on a thick neck. The bang is assembled in a vertically standing tuft, the mane and tail are braided. There were neither saddles nor stirrups on the horse. On the horse's body, schematic representations of individual parts of horse equipment are visible: a bridle with reins on the head, a round plaque and belts on the chest, and a patterned edge of the litter on the rump. The saddle and stirrups are have not. The rider has a large straight nose, his left arm is bent, the brush is in front of the face, there is an object in the fingers, the left leg hangs down. The rider is dressed in a kaftan with a narrow sleeve, the floor reaching to the knees is bordered with a double line, a pterygoid is fluttering on his back, a low hat is on his head, and a legless shoe with a long shaft on his head.

Қорамсақ
VII–IX ғғ.
Ағаш, қайың қабығы
H – 84,5 см
Қарақаба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Қалқаншасы мен қақпағы бар қорамсақ. Төменге қарай кеңейе түсетін ұзын тікбұрышты пішін түрінде. Жалпақ. Қалқаншасы (қалта) ағаштан жасалған, мәнерлі қақпағы бар. Қорамсақтың ағаш негізі жалпақ жеке кесінділерден құралған. Қорамсақтың оң жағында белдікке арналған екі саңылау орнатылған.

Колчан
VII–IX вв.
Дерево, береста
H – 84,5 см
Каракаба, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан

Колчан с щитком и клапаном. В виде удлиненного прямоугольника, расширяющегося книзу. Уплощенный. Щиток (карман) деревянный с фигурной крышкой. Деревянная основа колчана была собрана из отдельных плашек. С правой стороны колчана находятся два отверстия для ремней.

Quiver
The 7th - 9th century
Tree, bark
H - 84,5cm
Karakaba, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan

Quiver with shield and flap. In the form of an elongated rectangle extending downwards. Flattened. The shield (pocket) is wooden with a figured cover. The wooden base of the quiver was assembled from individual dies. On the right side of the quiver are two holes for belts.

Жебе ұшы
XI–XII ғғ.
Темір, құйма
11,8 × 8 × 1,9 см
Ерейментау, Солтүстік-Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк5-7493

Ромб тәрізді, тегіс, шегелі жебе. Ұзартылған қырлы мойны мен әлсіз көрсетілген тіреуіші бар. Шегесі ұзын, қимасында дөңгелек, ұшына қарай сүйірлене түскен.

Наконечник стрелы
XI–XII вв.
Железо, литье
11,8 × 8 × 1,9 см
Ерейментау, Северо-Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк5-7493

Ромбический, плоский, черешковый. С удлиненной граненой шейкой и слабо выделенным упором. Черешок длинный, округлый в сечении, заостряется к окончанию.

Arrowhead
The 11th - 12th centuries
Iron, casting
11.8 × 8 × 1.9 cm
Yereymentau, Northeast Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Rhombic, flat, petiolate. With an elongated faceted neck and weakly highlighted emphasis. The petiole is long, rounded in cross section, sharpened to the end.

Жебе ұшы
XI–XII ғғ.
Темір, құйма
8,2 × 4,6 × 2,3 см
Ерейментау, Солтүстік-Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк5-7494

Асимметриялы- ромб тәрізді жасалған, тегіс, шегелі жебе. Айқын көрсетілген тіреуіші бар. Шегесі ұзын, қимасында шаршы.

Наконечник стрелы
XI–XII вв.
Железо, литье
8,2 × 4,6 × 2,3 см
Ерейментау, Северо-Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк5-7494

Асимметрично-ромбический, плоский, черешковый. С выделенным упором. Черешок длинный, квадратный в сечении.

Arrowhead
The 11th - 12th centuries
Iron, casting
8.2 × 4.6 × 2.3 cm
Yereymentau, Northeast Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк5-7494

Asymmetrically rhombic, flat, petiolate. With dedicated emphasis. The scape is long, square in cross section.

Жебе ұшы
XI–XII ғғ.
Темір, құйма
7,6 × 5,2 × 3 см
Ерейментау, Солтүстік-шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк5-7495

Жебе ұшы тегіс етіп жасалған, шегелі. Сүйір бұрышты жүзі, қырлы ұзын мойны, тіреуіші мен қысқа шегесі бар, қимасында шаршы.

Наконечник стрелы
XI–XII вв.
Железо, литье
7,6 × 5,2 × 3 см
Ерейментау, Северо-восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк5-7495

Наконечник стрелы плоский, черешковый. С остроугольным острием, удлиненной граненой шейкой, упором и коротким черешком, квадратным в сечении.

Arrowhead
The 11th - 12th centuries
Iron, casting
7.6 × 5.2 × 3 cm
Yereymentai, Northeast Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк5-7495

The arrowhead is flat, stalked. With an acute-angled tip, highlighted by the combat head, elongated faceted neck, emphasis and short petiole, square in cross-section.

Жебе ұшы
XI–XII ғғ.
Темір, құйма
7 × 5,1 × 3 см
Ерейментау, Солтүстік-шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк5-7496

Асимметриялы-ромб тәрізді, тегіс, шегелі жебе. Тіреуіші көрсетілген.

Наконечник стрелы
XI–XII вв.
Железо, литье
7 × 5,1 × 3 см
Ерейментау, Северо-восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк5-7496

Асимметрично-ромбический, плоский, черешковый. С выделенным упором.

Arrowhead
The 11th - 12th centuries
Iron, casting
7 × 5.1 × 3 cm
Yereymentau, Northeast Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк5-7496

Asymmetrically rhombic, flat, petiolate. With dedicated emphasis.

Кейкі батырдың (Нұрмағамбет Көкембайұлы) қалпына келтірілген келбеті
1871–1923 жж.
Гипс, полимер, құйма
51,5 × 34 × 25 см
Амангелді ауданы, Қостанай облысы
Қайта қалпына келтірген: Агнеш Куштар, Шандар Эвангер
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ Арх 3012

Орта жүз қыпшақ руынан шыққан Кейкі батыр 1871 жылы Қостанай облысы, Байтума деген жерде туған. 1916 жылғы Торғай көтерілісін басқарған Амангелді Имановтың серігі және досы болған.
Ересек жастағы ер адамның қалпына келтірілген келбеті. Қарастырылып отырған мүсіндегі ер адам моңғолоидты нәсілдің – ортаазиялық типіне жатады. Бетінің жалпақтығы орташа, танауы кең және қырмұрынды, еріндері орташа көлемді, қас қабағы шығыңқы, сақалы және мұрты көрсетілген.

Скульптурная реконструкция Кейки батыра (Нурмагамбет Кокембайулы)
1871–1923 гг.
Гипс, полимер, литье
51,5 × 34 × 25 см
Амангелдинский район, Костанайская область
Автор реконструкции: Агнеш Куштар, Шандар Эвангер
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ Арх 3012

Кейки батыр родился в 1871 году в местности Байтума Костанайской области и происходил из рода кыпчак Среднего жуза. Сподвижник и друг предводителя Торгайского восстания 1916 года Амангельды Иманова. Реконструкция принадлежит мужчине зрелого возраста. Расовые особенности рассматриваемого индивидуум имеют монголоидные черты — среднеазиатского типа. Уплощенное (среднеширокое) лицо, умеренно расширенный нос с четко очерченными линиями, имеется горбинка, губы средней величины, выделяются резкие очертания высоких скул, показаны усы и борода.

Sculpture reconstruction of Keiki Batyr (Nurmagambet Kokembayuly)
1871–1923
Gypsum, polymer casting
51.5 × 34 × 25 cm
Amangeldy district, Kostanay region
Renovated by: Agnesh Kushtar, Shandar Evanger
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ Арх 3012

Keiki batyr was born in 1871 in the area of Baitum, Kostanay region, and was descended from the Kypchak genus of the Middle Zhuz. Associate and friend of the leader of the Torgai uprising of 1916 Amangeldy Imanov.
The reconstruction belongs to a man of mature age. The racial characteristics of the individual in question have Mongoloid traits - of the Central Asian type. A flattened (medium-wide) face, moderately widened nose with clearly defined lines, there are a crook, medium-sized lips, sharp outlines of high cheekbones stand out, mustaches and beard are shown.

Дулыға
XVIII ғ.
Темір, соғу, керту
21 × 24,5× 19 см
Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО УҚ 8228

Дулыға – сарбаздың қорғаныс сауытының бөлігі, темір. Типтік жағынан «шатыр тәрізді» дулығаларға жатады, негізгі бөлігі күмбез пішінді және жоғарғы жағында төбешік сияқты бөлігі бар. Бет жақ бөлігі ашық, жұқа бет пердесі бар. Желке және жақ бөлігінің қорғанысы үшін сақиналардан өрілген перде желімделген.

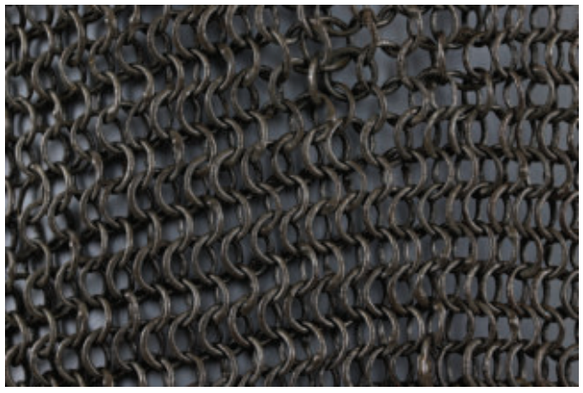
Шлем
XVIII в.
Железо, ковка, насечка
21 × 24,5× 19 см
Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО УҚ 8228

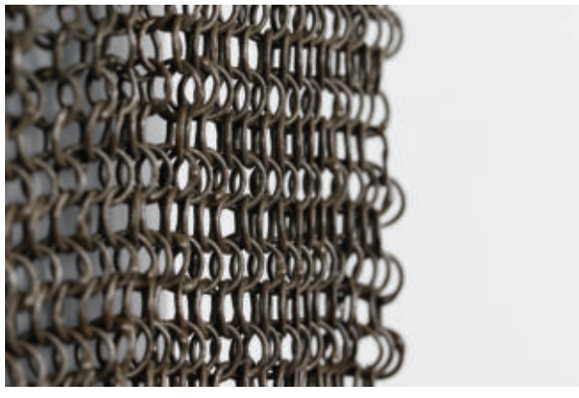
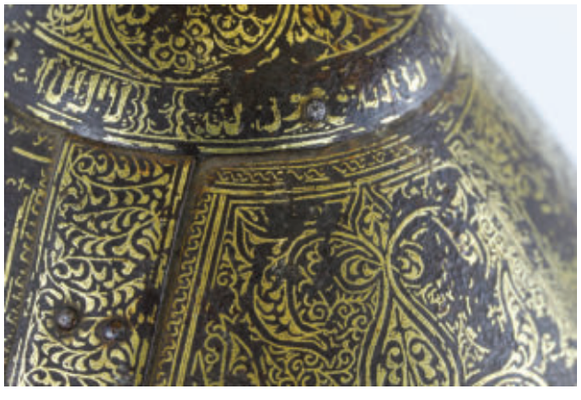
Шлем – часть боевой амуниции воина, железный. По типу относится к «шишаковым», имеющим куполообразную форму с возвышением на макушке и навершием – шишечкой. Лицевая часть открытая, имеется тонкий наносник. Для защиты затылка и щек прикреплялась кольчужная бармица.

Helmet
The 18th century
Iron, forging, notching
21 × 24.5 × 19 cm
Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ПМО УҚ 8228

The helmet is a part of the warrior’s combat ammunition, iron. By type it refers to “morion”, having a hemispherical shape with an elevation at the top of the head and topping - a cone. The front part is open, there is a thin crib. To protect the back of the head and cheeks, a chain mail armor was attached.

Дулыға
XVIII ғ.
Темір, соғу, керту
21 × 22,5 × 20 см
Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО 5041

Дулыға – жауынгер сауытының бір бөлігі, темір. Төбесі киіз үйге ұқсас, «шатыр тәрізді» типке жатқызылатын дулыға. Пішіні цилиндрлі конус тәрізді, тәжі тегіс дулығаның төбесі кесілген конус тәрізді және сол тегістелген төбесіне ат қылынан жасалған шашақ орнатылған.

Шлем
XVIII в.
Железо, ковка, насечка
21 × 22,5 × 20 см
Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО 5041

Шлем – часть боевой амуниции воина, железный. По типу относится к «шатровидным», тулья формой напоминает юрту. Представлял собой открытый шлем цилиндроконической формы с ровным венцом, навершием в виде усеченного конуса, куда вставлен пучок конских волос – султанчик.

Helmet
The 18th century
Iron, forging, notching
21 × 22.5 × 20 cm
Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ПМО 5041

The helmet is a part of the warrior's combat ammunition, iron, but safety is poor. By type it refers to "morion", having a hemispherical shape with an elevation at the top of the head and topping - a cone. Refers to the type of tent-shaped, characterized by a crown in the form of a truncated cone, slightly widening downwards.

Дулыға
XVIII–XIX ғғ.
Темір, ағаш, соғу
17 × 23× 20 см
Орта Азия
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО 3024

Дулыға – жауынгер сауытының бір бөлігі, темір. Пішіні жарты шар тәрізді етіп жасалған, төбесінде шошақ орналасқан «шошақ төбелі дулыға» типіне жататын дулыға. Бет бөлігі ашық.

Шлем
XVIII–XIX вв.
Железо, дерево, ковка
17 × 23× 20 см
Средняя Азия
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО 3024

Шлем – часть боевой амуниции воина, железный. По типу относится к «шишаковым», имеюшим полусферическую форму с возвышением на макушке и навершием – шишечкой. Лицевая часть открытая.

Helmet
The 18th-19th centuries
Iron, wood, forging
17 × 23 × 20 cm
Central Asia
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Инв. № ПМО 3024

The helmet is a part of the warrior’s combat ammunition, iron, but safety is poor. By type it refers to “morion”, having a hemispherical shape with an elevation at the top of the head and topping - a cone. The front part is open.

Кіреуке сауыт
XIX ғ.
Темір, өру
115 × 78 см
108 × 84 см
Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8258
Инв. № ҚРҰМ 8260

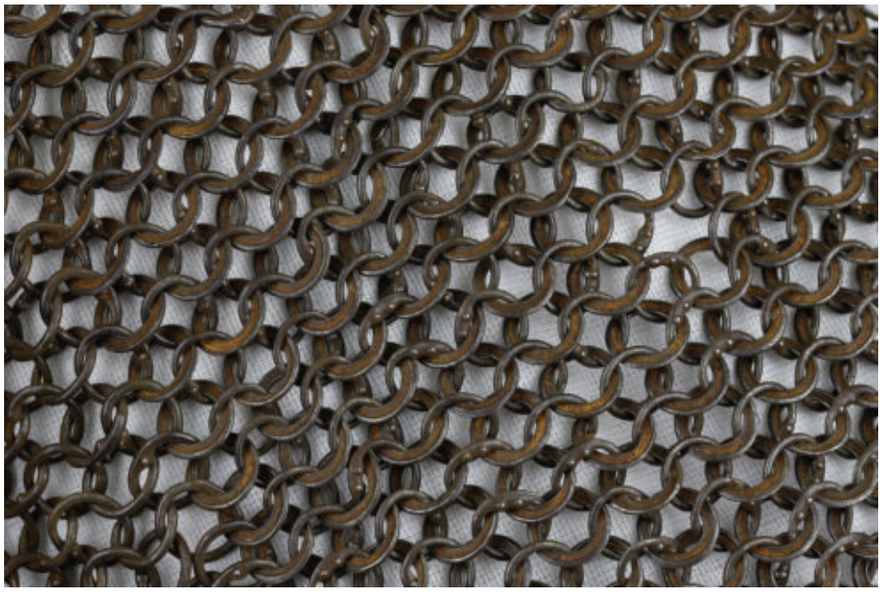
Кіреуке сауыт–жауынгердің әскери әбзелінің бөлшегі, темір. Сауыт торлы жейдеге жатады, ол тек дене мен иықты жауып тұрады. Темір сақиналардан тоқылған.

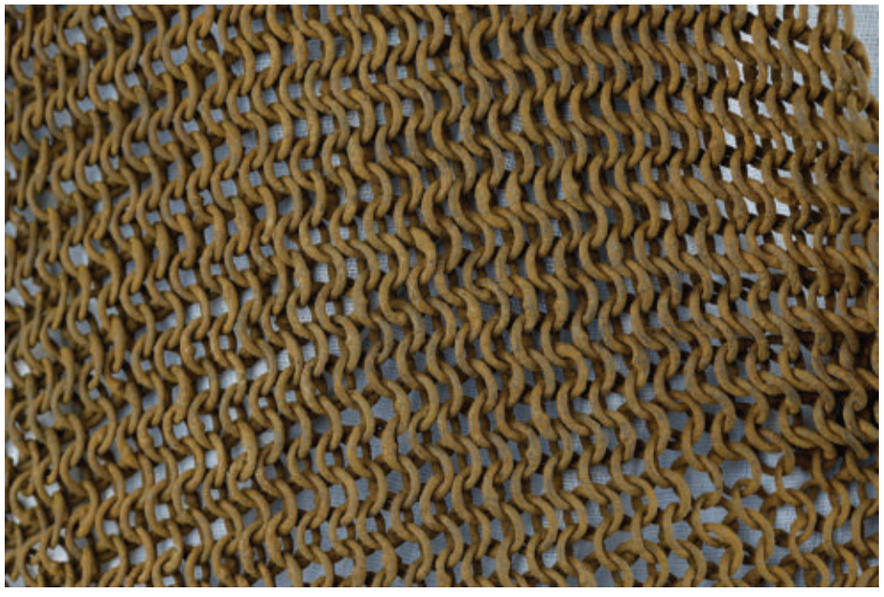
Кольчатый доспех
XIX в.
Железо, плетенье
115 × 78 см
108 × 84 см
Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8258
Инв. № ҚРҰМ 8260

Кольчатый доспех – часть боевой амуниции воина, железный. Доспех относится к кольчужной рубахе, прикрывающей только туловище и плечи. Сплетен из железных колец.

Ringed armor
The 19th century
Iron, weaving
115 × 78 cm
108 × 84 cm
Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8258
Inv. № ҚРҰМ 8260

Ringed armor is an iron part of the combat ammunition of the warrior. Armor belongs to the chainmail shirt, covering only the torso and shoulders. It is braided from iron rings. The neck of the shirt was tightened with the help of loops and a cord.

Әртүрлі қару-жарақ асынған батырлар. Ауызша деректер мен музейлік материалдарға сүйеніп жасалған сурет. Суреттің авторы – Қ.С. Ахметжан
Батыры, вооруженные разными видами наступательного оружия и экипированные различными видами защитного вооружения.
По сведениям устных источников и музейным материалам. Автор картин К.С. Ахметжан
Batyrs armed with different types of offensive weapons and equipped with various types of protective weapons. According to information from oral sources and museum materials.
The author of the picture is K.S. Akhmetzhan

Қазақ батырлары қолданған «ер қаруы – бес қару» түрлері. 1) Шақан, 2) найза, 3) жауынгерлік балта, 4) жақ,5) айбалта, 6) оқтар, 7) гүрзі, 8) сапы, 9 қанжар, 10) шоқпар, 11) босмойын, 12 қалқан, 13 қорамсақ, 14 садақ. Ауызша деректер мен музейлік материалдар бойынша.
Суреттің авторы – Қ.С. Ахметжан
Виды пяти родов воинского оружия «ер қаруы» казахских батыров. 1) Чекан «шақан 2) копье «найза», 3) боевой топор «балта», 4) лук «жақ», 5) секира «айбалта», 6) стрелы «оқ», 7) булава «гүрзі», 8) шашка «сапы», 9) кинжал «қанжар», 10) палица «шоқпар», 11) кистень «босмойын», 12) щит «қалқан», 13) колчан «қорамсақ», 14) налучье «садақ». По сведениям устных источников и музейным материалам.
Автор рисунка Ахметжан
Types of the five genera of military weapons «er karui» of Kazakh batyrs. 1) Chekan «shahan 2» spear «naiza», 3) the battle ax “balta”, 4) bow “zhak”, 5) ax “aybalta”, 6) arrow “oq”, 7) mace “gurzi”, 8) saber “sapi” 9) dagger “Kanzhar”, 10) “Shokpar”, 11) Kisten “Bosmoyin”, 12) Shield “Kalkan”, 13) Quiver “Khoramsak”, 14) The oneness “sadak”. According to information from oral sources and museum materials.
The author of the picture is Akhmetzhan.

Қылыш
XIX ғ. басы
Темір, ағаш, соғу
Жалпы ұзындығы – 93 см, жүзі – 81,5 см, ені – 3 см
Алматы облысы, Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 101

Қылыш – жауынгердің әскери әбзелінің бір бөлігі, суық кесу қару түріне жатады. Қылыш сабының ұшы төмен қаратылып, ағаштан жасалған. Балдағының пішіні бұрыштары ұзартылған ромб тәрізді. Жүзі бір жағынан қайралған, сырты өтпес. Жүзі иілген.

Сабля
Начало XIX в.
Железо, дерево, ковка
Общая длина – 93 см, клинка – 81,5 см, ширина – 3 см
Алматинская область, Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 101

Сабля – часть боевой амуниции воина, относится к рубяще-режущему клинковому холодному оружию. Эфес клинка выполнен из дерева с наклонным навершием. Перекрестие в виде ромба с вытянутыми углами. Лезвие заточено с одной стороны, обух тупой. Клинок изогнутый.

Saber
The beginning of the 19th century
Iron, wood, forging
Total length 93 cm, blade - 81.5 cm, width - 3 cm
Almaty region, Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 101

The saber is part of the combat ammunition of a warrior, refers to the chopping and cutting bladed cold steel. The hilt of the blade is made of wood with an inclined top. Crosshair is in rhombus shape with elongated corners. Blade sharpened on the one hand, butt blunt. The fuller goes along the entire blade. The blade is curved.

Алдаспан
XIX ғ. басы
Темір, ағаш, соғу
89,5 × 12,5 см
Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8246

Қылыш – жауынгердің әскери әбзелінің бір бөлігі, кесетін сұқпалы суық қару түріне жатады. Қылыштың сабы металдан, ұшы еңіс етіп жасалған. Балдағы тік. Жүзі бір жағынан қайралған, екінші жағы өтпес.

Палаш
Начало XIX в.
Железо, дерево, ковка
89,5 × 12,5 см
Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8246

Меч – часть боевой амуниции воина, относится к рубяще-режущему клинковому холодному оружию. Эфес клинка выполнен из металла с наклонным навершием. Перекрестие прямое. Лезвие заточено с одной стороны, обух тупой.

Sword
The beginning of the 19th century
Iron, wood, forging
89.5 × 12.5 cm
Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8246

The sword is part of the combat ammunition of a warrior, refers to the chopping-cutting bladed cold steel. The hilt of the blade is made of metal with an inclined top. Crosshair is straight. Blade sharpened on the one hand, butt blunt. The fuller goes along the entire blade.

Садақ
XVIII ғ.
Ағаш, тері, өру
Жалпы ұзындығы 150 см, жебенің ұзындығы – 77 см
Отырар, Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО 595/1,2

Садақ – жауынгер қару-жарағының бір бөлігі, металл қаруға жатқызылады, жебе атуға арналған қару болып есептеледі. Ағаштан жасалған және тері жапсырмамен күшейтілген, күрделі құрылымды садақ болып есептеледі.

Лук
XVIII в.
Дерево, кожа, плетенье
Общая длина 150 см, стрелы – 77 см
Отрар, Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО 595/1,2

Лук – часть боевой амуниции воина, относится к метательному оружию, предназначенному для стрельбы стрелами. Является сложносоставным луком, сделаным из дерева и усиленным накладками и кусочками кожи.

Bow
The 18th century
Wood, leather, weaving
Total length 150 cm, arrows - 77 cm
Otrar, South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ПМО 595/1,2

Bow – is a part of the combat ammunition of a warrior, refers to a throwing weapon designed for shooting arrows. It is a compound bow made of wood and reinforced with linings and pieces of leather.

Жебе ұштары
XVII–XVIII ғғ.
Темір, құйма
9,4 × 2,2 × 0,6 см
9,8 × 1,8 × 0,6 см
Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4498/1
Инв. № ҚРҰМ 4498/2

Ромб пішінді, шегелі және ассиметриялы жебе. Ұшы бұрышталған жұмыс бөлігінің қанаттары жалпақ, шегесіне қарай сүйірленген. Жебенің шегесі мен басының ортасы шығыңқы келген шеңбермен бөлінген.

Наконечники стрел
XVII–XVIII вв.
Железо, литье
9,4 × 2,2 × 0,6 см
9,8 × 1,8 × 0,6 см
Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4498/1
Инв. № ҚРҰМ 4498/2

Асимметрично-ромбические, черешковые. С уплошеным пером, остроугольным острием, выделенной боевой головкой, сужающейся к черешку короткой шейкой, упором и округлым в сечении черешком.

Arrowheads
The 17th – 18th centuries
Iron, casting
9,4 × 2,2 × 0,6 cm
9,8 × 1,8 × 0,6 cm
South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4498/1
Inv. № ҚРҰМ 4498/2

Asymmetrically rhombic, petiolate. With a plump feather, an acute-angled tip, marked by a combat head, a short neck narrowing to the petiole, an emphasis and a rounded cross in the stem.

Қорғаныс жарағының әр түрімен жарақтанған батырлар. Кіреуке сауыт (1), берен сауыт (2), қаттау (3), шарайна (4) киген қазақ жауынгерлері. Ауызша деректер мен музейлік материалдарға сүйеніп жасалған сурет. Суреттің авторы – Қ.С. Ахметжан

Батыры, снаряженные различными видами защитного вооружения «ер киімі». Воин в кольчуге «кіреуке» (1), воин в пластинчато-нашивном доспехе «берен сауыт» (2), воин в мягком многослойном, стеганом доспехе «қаттау» (3), воин в боевом зерцале «шарайна» (4). По сведениям устных источников и музейным материалам. Автор рисунка К.С. Ахметжан

Batyrs, equipped with various types of protective weapons «er kiymi". A warrior in the mail of kireuke (1), a warrior in the plate-sewn armor of the "Beren Sauiti" (2), a warrior in the soft multi-layered, quilted armor "Kattau" (3), a warrior in the battle mirror of the "sharaina" (4). According to information from oral sources and museum materials. The author of the picture is K.S. Akhmetzhan

Дойыр шоқпар
XIX ғ. басы
Темір, ағаш, соғу
Жалпы ұзындығы – 93 см, жүзі – 81,5 см, ені – 3 см
Арал маңы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1711

Дойыр шоқпар – жауынгердің әскери әбзелінің бөлігі, соққы беретін солқылдақ-буынды суық қару түріне жатады. Қару – ілмегінде алмұрт пішінді металл гір тасы бар соққы түрінде, иілгіш ілгіштің көмегімен шынжыр мен ағаш сабы жалғастырылған.

Кистень
Начало XIX в.
Железо, дерево, ковка
Общая длина – 93 см, клинка – 81,5 см, ширина – 3 см
Приаралье
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1711

Кистень – часть боевой амуниции воина, относится к гибко-суставчатому холодному оружию ударно-раздробляющего действия. Орудие представляет собой ударный груз – металлическую гирю грушевидной формы на петле, соединяющей с помощью гибкого подвеса – цепи с деревянной рукоятью.

Bludgeon
The beginning of the 19th century
Iron, wood, forging
Total length 93 cm, blade - 81.5 cm, width - 3 cm
Priaralye
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 1711

Flail is a part of the combat ammunition of a warrior; it belongs to the flexible-articulate melee weapon of a shock-shattering action. The weapon is a shock load - a metal pear-shaped weight on a loop connecting with a flexible hanger, a chain with a wooden handle. The weight has a corrugated surface.

Дойыр шоқпар
XIX ғ. басы
Темір, ағаш, соғу
Жалпы ұзындығы – 93 м, жүзі – 81,5 см, ені – 3 см
Арал маңы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 1712

Дойыр шоқпар – жауынгердің әскери әбзелінің бөлігі, соққы беретін солқылдақ-буынды суық қару түріне жатады. Қару – тікбұрышты ілмегінде шар тәрізді металл гір тасы бар соққы түрінде, иілгіш ілгіштің көмегімен белдік пен қысқа ағаш сабы жалғастырылған. Басының беткі жағы бедерленген.

Кистень
Начало XIX в.
Железо, дерево, ковка
Общая длина – 93 см, клинка – 81,5 см, ширина – 3 см
Приаралье
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 1712

Кистень – часть боевой амуниции воина, относится к гибко-суставчатому холодному оружию ударно-раздробляющего действия. Орудие представляет собой ударный груз – металлическую гирю шаровидной формы с прямоугольной петлей, соединенной гибким подвесом – ремнем с деревянной короткой рукоятью. Гиря имеет рифленую поверхность.

Bludgeon
The beginning of the 19th century
Iron, wood, forging
Total length 93 cm, blade - 81.5 cm, width - 3 cm
Priaralye
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 1712

Flail is a part of the combat ammunition of a warrior; it belongs to the flexible-articulate melee weapon of a shock-shattering action. The weapon is a shock load - a metal pear-shaped weight on a loop connecting with a flexible hanger, a chain with a wooden handle. The weight has a corrugated surface.

Әскери асатаяқ
XIX ғ. басы
Темір, ағаш, соғу
113 × 11 см
Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8245

Соққы беретін суық қару түріне жататын жауынгердің әскери әбзелінің бөлігі. Кәдімгі ағаш сойылдан жасалған. Бұл ағаш құрал тұтқасы мен көлемді ұштық түріндегі соққы беретін бөліктен тұрады. Сабы мен көлемді жуан басы біртұтас құралды қамтиды.

Боевой посох
Начало XIX в.
Железо, дерево, ковка
113 × 11 см
Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8245

Часть боевой амуниции воина, относится к холодному оружию ударно-раздробляющего действия, происходящее от обычной деревянной палки. Этот деревянный инструмент состоит из рукояти и ударно-боевой части в виде массивного навершия. Рукоять и массивное утолщение составляют единое целое.

Fighting staff
The beginning of the 19th century
Iron, wood, forging
113 × 11 cm
Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8245

Part of the combat ammunition of a warrior, refers to the melee weapons of shock-shattering action, derived from an ordinary wooden stick. This wooden weapon consists of a handle and a shock-combat unit in the form of a massive tip. The handle and massive thickening form a coherent whole.

Қол шоқпар
XIX ғ.
Темір, ағаш, соғу
66 × 23,6 см
Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ПМО 6264

Қол шоқпар – жауынгер қару-жарағының бір бөлшегі, соққы беру қызметін атқаратын икем-буыны бар суық қару түріне жатады. Ағаш сапқа жылжымалы сақиналар арқылы жалғанған металл кірдің пішіні алмұрт тәрізді, ол соққы беруге негізделген салмақты зат түрінде жасалған. Сабы безендірілген.

Кистень
XIX в.
Железо, дерево, ковка
66 × 23,6 см
Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ПМО 6264

Кистень – часть боевой амуниции воина, относится к гибко-суставчатому холодному оружию ударно-раздробляющего действия. Орудие представляет собой ударный груз – металлическую гирю грушевидной формы с удлиненной петлей, соединенной при помощи кольца с деревянной рукоятью. Рукоять декорирована.

Flail
The 19th century
Iron, wood, forging
66 × 23.6 cm
South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ПМО 6264

Flail is a part of the combat ammunition of a warrior; it belongs to the flexible-articulate melee weapon of a shock-shattering action. The weapon is a shock load - a metal pear-shaped weight on a loop connecting with a flexible hanger, a chain with a wooden handle. The handle is decorated.

Айбалта
Темір, құйма
19,5 × 19,5 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8266

Айбалта – шабу қаруы. Қазақта «айбалта» деген атаумен белгілі болған, пішіні «айтәрізді» симметриялы етіп жасалған жалпақ және өткір жүзі бар балта. Балтаның желкесінде, кескіні шеңбер түрінде жасалған қосымша жүзі бар. Балтаның сабы киілетін тесік оның екі жақ бүйіріндегі жүздерге шегендер арқылы бекітілген түрде жасалған.

Секира
Железо, литье
19,5 × 19,5 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8266

Секира – рубящее оружие. Топор с «лунообразным» по форме полотном клинка и с широким симметрично округлым лезвием, от чего происходит казахское название «айбалта». Обух с приставкой в виде округлого лезвия. Проушина выполнена в виде двух плоских ованых пластин, прикрепленных к лезвиям заклепками.

Ax
Iron, casting
19.5 × 19.5 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8266

Ax – a chopping weapon. An ax with a “moon-shaped” blade in form and with a wide symmetrically rounded blade, which is the origin of the Kazakh name “aybalta”. Butt with a prefix in the form of a rounded blade. The eyelet is made in the form of two flat forged plates, riveted to the blades with rivets.

ЕСІК ҚОРҒАНЫ
КУРГАН ИССЫК
BURIAL GROUND

Ғылыми-көпшілік басылым

Научно-популярное издание

Popular science publication

«Ұлы дала: тарих пен мәдениет» сериясы,
II-том, «Жылқы және салт атты»
(11.04.2019–11.05.2019 ж., Өзбекстан, Ташкент қ.)

Серия «Великая степь: история и культура»
Том II, «Конь и всадник»
(11.04.2019–11.05.2019 г., Узбекистан, г. Ташкент)

«The Great Steppe: history and culture» series,
Volume II. «Horse and rider»
(11.04.2019–11.05.2019, Uzbekistan, Tashkent city)

Дизайн и верстка: А. Исмаилова

Фотограф: А. Каирмагамбетов

www.altynadamworld.com

Отпечатано с файлов заказчика
в .....